ڈیڈیکیشن

عالیجناب مستغنی عن الالقاب جامع مفاخر دنیا و دین مخدوم ملک و ملت آنریبل عماد الملک مولوی سید حسین بلگرامی سی۔ ایس۔ آئی مشیر خاص نواب مدار المہام سرکار عالی کو بطور خصوصیات خاندانی کے علم ادب سے نہایت گہری دلچسپی اور بینظیر مناسبت ہے۔ اس لحاظ سے میں عقیدت و خلوص کے ساتھ اس کتاب کو جناب ممدوح کے نام نامی و اسم گرامی کے ساتھ معنون و منسوب کرنے کی عزت حاصل کرتا ہوں +

گر قبول اُفتد زہے عز و شرف

جناب ممدوح کو بلحاظ علم و فضل جو شہرت و عظمت و اقتدار آج حاصل ہے وہ آفتاب سے زیادہ روشن ہے اس ہفتاد سالہ عمر میں آپ دو عظیم الشان ملکی و دینی خدمتیں انجام دے رہے ہیں ایک تو عالیجناب نواب مدار المہام بہادر کے مشیر ہونے کی حیثیت سے ایک اسلامی سلطنت کے مہمات کی انجام دہی۔ دوسرے ایک قومی و مذہبی مقدس خدمت یعنے قرآن مجید کا انگریزی ترجمہ جو ایک ثلث سے کچھ زیادہ ہو چکا ہے اور جس کے لئے تمام مسلمانان عالم آپ کے مشکور و ممنون ہیں اس ضروری و مفید کام کے لئے آپ سے زیادہ موزون کوئی دوسرا بزرگ میسر نہیں آسکتا۔ لہٰذا تمام ملک کی دلی خواہش اور دعا ہے کہ خداوند عالم جناب موصوف کو صحت و سلامتی کے ساتھ عمر طبیعی کو پہنچائے اور آپ کے مفید کاموں کو مکمّل اور اُن سے ملک کو مستفید فرمائے +

خاکسار عبد اللہ خاں

کتب خانہ آصفیہ | ۱۳۔ اگست ۱۹۱۳ء
حیدر آباد دکن | ۱۷ رمضان ۱۳۳۱ھ چہار شنبہ

خلاصۂ فہرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب
(۲) فہرست دیباچہ کتاب
(۳) فہرست مستقل تراجم مندرجہ کتاب
(۴) فہرست اسماء اصحاب کہ ذکرشان ضمناً وارد شدہ

فہرست تراجم ماثر الکلام

دفتر ثانی

موسوم بہ سروِ آزاد

مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر شعراے فارسی مشتمل بریک صد و چہل و سہ (۱۴۳) تراجم از صفحہ ۱۴ تا صفحہ ۳۵۱ +

فصل دوم در ذکر شعراے ہندی مشتمل بر ہشتاد (۸۰) تراجم از صفحہ ۳۵۱ تا صفحہ ۴۰۷

⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (۸) شعرائے ہندی بھاشا

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را باقوالب الفاظ آمیخت وسبعۂ معلقۂ افلاک را از در قدرت آویخت وجواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ روزگار نشاند ومحضر دعوے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند واولاد والا نژاد کہ مبادی فن ولایت واصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پا شکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر **غلام علی** متخلص بہ آزاد حسینی واسطی بلگرامی کہ این دلدادۂ زلف سخن ومخلص معنی طرازانِ نو وکہن پیش ازین بخدمت موزونانِ سلف وخلف پرداختہ وتذکرۃ الشعرائے مسمی بہ **ید بیضا** محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ° وتصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن بجخے از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد ونقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ وچون سخن رسا تر از نشۂ شراب وسریع تر از پرتوِ آفتاب است ہر دو **ید بیضا** دستگاہ شہرت بہم رساند وجا بجا پرتو رواج افشاند۔

اکنوں نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نمے تواند پسندید ودر میزان اعتبار نمی تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است وشیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ وپرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید وہرگاہ احکام عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند وخزانِ نسخ بہم

° بمعنی نقش ناتمام ۱۲

می رساند کہ مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا[1] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرو رفتگانِ اَسْفَلَ السّٰافِلِیْنَ نقصان بہ طریقِ اولیٰ قابلِ تبدیل و نیاز مند تعدیل تواند شد ہرچند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَقّ تا کہ مصنف نشئۂ زندگی در سر و لباس عنصری در بر دارد کتاب بہ انجام نمے تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظر ثانی و ثالث و ھَلُمَّ جَرًّا نقصانہا گل می کند و خار ہا در خاطر می شکند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار رسالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَا اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَكَ اَمْ لَا وَھُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا یَكْتُبُ كِتَابًا فِیْ یَوْمِهٖ اِلَّا یَقُوْلُ فِیْ غَدِهٖ لَوْغُیِّرَ ھٰذَا لَكَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِكَ ذٰلِكَ لَكَانَ اَوْلٰی وَھٰذَا عِبْرَةٌ عَظِیْمَةٌ وَّحُجَّةٌ مُّسْتَقِیْمَةٌ عَلٰی اِسْتِیْلَاءِ صِفَةِ النُّقْصَانِ عَلٰی طَبِیْعَةِ الْاِنْسَانِ"

و من ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بہ خامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ :۔

"و با آنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"
"خاطر خواہ نقش نہ بستہ اما باعث سرعت خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"
"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از و نتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"
"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

---

[1] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

"بیت پرتوِ عمر چراغے است کہ در بزمِ وجود — بہ نسیمِ مژہ برہم زدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سر پنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَهُ اللهُ عَنْ طَوَارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر در آید۔ و آثاریکہ در نقابِ خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و تنقیح مطالب پرداختم۔ وطاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے در پنج فصل صورت بست۔ وشاہدے کہ گرد خیال می گشت برکرسی نشست نخست قرعۂ وحدت انداختم۔ وفصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ وگروہے کہ بخلعت جامعیت آراستہ اند۔ وبجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی ونکتہ پردازی۔ ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ وہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ اما در موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطحِ ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ وفصلین فقرا وفضلا را واگذارد۔ درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند وکلام شاعرِ بے ترجمہ خاطر موَرخان را بہ تسلی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ وتفصیلیانِ دفتر اوّل را درین دفتر نیز بر سبیلِ اجمال واستقلال بہ تحریر در آوردم۔

نام دفتر اوّل مآثر الکرام تاریخ بلگرام است مشتمل بر دو فصل فقرا وفضلا نَوَّرَ اللهُ مَضَاجِعَهُمْ

ونام این دفتر سروِ آزاد است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاهُمُ اللهُ بِجَائِزَةِ الْخَیْرِ

وبرائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم وفصحاء تازی

را با شعراء فارسی مزج نساختم۔ کہ فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند۔ وکاتبان عجم زبان عرب را بہ تحریفات از صورت نوعے بر می آرند۔
و بہ تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خواندہ ام و قوافل سخن را از کجا تا بکجا رساندہ۔ لمؤلفہ

این تازہ سواد سرمۂ دیدار است   سرمایۂ بینشِ اُولِی الْاَبْصَار است
ہر چند تکلفے ندارد امّا   چون نقش فرنگ سادۂ و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم۔ و نظر ہا را بہ نہال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ ہنرمند   بہ رخسارِ ورق مالیدہ غازہ
شنو از قمریانِ غیب تاریخ   نشاند آزاد سروِ سبز تازہ
۱۱۶۶ھ

اُمید از حکماء این فن و حرکت شناسانِ نبض سخن آنکہ اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد۔ نوشدارو ے دعا مرحمت نمایند۔ و اگر سقمے ملاحظہ شود۔ بہ معجون لطف معالجہ فرمایند۔ اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَ ھُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَ نِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ۔

نخستین خامۂ زمزمہ سنج شرافت کلام موزون و اصالت این دُرِ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد۔

ارباب سیر اتفاق دارند کہ در محفل اقدس رسالت پناہی و رسانندۂ نفائس وحی الٰہی عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلَوٰاتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید و غنچۂ لعل مبارک با تبسّم آشنا می گردید و ہرگاہ خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود و مخاطب را بہ خواندن شعر دیگر پیہم اشارہ می فرمود۔

و موزونانِ پائے تخت رسالت را بہ ہجو مشرکان مامور می ساخت و طائفۂ

معنی طرازان را به انعام صلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب[1] اُهْجُوا
الْكُفَّارَ فَإِنَّهَا أَشَدُّ عَلَيْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[1] و نصب[2] منبر برای حسان
بن ثابت رَضِيَ اللهُ عَنْهُ و دعا[3] اَللّٰهُمَّ اَيِّدْهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ و حدیث[4] هَجَاهُمْ
حَسَّانُ فَشَفٰى وَاشْتَفٰى و عطائے[5] شیرین نام جاریه به حسان رَضِيَ اللهُ
عَنْهُ در وجه صلهٔ شعر و انعام[6] برد مبارک به کعب بن زهیر در جائزهٔ قصیدهٔ
بَانَتْ سُعَادُ مشهور است و در کتب معتبره مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آورده قال کعب (ابْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَ السَّخِيْنَةُ كَيْ تُغَالِبَ رَبَّهَا   وَلَيُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی الله علیه وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللهُ يَا كَعْبُ فِيْ قَوْلِكَ هٰذَا
و در روایتے آمده که حضرت فرمود اِنَّ اللهَ لَمْ يَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی
الله تعالٰے فراموش نکند این شعرے که تراست[7]۔

حواشی

مراد از سخینه[3] بخائے معجمه بروزن سفینه قریش اند و در اصل سخینه طعام است
که از آرد و روغن ترتیب دهند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند و مردم
دیگر ازین وجه قریش را طعنه می زدند تا بحدیکه نام ایشان سخینه اُفتاد و لیغلبن
صیغهٔ مجهول است و مغالب صیغهٔ اسم فاعل و غلاب صیغهٔ مبالغه یعنی آمدند
قریش تا غالب شوند بر پروردگار خود را و هر آینه مغلوب می شود غلبه جوینده بر
کسے که سخت غالب است یعنی حق سبحانهٗ و تعالٰے۔

---

[1] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحه ۵۵۰ و مشکوٰة صفحه ۴۰۱ * [2] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحه ۱۰۰ مطبوعه مصر۔
[3] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحه ۱۰۳ و مشکوٰة صفحه ۴۰۱ مطبوعه دهلی ۱۲۷۱ھ هجری۔

وشیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ۔ نابغہ جعدی شعرے در حضور پرنور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خواندہ فرمود اَجَدْتَّ لَا یُفْضِضِ اللّٰہُ فَاکَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ دندان ترا۔

عمر نابغہ یکصد وچند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ ودر روایتے ہرگاہ دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگری می روئید۔

وبیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کردہ وگفتہ بَابُ اَخْتِیَارِہٖ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ وحدیثے طویل آوردہ از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد وگفت یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالم بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔ چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات وقرابات او۔ آیا صرف نکنم آن را بر نفس خود وعیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام وگفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیدہ یعنی ہنوز از زبان برنیامدہ۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلم پرسید آیا گفتی در نفس خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِکَ بَصِیْرَۃً وَّیَقِیْنًا یعنی ہمیشہ افزون کناد مارا اللہ تعالیٰ بتو بصیرت ویقین را۔ وہفت عدد

---

[1] دلائل النبوۃ جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ وخصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔
[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدر اباد دکن تفحص نمودہ شد۔ اما این باب و حدیث مذکور بنظر نیامدہ۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است وصرف ابیات در شرح حماسہ تبریزی صفحہ ۳۵۴ مطبوعہ یورپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعَلْتُكَ يَافِعًا ٭ تَعُلُّ بِمَا اُجْنِيْ عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلْبِيْبَ ابْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اِذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو و مال تو پدر ترا است"۔

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت بہمیں حدیث ثابت شدہ
و در حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)
و ابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِي الْقَوَافِيْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ"۔

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم و نثر مساوی است۔ و معنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو و شتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برائے تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد و متضمن تغزل با سُعاد و تشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِيْ ظُلَمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ ٭ كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلُ[1]

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[2]
و ازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در حدیث كَاَنَّ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۲۲ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۸۷۱ء
[2] کتاب الموشّی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقَهُ جِیْدُ دُمْیَۃٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را بہ گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

و قفال و صیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیرا کہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است۔"

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد وَلِلّٰہِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

هَجَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوْبَ کَعْبٍ　　وَ اَعْلٰی کَعْبَهٗ فِیْ کُلِّ نَادِ

وحضرت صلے اللہ علیہ وسلم گاہے تمثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَّا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ و احیانا تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَ یَاْتِیْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدِ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژ خایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنٰهُ الشِّعْرَ وَمَا یَنْۢبَغِیْ لَهٗ از برائی آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ این صناعت

معہذا احیانا از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

---

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِبْ　　　اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالیٰ در بعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر در بیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ　　　مُھَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللّٰہِ مَسْلُوْلٗ

سُیُوْفِ الْھِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُیُوْفِ اللّٰہِ ساخت۔

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشد قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْمُھَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْھِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ عَلٰی مُنَوِّرِھَا الصَّلٰوۃُ وَ التَّحِیَّۃُ نکتۂ در فضیلت کلام موزون بر ضمیر این فقیر وارد گردیدہ وآن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ بر ضمائر حکمت پناہان وطبائع دقت دستگاہان ہویدا است کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است ومقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود ومقدم در ذکر باشد وحق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً تقدم لفظی را بر اصل خود گذاشت برای اہتمام شان شعر وافادۂ حصر واسلوب معنوی را قلب کرد وحکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است ولازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد ومندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است وخبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر وایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزودہ

لے شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

ومدارج تفضیل شعر را تا کجا طے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد کہ ہر آینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلے اللہ علیہ وسلم باید دریافت کہ مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را درکلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمود و دستاویزے برائے جواز مبالغہ وقتیکہ مصلحتے شرعی مقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

وطیبی شارح مشکوۃ دربیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید کہ من تبعیضیہ است ومراد تشبیہ بیان بہ سحر است وحق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم قلب کرد وخبر را مبتدا ساخت واصل را فرع وفرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

وابن ماجہ روایت می کند اَلْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَ ھَا فھو احق بھا یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوار تر است بہ اخذ آن۔ وقید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

ودر کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است اورا درکمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد وتعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہے وکلمۂ حکمت شامل باشد نثر ونظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ ودر زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْکَلِمَۃُ الْقَصِیْدَۃُ بِطُوْلِھَا۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود با نضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃُ حِکْمَۃٍ وَ الْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلی اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم ہست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلّی اللہ علیہ وسلّم و فرمود زیارت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ

در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم صد و شصت و نُہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2] سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعرا دانمودہ رَحِمَہُمُ اللّٰہُ تَعَالٰے۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بقلمروِ شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۴ مطبوعہ یورپ۔

[2] الشعراء ۲۶ - آیت ۲۲۷ -

چشانید۔ مرثیۂ فرزند شہید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا ۔ وَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِيْحٌ
تَغَيَّرَ كُلُّ ذِيْ طَعْمٍ وَلَوْنٍ ۔ وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِيْحِ
فَوَا اَسَفِيْ عَلٰى هَابِيْلَ اِبْنِيْ ۔ قَتِيْلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِيْحُ

ابن اثیر وجم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند وجمعے دیگر انکار نمودہ اندکہ انبیا عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند۔
و در تفسیر معالم التنزیل[۱] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند۔ چون بہ یعرب بن قحطان رسید۔ از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید۔
امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ما ہمہ در اصل شاعر زادہ ایم ۔ دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود ۔ طبع موزون حجت فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اندکہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود۔ شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع بر زبانش گذشت ؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ
دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر برمی زد مناسب آن جواب بہم می رسانید۔ در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[۲]

[۱] تفسیر المائدہ۔ ۵ آیت ۳۴ صفحہ ۲۸ جلد ۱ مطبوعہ بمبئی و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت۔
[۲] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹۔

و بعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود۔ این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

ہژیر ابگیہان انوشہ بزی ۔۔۔ جہان رانگہبان و نوشہ بزی

ہژیر بضم ہا و کسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرہنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ بروزن صفیر نوشتہ۔ و ازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی پیش از زمانِ اسلام ہم بود۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است۔ چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت و صلۂ جزیل یافت۔ مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین ۔۔۔ گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث و تسعین و مأتہ (۱۹۳) بودہ است۔

و بعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفّار کہ در احدی و خمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوز می باخت ہفت جوز بہ گو افتاد و یکے بیرون ماند۔ پسر نومید شد۔ اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور برزبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تالب گو[2]

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد و با فضلا درمیان آورد۔ بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے و بیتے دیگر ضم ساختہ دوبیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دوبیتی نام دارد۔

و برخے آوردہ اند کہ ابتداءِ شعر فارسی در اسلام ابو حفص سغدی گفت و

---

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۴۰۳ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۱ء۔
[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ۔

او در حدود سنہ ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ و شعرے کہ باو نسبت دہند اینست

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا   یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شرذمہ قلیل اندک اندک شعر گفتہ بودند اما کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایہ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین راکہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است برصدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد و نظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست اُفتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود و جز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ و چراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی - مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر پاش اسرار است۔ و آفتاب سرگرم افاضۂ انوار در ارشاد حقائق و معارف بے نظیر اُفتادہ۔ و ارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ داد۔ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ و از حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد و ہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را بافنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست کہ بگزرد۔ پایش فرو رفت۔ باخود گفت این معنی از تعلق است و مرا بہیچ چیز جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر روے دریا خرامان بگزشت۔

ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم بود باقی ماند۔ وَمِنْ اَنْفَاسِہِ النَّفِیْسَۃِ ؎

باذات بہ صفت گرایند خوش است — نغمہ بہ آہنگ سرایند خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست — در خلد زہر در کہ درآیند خوش است

عالم چہ کنی و عالم آرائی را — ہر از نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد — درمان نکنند درد تنہائی را

برخود در مدح و ذم سخنے باید زد — بیرون از حد قدم نکنے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است — مے باید دید دم نخے باید زد

آنانکہ باصل کار نیکو بینند — کار این سو برای آن سو بینند
زانگونہ کہ روی جامہ راخیاطان — این رو دوزند حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود۔ غزالی مشہدی است کہ از پیشگاہ اکبر بادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ وبعد رمیدن او از صحرای فنا بمرغزار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ طالب آملی و در زمان صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْہَانَہٗ ابو طالب

کلیم همدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔
و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویدا است کہ از شعراء ولایت ایران
و توران کسانیکہ بمداحی سلاطین و امراء ہند پرداختہ دو قسم اند قسم اوّل
جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ و صحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم
روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گویدلہ کہ سلطان شمس الدین
ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث و عشرین و ستمائۃ (۶۲۳) قصد رنتھنبھور کرد
و گرفت پس بمندو رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن
آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدہ بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت
مطلعش این است ؎

خبر باہل سما برد جبرئیل امین ‏ ‏ زفتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت
سلطان محمد تغلق شاہ گردید و بہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور
است۔ طور خاصے دارد و تشبیہ کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفراینی
کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالی بسیر ہند شتافت و با سلطان محمد
نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد و از انجا رو بدکن آورد
سلطان احمد شاہ بہمنی با عزاز و اکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام
شہر بیدر بنیاد می کرد و دار الامارۃ در کمال شکوہ طرح انداخت شعراء پائے تخت
کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ از انجملہ
است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید کہ ز فرطِ عظمت ‏ ‏ آسمان پایۂ از سدۂ این درگاہ است

لہ تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است   قصرِ سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستۂ قماش عنایت نمود شیخ گفت لا تحمل عطایاکم
اِلّا مطایاکم۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال
و اثقال بخراسان عطف عنان نمود[1] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان
یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ
فرشتہ گوید[2] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست وثلثین وتسعمآتہ (۹۳۶) قلعہ
بیدر مفتوح ساخت وخزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا
شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است درآن مدت از خطۂ گجرات
آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم
فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا
از رنجِ سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات
متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز
کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت رُوح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور
نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ آفتہاست در تاخیر و طالب را زیان
دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت
غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس
برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت وہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون
آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت
کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام برارباب ادراک واضح وروشن است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔
[2] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۴۳ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ وغائبانہ تحفہ گرا نمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثل[1] خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدّین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دوبیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند — زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین — غافل مشو کہ کارِ تو از نالہ مے رود

ومثل عارف[2] جامی قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاہ بہمنی والی دکن ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان را خواجہ وہم فقر را دیباچہ آست — سِرِّ الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمۂ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف — بودش از حسن ادا لطف معانی تارش

ہمرہ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد — شرف مہر قبول از ملک التجارش

اما در عہد اکبر بادشاہ عدد ہر دو قسم بحد کثرت رسید۔ وبازار ہر دو گروہ بنہایت[3] گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ ومستغنی از اطالت بیان۔ وطائفۂ ثانی را شیخ ابوالفضل در آئین اکبری بیان می کند و می گوید :۔

"د آنانکہ بسعادت بار نیافتند و از دور دستہا گیتی خداوند را ثنا گزارند بس انبوہ چون قاسم[1]

"گونابادی۔ ضمیری[2] سپاہانی۔ وحشی[3] یافقی۔ محتشم[4] کاشی۔ ملک[5] قمی۔ ظہوری[6] ترشیزی

"رشکی[7] ہمدانی۔ ولی[8] دشت بیاضی۔ نیکی[9]۔ نظیری[10]۔ صبری[11] اردستانی۔ فگاری[12]

"اسفرائنی۔ میر خضوری[13] قمی۔ قاضی نوری[14] سپاہانی۔ صافی[15] یمینی۔ طوفی[16] تبریزی انتہی[17]۔

---

[1] ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء۔
[2] فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ [3] آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ سنہ ۱۸۸۲ء۔

و از جملۂ ثانی شیخ علی نقی کمرہ قصیدۂ سی و پنج بیت در ستائیش شیخ فیضی پرداختہ و از صفاہان بہند روان ساختہ از آن است ؎

مرا افگند بر نظم امورم پرتو فیضی | ابوالفیض آن گزین اکبر و شیخ کبیرِ من
ظہیر قدوۂ پیشینیان حنفے ظہیر الدین | امیر زبدۂ اہل زمان حتی امیرِ من
اگر ہستم مجیر اندر سخن او ہست خاقانی | وگر من منتخبم آستان او مجیرِ من
کیم با او رسد در شاعری دعوائے ہمچشمی | کہ در این خانقاہم من مرید و او ست پیرِ من
زمین ہند با قربِ درش نعم النعیم دل | ہوائے خلد دور از حضرتش بئس المصیرِ من

و شیخ فیضی را وقت سفارت برہان شاہ والی احمد نگر با مُلا ملک قمی و مُلا ظہوری ترشیزی ملاقات واقع شد و صحبت کبری افتاد۔ بعد معاودت از جانبین ابواب محبت نامہا مفتوح بود

مُلا ظہوری نثر لطیفے در مدح شیخ فیضی بقلم آوردہ۔ حکیم عین الملک شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ و در خاتمۂ مکتوبات۔ نثر مذکور مندرج ساختہ۔

مرزا صائب علیہ الرحمہ او را بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت | در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستۂ

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول بپیرایۂ بیان پوشیدہ اینجا آنچہ مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد۔

نامش ابوالفیض است۔ سالہا فیضی تخلص کرد۔ آخر فیاضی قرار داد و اشعار باین معنی می نماید ؎

زین پیش کہ سکّہ ام سخن بود | فیضی رقم نگین من بود
اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض | فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ او را بنظم خمسہ مامور ساخت۔ در مدت پنج ماہ کتاب نلدمن چہار ہزار و

دو بیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و با اشرفیها از نظر پادشاہ
گزرانید۔ درجۂ استحسان یافت۔ حکم شد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند۔ و نقیب خان
در حضور می خواندہ باشد۔ ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار بس معنی خفتہ کرد بیدار

و در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار نقش بست و آن سواد را بعد وفات
او شیخ ابوالفضل بہ بیاض رسانید

و در پہلوی شیرین خسرو۔ سلیمان بلقیس و در ازاءِ سکندر نامہ۔
اکبر نامہ و در تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد اما باتمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی چو من چابک سوارے تیز تگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزہ گفتار کہ در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحیے الہ آبادی در کتاب اعلام الانام گوید۔ صاحب قطعہ را
این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق
واقع شدہ و مقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ کجاست فکر حکیمے و راے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد
موجود است و ازین لفظ مبرا است۔

دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است۔ بیتے چند از غزلیات

او فرا گرفتہ شد ؎

نماند گریہ شبِ وصل بیقراران را　سہیل طلعتِ آن ماہ بُرد باران را
خبر برید شبِ عید پیر مصطبہ را　کہ راست می کنم امشب قصبِ رسی شب را
اگر سرِ نکشم سوی بیخودی چہ کنم　مرا ز ہمدمے خود ملال مے گیرد
شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما　توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان بپوش چون قدم از دیدہ میکنی　مردانِ رہ برہنہ نہادند پائے را
آنچہ بہ فیضی نظرِ دوست کرد　مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

بر ما چہ زیان اگر صفِ اعدا زد　مشتے خاشاک لطمہ بر دریا زد
ما تیغ برہنہ ایم در دستِ قضا　شد کشتہ کسے کہ خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکتہ سنج یگانہ است و انیس معانی بیگانہ - از ایران دیار بہ سیر ہند خرامید و مدتہا در ظل عاطفت خانخانان آرمید - وفاتش در برہان پور در سنہ ثلث عشر و الف (۱۰۱۳) واقع شد -

انیسی نظم قصۂ محمود و ایاز شروع کردہ بود - ہادم اللذات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت - از انست در وصف چشمہ ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن　نیارد عکس در وے غوطہ خوردن
بریم ما غم تو ہر نفس بخانۂ خویش　چنانکہ مرغ برد خس بآشیانۂ خویش
یادگار از ما درین عالم غم بسیار ماند　رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید بہ مرغانِ قفس　کس چرا مژدۂ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ تواند نہ حرفِ شوق	حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نورع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ مرزا صائب گل دعای بر تربت اومے افشاند و می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد	سایۂ ابر بہاری کِشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنقار شد دامنِ دولت خانخانان گرفت و قصائد و ساقی نامہ در مدح او پرداخت و بکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیرِ فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا رسمی درین باب گوید ؎

ز نعمتِ تو بہ نوعے رسید آن مایہ	کہ یافت میر معزی ز دولتِ سنجر

ز گلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید	شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

در عہد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شب طوی خود را اکبرآباد از بازار مستقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت و پروانہ وار خود را بر آتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہندو ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم زہندو زن مباش	کز برای مردہ سوزد زندہ جانِ خویش را

و از غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شدہ یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام۔

مُلّا **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ از انست ؎

جمالِ ناز را پیرایہ نو کرد   عبارت را تبسّم پیشرو کرد

و از ساقی نامۂ اوست ؎

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید   کہ روز خرابان بپایان رسید
بگردان زرہ عمر برگشتہ را   چو شاہ نجف روز شب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔ دیوانش بمطالعہ در آمد و این ابیات حاصل شد ؎

زاں پیش کہ صُبح از شبِ اُمید بر آید   بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید بر اید
دست فرسودِ تمنا دلِ شیدائی نیست   این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست
بادہ می خواہم بہ سیرِ ماہتابم کار نیست   ہیچ ماہِ چاردہ چون ساغرِ سرشار نیست
شراب و مطرب و دلدار در مقابلہ بود   میانِ دیدہ و دیدار شرم فاصلہ بود
ما بے سواد علم معاشِ زمانہ ایم   مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم
ما عاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست   خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست
یکروز صبا بوی گلے برد بہ یعقوب   بگریست کہ این نکہت پیراہنِ ما نیست
نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت   اگر غلط نکنم بوے یار مے آید
سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است   سرے کہ مائۂ درد است گو بدوش مباش
تو روی آئنہ و ما قفاے آینہ ایم   چنانکہ از تو بد از مانکو نمے آید
چو جام بادہ مسخر شود بدعوت صبح   چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

ہر ذرہ ز اجزای جہان تابعِ رنگے است　　　در بادہ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است ازانش نظیری خوانند۔ و دیوان رنگینش رشکِ نگار خانۂ فغفور است ازانش بے نظیر دانند۔

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری　　　عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

وظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خود می فرماید ؎

بلبلِ خوش نوائے نیشاپور　　　خجل از طبع بے نظیرِ من است

مولانا **نظیری** فیروزہ وار از نیشاپور بر آمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی **خانخانان** نامے بر آورد و قصائد غرا در مدحتِ **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود۔ و صلات گرانمایہ اندوخت۔ بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بربست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید۔ و در **گجرات - احمد آباد** رنگ توطن ریخت۔

وقتے جہانگیر پادشاہ کتابہ عمارتے امر فرمود۔ مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را　　　بادامژہ جاروب رہت تاجوران را

پادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود۔

شیخ محمد مندوی متخلص بغوثی در کتاب **گلزار ابرار** مے گوید :۔

" مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت۔ مہذب الاخلاق بود

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته۔ نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندۀ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازده سال که تتمۂ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوہری واره نمود و در ہزار و بیست و سه (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہیٰ۔

قبرش در تاج پورۂ احمد آباد واقع شده و بر قبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند
بیت از دیوانش انتخاب اُفتاد ے

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راہزنے در دماغ نیست بد سوزد آن فتیله که از شعله داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفل محجوب را بر سر راہش بنید از ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم که در پناہ توام اگر بدِ دو جہانم که نیک خواه توام
وگر خدا بردای دل سر کجا داری که یکدو روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است خود کرده ام بپسند خریدار خویش را
می گریم و از گریه چو طفلم خبرے نیست در دل ہوسے ہست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمہاے تازه ز حرمانِ عہد ماست عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامۂ من یافت اشتیاق مرا عیارِ شوق باندازۂ سخن باشد
به بیع عشوه برم جان که مستِ ناز مرا اہانت است که خود بر سرِ متاع آید
دولتے بود که مردیم بہنگام وداع آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است وصد عالم مراد غم ندارم گر اجابت با دعا دشمن شود
تو کار خود به غمزۂ معشوق واگزار بیطاقتی مکن که نکویان نکو کنند

مسافران چمن نارسیدہ درکوچ اند   شگوفہ می رود و شاخ بار می آرد

کمر و خدمت عمریست می بندم چہ شد قدرم   برہمن می شدم گر این قدر زنار می بستم

بوی یار من ازین سست وفا می آید   گلم از دست بگیرید کہ از کار شدم

نازم باین شرف کہ غلام محبتم   لاف نسب ز نسبت آدم نمی زنم

(۶) سنجر میر سنجر خلف میر حیدر معمائی کاشی

سخنش ہموار است و گہرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیدہ و مثنوی یک رتبہ دارد۔

در سلک ملازمان اکبر بادشاہ انتظام داشت و قصائد فراوان در ثناطرازی بادشاہ و شاہزادہ ہا و امراء اکبری بنظم آوردہ و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی **میرزا جانی** و **میرزا غازی** وتاری کشود۔

در اواخر عہد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراہیم عادل شاہ** قرار گرفت۔ عادل شاہ در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بہا عطا فرمود۔ و شکستہ حالی اورا بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرۂ ممدوحان خود از **ابراہیم عادل شاہ** اظہار رضا می کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاہ شاعر پرور بلند نام شدند   نخست والی غزنین دوم خدیو دکن

رسد بعہد تو شاعر بہ پایۂ ملکی   زہے نوازش شاہ و زہے ظہور سخن

اشارہ بملا **ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ہر دو شاعر مشہور پای تخت ابراہیمی

در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاہ عباس ماضی با خلعت فاخرہ بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید و این صورت

در سنه احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد - مصرع "افگند بادشاه سخن چتر سنجری" تاریخ است - مؤرخ دو عدد زائد را به حُسن تعمیه افگند -

۱۰۲۳
۲
۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر به انتخاب در آمد ـ

شهر حسن است بر جانب بازار مرا / تو نخواهی دگرے هست خریدار مرا

نه تابِ دیدن و نے طاقتِ شکیبائی است / تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است

محققان که ز دریای علم در جوش اند / چو کوه تا نکنی شان سوال خاموش اند

آتشِ خرمنِ منی شبنمِ کشتِ دیگران / دوزخِ من چرا شدی ای تو بهشتِ دیگران

ای بختِ صبحِ عشرت تا کے بخواب بینی / بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی

راہے نبرد گوش به رازِ نهانِ ما / در قفلِ دل شکست کلیدِ زبانِ ما

ناخوانده گرچه آمده ام زود می روم / طبعِ ترا زیاده مکدر نمی کنم

الماس بدل پاشم و منت کشم از خود / من لذتِ این زخم بسوزن نه پسندم

اگر از دامنِ محمل کشیدم دستِ بیتابی / به پاے ناقه افتادم به گرد ساربان گشتم

ما عجز دشمنیم حریفان زبون طلب / ای خونِ ما به گردنِ طبعِ غیورِ ما

ای غمِ هجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم / یا بگذر از ین سرا یا بنما قباله را

امشب ای همسایه و مهمان من از خود رفته ام / گر کسے احوالِ من پرسد بگو در خانه نیست

مهر آمد به تماشای تو با تیغ و ترنج / گو بیا گر هوسِ دست بریدن دارد

مرا که سینه زمینِ نمک فروشان است / دماغ سوزی مرهم به داغ من غلط است

نیست او را سر آزادی این مرغِ اسیر / ورنه صد مرتبه گرداند بگردِ سرِ خویش

این زمان بے نسبتم سنجر و گرنه پیش ازین / دست من در زلف او گستاخ تر از شانه بود

(۷) زمانی۔ مُلا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت۔ وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت واین خام خیال را در عالم قال می آرد۔ کہ ؎

درگنجہ فرو شدم پے دید | از یزد بر آمدم چو خورشید
ہر کس کہ چو مہر بر سر آید | ہر چند فرو رود بر آید

وآو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت۔ و دم ہم صفیری بلبل شیراز زد و دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی برد و عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب گفتہ ام۔ شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت۔ کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید" وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد" غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید | باین فسانہ مگر عمرِ ما دراز کنید
ہلاک شیشۂ درخون نشستۂ خویشم | کہ آخرین نفسش عذرخواہی سنگ است
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند | وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست

(۸) شانی۔ شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد۔ ومکانے ارجمند۔ مولانا فصیحی ہروی در مدح او قطعۂ طویل الذیلے می پردازد۔ و در عنوانِ آن می طرازد ؎

صبا بکوی دل آشفتگانِ عشق گزر | زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی | کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور

تو آن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست　　بیاض جبہۂ کلک تو صبحگاہِ نشور

و او از شاطرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ و بنظر التفات شاہ اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر و گر دوست　　بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ اورا بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

شافی در اواخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث و عشرین و الف (۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

چہ خوش است با دو زلفت سرِ شکوہ باز کردن　　گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن

لذت آزار گر این است پیکان ترا　　ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا

ہر قاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم　　ہمچون نفسِ بازپسین باز نیامد

چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی　　ہر چند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم

نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال　　ورنہ مجنونِ تو تنہا ترازین می بایست

(۹) شکیبی۔ محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی:

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب اورا یاد می کند و می فرماید ؎

بر ندی شہرہ شد حافظ میان چندین ورع لیکن　　چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع و ستین و تسعمایۃ (۹۶۴) متولد شد برخے علوم در شیراز و لختے

درصفاہان تحصیل کرد- وبہ ارادۂ سیر ہند درکشتی نشستہ خود را بہ ساحل بندر چیول کشید- وازانجا بہ قصدِ ادراک خانخانان کہ دران ایام در گجرات بود- عازم گجرات شدہ اتفاقاً خانخانان دران فرصت بہ آگرہ رفتہ بود شکیبی از گجرات بہ آگرہ شتافت- وخانخانان را دریافت- وبا او سیر سندھ و دکن کرد- در سنہ ست والف (۱۰۰۶) از خانخانان جدائی ورزید- ودر سرونج از توابع مالوا رسیدہ بیماری صعب کشید- ونذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند- از برکات این نیت شفا دست بہم داد- ودر سنہ اثنا عشر والف (1012) کمر ایفاء نذر محکم بربست- واین سعادت عظمی را حاصل نمود- وبعد ۳ سال از راہ بندر سورت برگشت- ودر برہان پور با خانخانان برخورد ودر سنہ ثمانیہ عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشہ نشینی کرد خانخانان برای او سیورغالے وصدارت دہلی از درگاہ جہانگیری برگرفت- وباین تقریب در دار الخلافہ دہلی بدل جمعی فروکش کرد- تا آنکہ در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بربست شاعر خوش طبیعت صاف فکر است- ساقی نامہ برای خانخانان درسلک نظم کشید- وبصلہ دہ ہزار روپیہ جیب ودامن آرزو پُر کرد- ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بدہ — زسرچشمۂ خان خانان بدہ
سکندر طلب کرد لیکن نیافت — کہ در ہند بود او بظلمت شتافت

ای خدا جنسِ مرا ازعیب بازارے بدہ — می فروشم دل بدیدارے خریدارے بدہ

شکستہ دل نشویم ارترا سرِ جنگ است — کہ آبگینۂ ماہم طبیعتِ سنگ است

تو غنچۂ سحر ومن چراغ صبحدمم — تو خندہ برلب ومن جان در آستین دارم

پروانہ نیک رفت کہ در پیش شمع سوخت — آگہ نشد کہ سوختنِ غائبانہ چیست

رباعی

نرد لیست جہان کہ بردنش باختن است — نرّادیِ او ششش دوکم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است | برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفہانی

اُستادِ فن و نقادِ سخن بود۔ سیرِ ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع وعشرین والف (۱۰۲۴ھ) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" (سنہ ۱۰۲۴ھ) تاریخ است۔
نقشِ سخن باین آئین می بندد ؎

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است | کہ سرخروی گل از طپانچۂ باد است
در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم | کہ چو فانوس بہ تحریک نفس می گردد
نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را | وصیت نامۂ بر بال مرغِ نامہ بر بستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہورِ سخن سرایان است۔ و معروفِ نکتہ پیرایان۔ مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ؎

این جواب آن غزل صائبؔ کہ می گوید ملک | چشم بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

در صغرِ سن بہ مشق شاعری اُفتاد۔ و از قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت۔ آخر متوجہ قزوین شد۔ و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید۔

و در رمضان سنہ سبع وثمانین وتسعمائۃ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیار دکن کشید۔ و از مرتضیٰ نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت۔

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ۔ از

مقربان بساط عزت گشت - وثمرہا از نہال برومند دولتش برچید - وچون جوہر قابلیت ملا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید - ودختر خود را در حبالہ نکاح او درآورد -

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید :-

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری نثر شیری کتاب نورس را کہ نہ ہزار بیت است"
"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمد نگر مامور شد - در عریضۂ خود[1] از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ :-

"در احمد نگر دو شاعر خاکی نہاد - صافی مشرب اند - ودر شعر رتبۂ عالی دارند یکی ملا"
"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند - وہمیشہ مزۂ ترے دارد - دیگر ملا ظہوری کہ بغایت"
"رنگین کلام است - ودر مکارم اخلاق تمام - عزیمت آستان بوس دارد"

ناظم تبریزی گوید :-

"در سنہ ہزار وبست وچہار ملا ملک فوت شد وملا ظہوری یک سال بعد از و"

وابوطالب کلیم گوید :-

ملک آن پادشاہِ ملکِ معنی	کہ نامش سکۂ نقدِ سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی	کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر	کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام	بگفتا - او سرِ اہل سخن بود

۲۵ ۱۰ ھ
اما این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد -

پیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم - در وقت تحریر دیوان غزل

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۷۹۳ سے لغایت ۷۹۸ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء

مختصرے ازو بنظر در آمد - خوش لفظ است - اما معانی تازہ کم دارد - وتشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است در کلام او بسیار کم واقع شدہ - واشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم زداغِ غمت صد ہزار جا ریش است | کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کارِ محبوب است | اگر وفا نہ نماید ستیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلسِ مستان تہی زغوغا نیست | ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خونِ مردم چشم فتّانت | کہ ترسم در صفِ محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہدِ وفا بستی نمی رنجم | کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند | تبسّمے کن و خاموش کن زبانِ ہمہ
باحتیاط می عافیت بہ ساغرِ ریز | کہ سنگِ تفرقہ خصم پیالہ داران است
پیامِ مست عہدان داشت سقمے | کہ قاصد دست بر نبضِ خبر داشت
صلح کردیم من و غیر - درین بود صلاح | زانکہ جنگِ من و او - باعثِ رسوائی تست
مرغِ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت | بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملکؔ یکبار سر کن شکوۂ | نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سرِ کارے می داشت | جا در حرمِ چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملکؔ بوالہوسی می آموخت | تا در نظرِ تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری - مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ و نہالِ کلامِ موزون از زمینِ تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ -

مرزا صائب او را باادب یاد می کند و می گوید

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل ‌ ‌ این فیض از کلام ظهوری بما رسید

ظهوری درین زمین دو غزل دارد۔ بیتے ازان فقیر را خوش آمد

باخنجر کشیدہ تغافل رسانده بود ‌ ‌ خود را بہ پیش من کہ نگاه از قفا رسید

ساقی نامۂ ظهوری عجب صفائی و نمکینی دارد۔ و بہ نازک ادائیها دل از دست می برد۔ گفتا بۂ[1] این میخانہ بنام برهان شاه والی احمدنگر است۔

نثر مُلّا هم طرز خاص دارد۔ امّا غزلش باین رُتبہ نیست۔ بعد از تحصیل حیثیات محل سیاحت بربست۔ و بہ سیر عراق و فارس پرداختہ عازم گلگشتِ دکن گشت و از خوانِ احسانِ ابراهیم عادل شاه فراوان نعمت اندوخت۔ و کام و زبان را بمداحی او شیرین ساخت۔

مُلّا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیده طرح اُلفت ریخت۔ و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این هر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفها بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند۔ چنانچہ مُلّا ظهوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظهوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراهیم" و اکنون در گستردن "خوان خلیل" سهیم عدیل ملک الکلام است"

وفات مُلّا ظهوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

سنیٔ سال پیش ازین کلیات سبر ضخامتے از و بنظر رسید۔ و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب اُفتاد

شب از مژگانِ تر رُفتم غبارِ آستانش را ‌ ‌ پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

[1] مراد از کتابہ در ینجا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشۂ صید افگنِ این سرزمین باشد — کہ دائم بہرِ تقریبِ نگاہے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم — مگر گرد تو گردد گردِ من کز خاک برخیزم

ہمچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم — کوچہ گردی است بجا گرچہ زمینگیر شدیم

ازین چہ باک کہ رسمِ وفا نمی دانی — بلاست اینکہ طریقِ جفا نمی دانی

مدارِ خویش منہ جملہ بر کسے دانم — گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است بہ عشقِ تو ہر نفس مردن — وکیلِ خضر منم عمرِ جاودان نذر است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر — عجیب نیست کہ غیرت مزاج گو[1] شدہ است

نیاز مود کہ زورِ غرور تا چند است — اگر حریف ضرور است عجزِ ما اینجاست

کہ دید است این چنین صیاد قدرِ آن مروت بین — کہ زخمِ فربہ از نخچیرِ لاغر بر نگردانند

خصم گو صبرِ مرا عجز تصور مکن — نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاہے تیز بینان قاصدے خواہم — نشستن بر سرِ راہِ صبا از من نمی آید

بہ تمکین گاہِ عرضِ حال کوہِ آہنی بودم — چہ دانستم حیا در رعشۂ سیماب م اندازد

خموشی نفعہا دارد سخن پرداز می داند — نخستین اینکہ ساکت ہیچگہ ملزم نمی گردد

اگرچہ یادِ مرا رخصتِ نشستن نیست — ہمین بس است کہ بر خاطرش گذر دارد

ز حد برد است چشمِ اشکبارم قرعہ غلطانی — نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرمائے کہ سیماب شوی از تفِ شوق — کہ اگر کشتہ شوی قدرِ تو افزون گردد

بردباران کوہ را از کاہ کمتر می نہند — ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاہِ اقلیمِ دوستی — خواہم کہ یک دو روز تو باشی بجای من

تیغِ تو می داشت اگر آبِ مروت — خونِ چو منے را کہ رساندے بہ بہائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد — وگرنہ چیست از خورشید و مہ آئینہ گردانی

[1] مزاج گو۔ کسے کہ موافقِ مزاجِ کسے سخن گوید (فرہنگِ رشیدی جلد دوم صفحہ ۲۲۳ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۲ء)۔

کدام جورِ تو از لطف دلنشین تر نیست چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ فیضی در عریضۂ[1] خود از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکّہ معظّمہ مجمعے بود - اقسام"
"مردم بر کنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند - بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراء النہر گفت"
"کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"
"نیشاپوری برخاستہ گفت - نامعقول مگوئید حوض کوثر مدوّر است و ساقیش علی مرتضیٰ"
"وگریخت "-

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد - رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است - شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالی در کتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخْرَجَ اَحْمَدُ وَالْبَزَّارُ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الْحَوْضِ اَنْظُرُ مَنْ یَّرِدُ عَلَیَّ وَالْحَوْضُ مَسِیْرَۃُ شَھْرٍ وَّزَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعْنِیْ عَرْضُہٗ مِثْلُ طُوْلِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود - و گوئے غزل گوئی از اقران می ربود - قوت مدرکہ بلند داشت - و با مُلّا شکوہی در خدمت میرزا ابراہیم ہمدانی درس می خواند - میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین و الف (۱۰۳۰) نوشتہ و ناظم تبریزی گوید "وفات او در سنہ ہزار و بیست و پنج (۱۰۲۵) واقع شد -

داد ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

ستمکشانِ محبت دم از فغان بستند گرہ زجبہہ کشادند و بر زبان بستند

---

[1] دربار اکبری صفحہ ۱۴۴ مطبوعہ لاہور سنہ ۱۸۹۸ء -

ترا بہ نکہتِ پیراہنے مضایقہ نیست — ولے بہ طالعِ ما راہ کاروان بستند

گر دل از عرض تمنا بمرادے نرسید — این قدر شد کہ ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابو تراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیہ سنجان عتبہ شاہ عباس ماضی بود - وگوی سخن از ہمہ استادان می ربود -

واو قطعۂ بنظم آوردہ پیش صادقی بیگ نقاش بہ اصفہان فرستاد - والتماس تخلص کرد - صادقی بیگ قطعۂ در جواب نوشت - وچہار تخلص تجویز نمود - ازانہا فرقتی پسندش افتاد - ازان چہار تخلص یکے کلیم بود - گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی - گفت نخواہم کہ ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنہ ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق افتاد نہال کلکش این نوع ثمر می افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانیِ تن نیست — پروانۂ پر سوختہ محتاجِ کفن نیست

چہ شد اگر مژہ برہم نمی توانم زد — کہ لب بلب نرسیداست ہیچ دریا را

خون تراوش می کند از چاکہای سینہ ام — طفلِ اشکم باز گم کرداست راہِ خانہ را

چو جادوئے کہ از بہرِ فسون لبہا بجنباند — بہ افسونم زند چشمت بہم ہر لحظہ مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسین

از سادات لاہیجان - و در فن طبابت وشعر وخوشنویسی ممتاز زمان بود - در ایران رسمی تخلص می کرد - وبعد وصول ہند فغفور تخلص برگزید - بلے شاہ مصوران کشور فصاحت است - وخسرو نقش طراز ان قلم وکتابت -

دراواخر ایام زندگانی ملازم شہزادۂ پرویز بن جہانگیر بادشاہ شُد واشغال خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدۂ الہ آباد سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر سنگ فنا اُفتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکام رند دُرد آشام می گردد ۔ عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد

درعشق چو سبابۂ تسبیح شماران ۔ صد عقدہ بہ پیش آمد و ازراہ نگشتم

سر شوریدہ بسامان نتوان باز آورد ۔ این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندند

این قوم خودنما کہ نہ بینند عیب خویش ۔ آئینہ کاش در گرد تو تیا کنند

می رسد نازت از ان چشم کہ چون غنچۂ گل ۔ سر مژگان تو از طرف کلہ می گزرد

ملاحت تو گواہ است و شور بختی من ۔ کہ بے نمک نسرشتند خاک آدم را

(۱۶) نظام۔ میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ و نظام قلمرو نکتہ پردازی۔ در عمر ۳۰ سالگی دنیائی پنج روزہ را وداع کرد۔ و این سانحہ در سنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش حافظیۂ شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش ۔ چو آن مُرغی کہ گرداند کسے برگرد بیمارش

ز دُنیا یکسر مو غم نباشد اہل دنیا را ۔ کہ دلگیری نباشد در قفس مرغان دیبا را

گر فلک با من ہم آغوشش نماید دور نیست ۔ باغبان بر چوب بندد گلبن نو خیز را

چشم چون بر عشوه کرد اول بسوے خویش دید — بادۂ خود خورد ساقی ساغرِ لبریز را

دل که افسردہ شد از سینه بدر باید کرد — مردہ ہر چند عزیز است نگہ نتوان داشت

من آن مرغم که باشد آشیانم سایۂ برگے — تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد- مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است- و صاحب تلقینِ مرتاضان این والافن از وطن خود رہگراے ہند شُد- چون بقندھار رسید- جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزّت گشت- و مرشد خان خطاب یافت- بعد فوت میرزا غازی خود را به ہند کشید-

پوشیدہ نماند که وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن درسایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال پیش ازین ہنگامے که تحریر ید بیضا درمیان بود- ور تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد- تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظ برآمد-

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید ملخص کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکه از یزدجرد به صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم- از انجا"
"بشیراز رفته- مدتے سیر کرد- چون بملک سندھ اُفتاد صحبت او با میرزا غازی برآمد"
"و ترقیات نمود- و مرشد خان خطاب یافت- و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید-"
"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود- دراثنائے تحریر این مقالات به آگرہ آمد- چند روز اورا"
"دریافتم- پس در اجمیر رفته به اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"
"گردید والحال با مہابت خان می باشد"

وہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی که با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد که:-

"وقتیکه از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود"

برتفال وخط شناسان چهرۂ تاریخ هویداست کہ میرزا جانی والی تتہ پدر میرزا غازی در سنہ احدی و الف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت اکبر پادشاہ[1] برافروخت۔ و میرزا غازی در تتہ ماند۔ اکبر پادشاہ تتہ را بہ میرزا جانی ارزانی داشت۔ و نیابت بہ میرزا غازی عنایت شد و چون میرزا جانی در برہان پور در سنہ ثمان و الف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ میرزا غازی را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باآو باز گذاشت۔ و در سنہ احدی عشر و الف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد میرزا غازی حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ و تا بھکر رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ زنگ زفتۂ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ ملتان در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست و پنج سالگی سنہ احدی و عشرین و الف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔

میرزا غازی بعد از آنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات مرشد و طالب با میرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ و اللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ میر تقی صفاہانی بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلاے عامے در دادہ۔ و بہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ و بہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضاد تا

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۵۔

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورۃً بعضے مطالب الحاق نمودہ شد۔

مرشد در سنۂ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراویدہ مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار ۔۔۔ خوشا جام مے خاصہ از دست یار

گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم ۔۔۔ آن دیدہ کو کہ جانبِ قاتل نظر کنم

من آن مرغم کہ گر یاری نماید بخت ناسازم ۔۔۔ بود تا گوشۂ بام قفس معراجِ پروازم

طرۂ دلبر نیَم تا کے پریشان زیستن ۔۔۔ چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن

کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر ۔۔۔ تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن

بسیار ز حد می گزرد گرمی مجلس ۔۔۔ دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد

بے سبب مرشد ز طورِ من شکایت میکند ۔۔۔ اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام

جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر ۔۔۔ شگوفہ ریزد از شاخ بر سرِ نخچیر

ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل ۔۔۔ ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر

ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش ۔۔۔ ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر

چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز ۔۔۔ کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہے پیشم بسے نشیب است و فراز ۔۔۔ کز انجامش خبر ندارد آغاز

چون نالۂ عاشقان پست و بلند ۔۔۔ چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر اُفتادہ و بایجاد سبعۂ

سیارہ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود وایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی و الف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

در استفتاح این منشور نامی بجو تاریخ نظمش از نظامی
۱۰۰۱ھ

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع و عشرین و الف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد
۱۰۲۴ھ

امّا ترتیب نا دادہ ورق حیات گرداند۔ شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و مُلّا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

و فوت زلالی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[۱]

"از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود وایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد
جنون یک قطرہ از لائے خم او سر بیہوشی و پائے خم او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعراء معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران مستثنےٰ برآمد و اکثر ناوکِ فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ قصائد

---

[۱] ازین مصرع تاریخ مطلوب برمے آید۔

غرا دارد۔ و بیشتر ثنا گستر حاتم بیگ اعتماد الدوله است۔ و در صلۂ قصیده دالیه که در مدح اعتماد الدوله گفته مبلغ خطیر سالیانه مقرر گردید۔ و بعد فوت شیخ هم چند سال آن وجه به متعلقانِ شیخ می رسید۔ مطلع قصیده مذکور این است ؎

اهلِ صورت که بجمعیت صوری شادند | فارغ از تفرقۂ معنوی اضدادند

رحلت شیخ در سنه احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) اتفاق اُفتاد۔ این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ؎

چندان دلم بپرسشِ چشمِ تو شاد نیست | دانم که بر تواضعِ مست اعتماد نیست

کشد چو سوی چمن بے قدرت ملال مرا | گزد چو مارِ سیه سایۂ نهال مرا

کم کن شرابِ لطف که پر شد ایاغ ما | روغن چنان مریز که میرد چراغ ما

کردی سفید چشمِ نقی را ز انتظار | این بود پنبۂ که نهادی بداغ ما

بهنگامِ وداعش می کنم نو عهد دیرین را | چو بیمارے که وقتِ مرگ ایمان تازه میسازد

عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند | کوهکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد

نقی در گریه آورد اضطرابِ عشق جانان را | که زورِ آتشِ سوزنده آب از چوب نرگیرد

من کشتۂ آن چشم که در عینِ تکبّر | با هیچ مئے در صددِ ناز در آید

رفتی و خموشم که در آغازِ مصیبت | ماتم زده یکچند بشیون نبرد راه

نقدِ دل دزدی و آنگاه بتقریبِ حیا | سر به پیش افگنی و چشم ببالا نکنی

نیست در عشق دلِ شاد شنیدی که چه بُد | پادشاهی ز غلامی بدری از پسری

وای برجان خلائق اگر آرند بحشر | عوضِ روزِ قیامت شبِ تنهائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خاله زادۂ حکیم رکنا کاشی بود۔ جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

میرزا صائب گوید ؎

بطرزِ تازہ قسم یاد می کنم صائب — کہ جائے طالبِ آمل در اصفہان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود برآمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی وقاری از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید۔ و نقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را بآستان میرزا غازی کشید۔ و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد۔ و دران قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق نو شُد ورنہ کے دِل — زدے فال رجعت ز ہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت و ایامے باعبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلندنامی اندوخت و درہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نورجہان بیگم قصائد غرا دارد۔

و ستی النسا خانم ہمشیرۂ طالباست۔ ستی النسا خانم در عہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود۔ و شوہرش نصیرا برادر حکیم رکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست۔ چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلاں را بہ عقل از دواج عاقل خان و خورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاءُ الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکنا ست در آورد۔

ستی النسا خانم درذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنوردید۔

طالبا دراوائل مُہردار اعتماد الدولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ ازانست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز　　ندارند باہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایگی کرد شاعر　　یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم　　ز بختِ بلندِ تو اُمیدواری
کہ گر دہر یا قوت یکدانہ گردد　　درو بینم از چشمِ نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ہزارِ فصیحم　　بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم　　مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت در یک شب فکر کردو بآن می نازد و می گوید ؎

منم کہ نیست چو من شاعرے ز اہلِ سخن　　منم کہ نیست چو من قائلے ز اہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است　　کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

اما میرزا صائب اشہب فکر از طالبا نیز تر راند۔ وہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت و یک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد و درآنجا مے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر　　نیند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن و لطفِ طبع مے دیدند　　نمی شدند بطبعِ بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا　　ز اہلِ نظم کہ گفت است در سنین و شہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا باوسعت

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا باتنگی فرصت افزون۔ و این معنی از تقسیم ابیات برساعات واضح می شود۔

آمدم برین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این ہمہ تفاخر از طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا سعد الدین درعرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ ومطلقاً لب باظہار کمال نکشود۔ مطلع قصیدہ این است ؎

بسکہ جوشد شعلۂ حل کردہ از مینائے من — شیشہ را فوارۂ آتش کند صہبائے من

ودر آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوشِ پریزادِ خیال — چارساعت درگذارشام دیو آسای من

این ہمہ اطفال معنی را کہ افکار من اند — زاد کلک مریم آسای مسیحا زای من

طالبا درعین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی برآمد و این واقعہ در سنہ ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد۔

دیوان قصائد و غزلیات و رباعیات طالبا در وقت تحریر۔ بدست آمد فرصت وفا نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوہرِ آئینہ بودمے — بے رونما ترا بتوکے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سرانداز د بپیش — ہیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانہ ز ارباب کرم مے گزرم — چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گزرد

ملامت کن وفارغ شو از ملامتِ خلق — کہ نخل موم ز آسیب تیشہ آزاد است

دُشنامِ خلق را ندہم جز دعا جواب — ابرم کہ تلخ گیرم وشیرین عوض دہم

سبک چنین کہ بگلگونِ می سوار شدم — امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم

خانۂ شرع خراب است کہ ارباب صلاح — در عمارتگری گنبد دستار خود اند

مژهٔ در جهان نے بینم دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است۔ پدرش حکیم ملا طبیبے حاذق بود۔ مشارٌ الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید۔ وحکمت نظری را بشیتر ورزید۔ ومدتے مشق طبابت کرد۔ قرابادین او مشہور است۔ وعمرہا درنسخہ نویسی شعر اُفتاد وبمعاجین افکار دماغہارا تقویت بخشید۔ مرزا صائب فرماید ؎

دراصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب ومنزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے درعرض راہ شاہ را برخورد۔ شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت۔

ہجو بر مزاجش غالب آمد۔ میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی راپوشید۔ وہجا شعرا ورا پنہان ساخت" لیکن درپایان عمر ازین امر نا ملائم بتوبہ موفق گردید۔

فوتش در رمضان سنہ سبع وثلثین والف (۱۰۳۷) اتفاق اُفتاد۔

زادۂ طبعش دیوان جد وہزل وچند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت" و "مہر ومحبت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شد ؎

دردل درآ تفرجِ گلہای داغ کن ازخانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حاکمے نوکو کہ بردرگاہ او دادی کنیم مشتِ خونے بر جبینِ مالیم وفریادے کنیم

از زبانِ خنجرِ کین پرسشِ دلہا مکن عالمے را طعمۂ شمشیرِ استغنا مکن

اے در آغوشِ ملک پروردہ بد خوئی مکن ‏ ‏ شکرستان زیرلب داری ترش روئی مکن

بخودِ غمِ تو نگویم کہ بیم رسوائی است ‏ ‏ نہان کنم ز خیالت کہ یار ہرجائی است

بہ انتقام ابد آشتی میسر نیست ‏ ‏ زبسکہ خوے تو بر یک گناہ مے پیچد

نوبہارے کہ دلی نشگفد از پہلوی او ‏ ‏ جاے آنست کہ پہلوی خزان بنشیند

دامنِ دیدہ نگہدار کہ در مذہب ما ‏ ‏ دل چو شد کشتہ دیت از مژۂ تر گیرند

یک لحظہ نپرداخت مرا داورِ محشر ‏ ‏ این شکوۂ جانسوز بحشرِ دگر افتاد

خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگہدارد ‏ ‏ کہ بدبیتابی پیرامن این راز می گردد

گر نقد جان بہاے وصالت نمی شود ‏ ‏ از قاصدِ تو ذوق خبر می توان گرفت

آن دل کہ نامزد بوفاے تو کردہ ام ‏ ‏ کارے مکن کہ عربدہ جوئے دگر شود

تپِ غم دیدہ را دلسوزیٔ شکر زبان دارد ‏ ‏ تبسم را مکن شیرین کہ می ترسم بجان افتم

زہر بیدادم بہ بزم امتحان کم کم مریز ‏ ‏ ہرچہ داری بر سرم ہم ریز تا یکجا کشم

پے شکستنِ پیمان ہمین بس است تلافی ‏ ‏ کہ بہر تازگی عہد داد دست بدستم

مرا قیمت بہ پنہان دیدنی کردی و خورسندم ‏ ‏ کہ بوی غیرتی می آید از زندان بہا کردن

(۲۲) قاسم۔ قاسم خان جوینی

قاسم مائدۂ فصاحت است۔ و ناظم جواہر بلاغت۔ منیجہ بیگم خواہر اعیانی نورجہان بیگم در حبالۂ عقد قاسم خان بود۔ و بہ علاقۂ سلفیت جہانگیر بادشاہ بہ پایۂ امارت و رتبۂ مصاحبت سر برافراخت۔ و بہ قاسم خان منیجہ مشہور گردید[1] در اواخر عہد جہانگیری بحکومت صوبہ اکبر آباد و حراست قلعہ آن مصر مے پرداخت و در آغاز دولت شاہجہانی بہ منصب پنجہزاری پنج ہزار سوار و ایالت

---

[1] مآثر الامرا جلد ۳۔ صفحہ ۹۷ مطبوعہ کلکتہ۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

ودر سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبعی درگزشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ وہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید

رایت سخن باین شکوہ می افرازد ؎

نموزۂ جرس بیدلم صدا نہ کنم　　زبس شکستہ دلم لب بخندہ وا نکنم

راہ از ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم　　خون خوردہ ایم تا لب غماز بستہ ایم

(۲۳) شوقی میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ و طراح سخن با حلاوہ۔ میرزا صائب کلام اورا تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت　　چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد و بشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر پادشاہ لازم گرفت۔ و بہ تقصیرے مورد عتاب شدہ درحبس اُفتاد۔ و بتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت و مُدتے با او بسر بُرد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود و ہمانجا درگذشت۔

طلاے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

درعشق ہر کجا کہ بلندی است پست ماست　　فیروزۂ حباب گردون بدست ماست

نتوان عرید با چشم تو کردن آرے　　بتواضع گزرانند ز خود مستان را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ وحرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائبِ سخن اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائبؔ که فتحی گفته است | از فراموشان مبادا آن کس که ما را یاد کرد

فی الجملہ تحصیل کرده بود۔ و در کمال ملایمت و نہایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنہ خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہرِ سخن چنین در سلکِ نظم می کشد ؎

ہزار نکتہ بمن گفت چشم غمازش | چو سرمہ خورده کہ بیرون نیاید آوازش

بدیده اشک شود رہنمون دلِ ما را | ستاره شمع بود رہروانِ دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات۔ و آئینۂ نقش پذیرِ حسنِ صفات بود۔ خوانندۂ افسون فصاحت۔ نوازندۂ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکہ مستِ فیضِ بہار اند چون اسیر | تہ جرعۂ ز جامِ فصیحی کشیده اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت۔ و تخم مدحت پدر و پسر فراوان در سرزمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی بہ ہرات اتفاق اُفتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرۂ ایشان بمنازعہ انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از ہرات برآمده فصیحی را ہجو کرد فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلاً ملتفت جواب نشد ہجو فصیحی در دیوانِ شفائی بنظر در آمد دل نخواست کہ زبانِ قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔

میر تقی اوحدی صفاہانی گوید:۔ چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شد ند چون ماہچۂ لوائی شاه عباس ماضی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) سواد افروزِ ہرات گردید۔ میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاه اُفتاد۔ و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید۔ وہمراہ خود بعراق عجم و مازندران برد۔ از فروغ تربیت گوہر اورا جلائے بخشید"۔

دیوان فصیحی بنظر درآمد۔ خوش محاورہ است۔ امّا مضمون تازہ بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ دردِ پریشان زلف یار شدم	نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم
رمزیست خطِ دوست کہ چون بخت سر آید	آب سیہ از چشمۂ خورشید بر آید
تو تماشا مکن آئینہ کہ حیران نشوی	زلف بر خویش میفشان کہ پریشان نشوی
لبے کز ناز کی بار تبسم بر نمے تابد	بخون علطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم
رتبۂ حسن بلند است چہ حاجت بہ نقاب	بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تر است
ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا	بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود
خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم	آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکان نبود
ما زہر قاتلیم فصیحی نہ شہدِ ناب	مرد طپانچہ خوردنِ بال مگس نییم
خارِ حرم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند	محرومِ بوستانم و مردود آتشم
نو بہار ابشمیمِ گلِ عیشم مفریب	کہ من این نالۂ زار از دلِ خرم دارم
مختصر دستی کہ مارا بود صرفِ جام شد	گر خدا روزی کند دست دگر بر سر زنم
خاک آن کوی فصیحی زجبین رنجہ مکن	از مہ و مہر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادر حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدر اعتماد الدولہ جہانگیری است شاپور فریبی ہم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلہائے دیوان زیب مرزا صائب کلام اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

صائب این تازه غزل آن غزل شاپور است — که گران می رود آنکس که توکل دارد

کلیات شاپور بنظر درآمد قصیده نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دہد۔ چون قاعدهٔ اغلب این جریدهٔ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نموده شد۵

بشوخی تو سوارے بصدر زین ننشست — تو تا سوار شدی فتنه بر زمین ننشست

گرچه در حاشیهٔ بزم تو داخل باشم — رو خراشیده تر از صفحهٔ باطل باشم

نه گل چیدم ازین بستان نه نام یاسمن بردم — دلے پر درد از غوغاے مرغان چمن بردم

در رہ یارے کز و ممنونِ یاری نیستم — گرچه خود را گشته ام بے شرمساری نیستم

بے می سرِ تیمار دلِ ریش ندارم — تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسهٔ چینی خداے را — انگشت برہم نزنی کز فغان پُر است

قدرِ من پست از بلندیہاے استغنای او ست — ورنه دیوارِ من از دیوارِ کس کوتاه نیست

ای نگاه دور که رندانِ پاکباز — بر سر نے زنند گلے را که بو کنند

سینه بر خنجر او زن که شهادت اینجا — ناقص است ار مددِ کشته به قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفعِ کدورت گریه می آید — اگر بر خاطرِ بادِ صبا بینم غبارِ خود

میرود رقص کنان بر دمِ تیغے شاپور — دامنش را بگذارید که کارے دارد

گو۔ میا بهر تلافی بسرِ کشتهٔ خویش — به که این صلح بر نجیدنِ پای نکشد

بر تیر که چون نیشکر از دست تو خوردم — تا آهنِ پیکان همگی جزو بدن شد

هیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی بتر — عشق معذور است گر منصور را بر دار کرد

عیب پوشِ خود نباشم عیب جوی کس نیم — درد مندم در شکستِ درد مندان نیستم

نعم البدلِ وعدهٔ صد سال وصال است — آن بوسه که نقد از لبِ پیغام گرفتم

کفنے غبارم و عریانی ست کسوت من — نیم عبیر که خود را به پیرهن مالم

روشن نشد ز آتشِ ما چشمِ خانهٔ — همچون چراغِ گور بویرانه سوختیم

فرصتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل — یار مستغنی و من مستغرقِ نظارہ ام

زین سر کہ فروشان نتوان بادہ خریدن — صفرای می از بادۂ خوناب شکستیم

ورقِ ہستیم از ہم بدرانید کہ من — دیدہ ام آنقدر اصلاح کہ باطل شدہ ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شہرستانی

شاعر ادا بند است و موجدِ اندازہای دلپسند۔ ابو طالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است — از سخن سنجان طلبگار سخن

راستی طبعش استاد من است — کج نہم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے کہ چو صائب ز صاحبان سخن — تتبعِ سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچہ تلمیذ فصیحی ہروی است امّا با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و مکرر نغمۂ ستایش می سنجد۔ وجای می گوید ؎

باوجود آنکہ اُستادم فصیحی بودہ است — مصرعِ صائب تواند یک کتابِ من شود

میرزا از اجلۂ ساداتِ شہرستان صفاہان است و بمصاہرت شاہ عباس ممتاز زمان پیوستہ سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو ہمّت و سمو فطرت اتصاف داشت۔ اما با گردش جام و شُرب مدام آنقدر خوگر شد کہ در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنہ تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) غبار ہستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نمودہ شد۔ غث و سمین دارد۔ و مضامین تازہ کم واقع شدہ این چند رشحہ از خمستانش می چکد ؎

گرچہ آن قیمت ندارد دل کہ پامالت شود — صرف آتشبازیِ طفلانِ ہمسالت شود

رخصتِ کشتنم بدہ نرگسِ کم نگاہ را — یا مکن آشنای دل گرمی گاہ گاہ را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را | خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را
بلب ہر دم ز شادی شکر این سودا نمی گنجد | کہ در دامِ تغافل غیر صیدِ ما نمی گنجد
پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد | شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد
خطِ یار گرچہ سر زدِ نگہِ ستمگرش ہست | چہ غمِ خمار دارد می نازہ در سرش ہست
بکدام جان بیازد بکدام سر بہ بخشد | چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست
جولان دل شکاریش از کار بردہ است | مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت
غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارش | عمرِ عزیز در قدم نامہ بر گزشت
نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم | کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخاب من است
گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا | چشمِ خوبان رانگاہِ عذر خواہی لازم است
در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا | سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد
صبح خندان می شود بر روئے تیغ آفتاب | کاملے باید کہ از تقصیر جاہل بگذرد
بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم | نسیم را خبر از سر گزشت من مکنید
بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم | عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام
گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را | از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی
دستے کہ بر نگیرد از پا فتادۂ را | چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیرِ دُنیا کردن | در مملکتِ وجود سودا کردن
چون مہر سفر کن کہ بود کار زنان | از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی۔ میر محمد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد۔ و اندازہائے مرغوب۔ در دیار خود متہم بالحاد گردیدہ

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد هند کشید و در سنهٔ ثلثین والف (۱۰۳۰)
وارد دکن شد۔ و دران الکه مراحل زندگانی بپایان رسانید۔
سیّارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روزیکه رهم بر چمن اُفتد — دیوار به از سایه که بر روی من اُفتد
یک دل آزاد درین دامگه فانی نیست — یوسفے نیست درین مصر که زندانی نیست
چاشنی گیر زهر کاسهٔ این خوان گشتم — خوش نمک تر ز سر انگشتِ پشیمانی نیست

رباعی

این عمر بباد نو بهاران ماند — این عیش بسیل کوهساران ماند
زنهار چنان بزی که بعد از مردن — انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعیدا نقشبند یزدی

نقشبند کارگاه خوش تلاشی است۔ وصورت آفرین هیولاے خوش قماشی میرزا
صائب اورا بزبان ادب یادمی کند ومی گوید ؎

این خوش غزل ز فیض سعیدای نقشبند — صائب ز بحر دل تباُمّل رسیده است

سعیدا در صفاهان اقامت داشت۔ ونزد اکابرِ وقت معزز و مُحترم می زیست
نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست که خارم ز دلِ ریش برارد — این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشهدی

نظیر عندلیب بهار است۔ وعدیل طوطی شیرین گفتار۔ در سنهٔ ثلثین والف
(۱۰۳۰) احرام بیت الله بست و بعد از ادراک این سعادت متوجه هند گشت۔ و

در اثناء راه شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست - بعد محنتِ تمام به شهر بیجاپور رسید -
و در سلک مقربان عادل شاه انخراط یافت -

اول نظیری تخلص می کرد - باستدعای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد - گویند
نظیری عوض حرف یاده هزار روپیه به نظیر تسلیم کرد - واین سوال وجواب ظاهرا غلط
شده باشد - زیرا که نظیر بعد فوت نظیری به هندوستان رسید والله اعلم

نظیر آهوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت ز سامانِ تنم ضُعف جُدائی — چندانکه نگاهِ شوم و از مژه خیزم
در سلسلهٔ بال فشانانِ هوائی — خم نا شده از نامهٔ من بال و پر نیست

(۳۱) نادم لاهیجانی

سرخروئی معرکۂ شعراست - اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند - وصدر آرای
مجلس فُصحاست - لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند - الکن طلق اللسان بود -
وقصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می رُبود - از دیار خود بممالک دکن
اُفتاد - وبا مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانه داشت - بعد چندے بصوب
بنگاله خرامید - و از انجا به عظیم آباد پتنه حرکت کرد - آخر به اصفهان معاودت
نمود و همانجا مرحلۂ آخرت پیمود -

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود ؎

در کعبه اگر دل بسوے یار نباشد — احرام کم از بستنِ زُنّار نباشد
هرگز این طفل مزاجی نرود از یادم — گر بتابوت روم شوخی گهواره کنم
باعثِ جلوهٔ گل دیدهٔ بیدار من است — بلبلان شور برآرید که خوابم نبرد
هنوزش رنگ طفلی هست گل چیدن نمیداند — بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سُروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ و خیالات دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جهانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست۔ نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکین دلِ بیہوش ماست   آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش ماست
در رقص دست و پا نزدن اختراعِ ماست   چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بمطلب خود پشت پا زدیم   پیوندِ ما بمطلب ما انقطاعِ ماست
عُذرِ دست تہی است خُلق کریم   میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع او را تضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع   کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہنّا داشت طرۂ اشعارش پیرائیۂ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید   چون شاہسواری است کہ از گرد بر آید
چو وسعتِ عدمم در خیال می آید   ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ و شعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخنِ

او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرع اوجی که وقتی گفته است
پادشاهی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوهر شعر مرا به من
تیغ برهنه ام که جگردار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم هرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعه در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گلے است که در باغ خودنمائی نیست
کریم ساخته بودن کم از گدائی نیست

گر شامگه شیب و گر صبح شباب است
پوشیدن چشم از دو جهان یکسره خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت
آتش بدیگرے زد و ما را کباب ساخت

نگه گرم عنانم صف دیدار کجا ست
بوسه بے ادبم کنج لب یار کجا ست

رطل گران بقیمت جان می توان خرید
این است گوهرے که گران میتوان خرید

درین زمانه پسر با پدر نمے سازد
درین حدیث گواهم شراب انگوری است

بهر یک لب خنده نتوان منت شادی کشید
منصب گل گر دهند غنچه تصویر باش

ما حریف این قدر بار تعلق نیستیم
می بزور این رنگ را بر چهرۀ ما بسته است

خاطر جمعی ندارم از تو آخر دیده ام
همچو دستار پریشانم ز سر وا کردۀ

کے بآرایش ویرانۀ ما مے آید
آنکه در آئینه یک جلوه بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلّی ساختم
خاطر غم را باین معنی تسلی چون کنم

با آن که قتل ما بتجمل حواله کرد
چندان امان نداد که خاکے بسر کنم

صفاے روی عرقناک یار را نازم
که صلح داد بهم آفتاب و شبنم را

از باده ہمے توان بریدن
زین آب گذر نمے توان کرد

او جی این قطرهٔ خونی که اجل خواهد ریخت　　صرف آنست که در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشهدی

در نظم و نثر منشأ بدائع آثار است و مشرقِ فراوان انوار۔ چندے در خراسان با حسن خان شاملو گزرانید۔ آخر باصفهان شتافت۔ و در سلک منشیان شاه عباس ماضی انتظام یافت۔ خان مذکور در مفارقت او غزلے گفته۔ از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت　　از مشرقم آفتاب رفته

دیوان مشرقی بملاحظہ در آمد۔ قصائد غرا در مدح شاه صفی بنظم آورده۔ و مقطعات ہجو بسیار گفته۔ محرر اوراق التزام کرده که زبان خامه را از ہجویات و ہزلیات شعرا نگاه دارد۔

مشرقی مضامین خوب در قصائد تلاش کرده۔ این چند بیت از غزلیات او برچیده شد ؎

نمی گویم که آتش رنگ یا گل بو بگرداند　　الٰہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی می از خرقهٔ ما مے آید　　نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید

ہمچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم　　عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم

پرتوِ شمع رخے افتاد در کاشانه ام　　سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانه ام

دل را بشمیم گل داغے نرساندیم　　پروانهٔ خود را بچراغے نرساندیم

چو عندلیب مدارم بآه و ناله گزشت　　چو گل تمام بہارم بیک پیاله گزشت

باغبان چون غنچهٔ نرگس مراد خواہید　　تا بحسرت در کدامین بزم چشمے واکنم

ز کعبه آیم و رشک آیدم بخون نابے　　که از زیارت دلہاے خسته مے آید

کارِ دو بارۂ عیش تباراج دادن است | می راز خم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بمقصد رسیدن است | از شیشه تا بلب نرسد می رسیده نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | ز عندلیب شنیدم کہ نوبہاری ہست
آبِ حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابو البرکات لاہوری بن ملا عبد المجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او وسطرے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد این سیف خان داماد میرزا ابو الحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ و از خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ھ) در مستقر الخلافہ اکبر آباد رخت حیات بر بست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبعِ منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ماہ من ز منزلِ خویش | بود چو صورت آئینہ زیب محفلِ خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخلِ شمع دوانند ریشہ در گلِ خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشهدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری - سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت - و بگلگشت هند خرامش نمود - و در شهر ربیع الآخر سنه ثنتین واربعین و الف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبهٔ صاحبقران ثانی منتے برلب گذاشت روز اول قصیدهٔ بعرض رسانید که مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال ارشادی و بکشا زبان   در ثنائے قبلهٔ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو هزار روپیه کامیاب گشت - و در ذیل ثناطرازان انخراط یافت - و بیومیهٔ بیش قدرے موظف گردید - و بارها بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبدالحمید صاحب شاهجهان نامه در وقائع جشن نوروز سال هزار و چهل و پنج هجری می نگارد که :-

"روز پنجشنبه دوازدهم شوال سریرآرای آسمان چهارم پرتو اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسرده طبعان نباتات را باهتزاز در آورد - شانزدهم ماه مذکور -"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدهٔ که بمدح پادشاهی محلی ساخته بود بر زبر"
"کشیده مبلغ وزن را که پنج هزار و پانصد روپیه شد باو مرحمت گردید و در اواسط شهر"
"ربیع الاول سنه تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) بعنوان صلهٔ شعر صد مهر عنایت"
"شد - و در جشن شفا یافتن جهان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"در اوائل شوال سنه اربع و خمسین و الف بعنایت خلعت و دو هزار روپیه متمتع"
"برگرفت"۔

شیرخاں در مرآة الخیال می نویسد که :-

"حاجی محمد جان قصیدهٔ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفته بعرض رسانید پادشاه"

"اقسام جواہر قیمتی طلبیدہ فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہیٰ[1]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبدالحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاوردہ اند۔

قدسی پادشاہ نامۂ صاحبقرانی نظم آوردہ چون نام عبداللہ خان فیروز جنگ در وزن پادشاہ نامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان ادا کردہ

نہنگے کہ از غایتِ احتشام | نگنجد بجز از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ از غایت احتشام و از بزرگی۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد

نہنگیست از غایتِ احتشام | نگنجد بجز از بزرگیش نام

و طورے بتکلف معنی می تواند شد کہ ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شدہ است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے کہ کردہ شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقال او در سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق افتاد۔ کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد ۱۰۵۶ھ

شیخ عبدالحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ

عمرہا در یاد او زیر زمین | خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاقِ یکدگر | گشتہ اند این ہر سہ در یکجا مقیم

---

[1] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۲۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارت ہمین است کہ ہر سہ در یکجا مدفون اند و این وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔

و میر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ "استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند" دیوان قدسی بنظر تصفح در آمد و این چند بیت اختیار اُفتاد ؎

زود بہ کردم من بے صبر داغ خویش را — او دل شب می کُشد مفلس چراغ خویش را

در جلوہ گری مثل تو کس یاد ندارد — نادر بود آن پیشہ کہ اُستاد ندارد

در مجلسے کہ یاران شرب مدام کردند — نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند

اینجا غم محبت۔ آنجا جزای عصیان — آسایش دو گیتی بر ما حرام کردند

در چنین فصلے کہ بلبل مست گلشن پر گل است — گر ہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست

ہر چہ با زلف تو می ماند دل از من می برد — روز عمرم در تمناے شب یلدا گذشت

غم ہجوم آورد من در فکر بے سامانیم — میزبان خجلت کشد ہر چند مہمان آشنا ست

عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است — کاش گل غنچہ شود تا دل ما بکشاید

گر دست شام ہجران گیرد گلوی شب را — مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید

عشق چون قسمت ارباب معیشت میکرد — لالہ داغے زمیان برد کہ نا غم دارد

تاب ہجران شرابم نیست تا وقت صبوح — پیشتر از صبح می خندد گل پیمانہ ام

نگذاشت بخواب عدمم شیون بلبل — گل ریختہ بودند مگر بر سر خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طرشتی

از طبقۂ اتراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔ در سلاست عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبد اللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ در آن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاهیجان انشا کرد۔

آخر الامر در عهد شاهجهانی سرے بهند کشید و مثنوی مسطوره را تغیر داده بنام کشمیر ساخت۔ ازان است درصعوبت راه کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد که این راه — رهِ موران بود بر خرمنِ ماه
زبس رهرو در و سنگین خر آمد — زپابش رشتهٔ پنداری براٰمد
همانا کافر است این کوه خونخوار — که دارد برکمر زین راه زُنّار
مغلطان سنگ ازو تا مے توانی — که باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راه زشت است — مجرّد شو که این راه بهشت است

بعد ورود هندوستان ندیم میر عبدالسلام مشهدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبدالسلام از عمدهٔ امرا شاهجهانی است در عهد شاهزادگی بمنصب شایسته و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگاله۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایهٔ وزارت مباهی گشت۔ و چون نوبتِ وزارت به سعدالله خان رسید پادشاه اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود وهم درزمانِ حکومت دکن سنه سبع وخمسین و الف (۱۰۵۷) جهان فانی را وداع نمود۔ مقبرهٔ او در سواد اورنگ آباد معروف است عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسر مے برد۔ و در سالے که اسلام خان فوت کرد یعنی سنه سبع وخمسین و الف (۱۰۵۷) او هم در کشمیر رخت سفر ازین عالم بر بست۔ و در دامن کوہے که مشهور به "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

مگذار ز دستم که گلِ باغ وفا .. یم
بر دستِ تو شایسته تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را
همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بدست آئینه از عکسِ رخش گلدسته را ماند
ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگِ تو داغ ما
از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا
بهتر از سرو بود سایهٔ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است
در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت
خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است
جامهٔ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است
چون رگِ لعل زدانا رگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست
که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است
چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است
ناوکِ او را مگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت
از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوهٔ آن کجکلاه نیست
چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که فصلِ گل بگلشن آشیان گیرم
دهم صد گل که همچون شمع یک برگِ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریده گفتاری نمی دانم
چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

با وجودِ صد هنر لافم ز شعرِ دلکش است
خامه در دست هنرور تیر روی ترکش است

روزیِ کس را خورد کے دیگرے زان چوب را
آب نتواند فرو بردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است
که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از سرپنجهٔ مردانگی است
شیر را در وقتِ خفتن دست و بازو متکاست

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست
غنچه در چاکِ قفس قفلِ درِ زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم　　　که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست　　　آئینه پیش روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفل خویش　　　جامهٔ کوته اش اولی است که خدمتگار است

سلیم از مهٔ نو حالِ آسمان پیداست　　　نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تندروی کاشیان تبدیل سازد میشود　　　قالبِ مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے　　　سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چه ماند عزیز نیست　　　کوتاهی زمانهٔ عمرِ درازِ ماست

گر سرو بود بکجکله و بر زده دامان　　　منعش نتوان کرد از ینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ مارا نمی داند که چیست　　　عالمے را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا سلیم برو رشک مے برند　　　ملکِ سخن چو پیش زیک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرفِ وطن　　　هیچ سازے ماهیان را چون صدائے آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص　　　راه پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن　　　چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن　　　بالمثل آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطره ات سخنے　　　بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت　　　شوقِ مکتوبِ تو پیران را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون　　　آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد　　　تاک تا از دودمانِ خود باو دختر نداد

نسبتے در عاشقی مارا به مرغِ بسمل است　　　تا ز ما صیاد سر نگرفت مارا سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال　　　تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز　　　از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جهانِ سفلہ اگر داد جرعۂ آبے	همان نفس چو پی آن را بروی من آورد
از عذر نیست ہرگز دلگیر وعدۂ او	کاہل ہمیشہ خواہد ہمراہ لنگ باشد
شانہ می آید بکارِ زلف از آشفتگی	آشنایان را در ایامِ پریشانی بپرس
چو تُند بادِ حوادث مشو غبار انگیز	پناہ مردمِ بے دست و پا چو مژگان باش
بسکہ دارم ذوقِ جستن از فضاے رونگار	درمیانِ خانہ ہمچون تیرِ میدان می کشم
سفرِ اوّلِ شوق است بکو بیت مارا	صید مازود توان کرد کہ نو پرو ازیم
حیف باشد کہ زبے مہریِ او شکوہ کنیم	ماکہ معشوق پران ہمچو کبوتر بازیم
چنان قناعتِ فقر است سازگار مرا	کہ چون حباب شوم فربہ از ہوا خوردن
عہد کردم کہ گر این بار بکوی تو رسم	سرمۂ دیدہ کنم سایۂ دیوار ترا

مخفی نماند کہ در تتبع فقیر اول کسیکہ تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است۔ می گوید ؎

سلیم امشب بیاد تربتِ حافظ قدح نوش است	اِلَا یَا اَیُّہَا السَّاقِی اَدِرْ کَاساً وَّنَاوِلْہَا

و مے گوید ؎

گفتِ حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم	بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است کہ او معانیِ بیگانہ را با خود آشنا می ساخت۔ چنانچہ ملّا وارستہ گوید ؎

دخلے کہ نکردی بکلام اللہ است	بیتے کہ نبردۂ تو بیت اللہ است

طرفہ اینکہ سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مدہ سلیم	غافل مشو کہ غارتِ باغ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوانِ کیست از سخنانم تہی سلیم	تنہا نہ بر من این ستم از دستِ صائب است

نام **میرزا صائب** را تصریح کرده اما بالغ نظران می دانند که **میرزا صائب** خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است- حاشا که باخذ و جر بپردازد- و متاع بیگانه را دستمایۂ عود سازد- مضامینے که از **سلیم** و **صائب** همسایه یکدیگر واقع شده و بنظر تتبع این نارسا رسیده در ینجا ثبت می نماید- و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود-

سلیم ؎ مشاطه را جمالِ تو دیوانه می کند | کائینه را خیالِ پریخانه می کند

صائب ؎ دل را نگاه گرمِ تو دیوانه می کند | آئینه را رُخِ تو پریخانه می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد که ؎

هرکس که دید روی تو دیوانه می شود | آئینه از رُخِ تو پریخانه می شود

سلیم ؎ چشمِ تو ام ز هوش تهیدست می کند | یک سرمه دان شراب مرا مست می کند

صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو با یکجهان شراب | ما صلح کرده ایم بیک سرمه دان شراب

سلیم ؎ صدا چگونه بر آید کز این سیه چشمان | بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را

صائب ؎ نماند نالۂ دل در دپیشۂ ما را | بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را

مُلّا طاهر غنی نیز این مضمون بسته است ؎

ز بیم آنکه مبادا صدا بلند شود | زسنگِ سرمه شکستیم آبگینۂ خویش

سلیم ؎ ز آشفتگی طرّۂ مقصود خبر داد | هر فال که از شانۂ شمشاد گرفتیم

صائب ؎ خواهد فتاد دامنِ زلفش بدستِ من | این فال را ز شانۂ شمشاد دیده ایم

سلیم ؎ زینت ارباب معنی جوهرِ ذاتی بس است | لاله در کوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش

صائب ؎ شمع بر خاکِ شهیدان گر نباشد گو مباش | لاله در کوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش

سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی | که طوقِ فاخته بر پاے سرو خلخال است

صائب ؎ حسن بالادست را آرایشے چون عشق نیست | طوقِ قمری سرو را بهتر ز خلخالِ زر است

سلیمؔ سلیم ہندِ جگر خوار خورد خونِ مرا | چہ روز بود کہ راہم باین خراب فتاد
صائبؔ صائب از ہند جگر خوار برون می آیم | دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شُد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید

گداخت ہند جگر خوارم ای اجل بپسند | کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید

دلم در آرزوے ہند خون شد | کہ خون باد دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسن ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول نقل می کند۔ ملخص کلامش اینکہ :-

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول بیقینی باشد و الا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ۔ و باین حُسن"
"تعبیر معتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"[1]

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہٗ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می انگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گُفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ

منم کلیم بطُورِ بلندیِ ہمت | کہ اِستفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم | نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

---

[1] اطول جلد ۲ صفحہ ۲۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ توارد نمی توانم کرد — مگر زبان بسخن گفتن آشنا نہ کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو ؎ بستم دلِ اسیران یکجا گریزد از تو — بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ

صائب ؎ بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ — چون قبلہ کرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ

بنائی ؎ قضا کہ بر لب او خطِ عنبریں دارد — برای کشتن من زہر در نگین دارد

صائب ؎ امید جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش — ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد

میر سنجر ؎ دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد — کہ بہ جذبۂ محبت پسر از پدر گرفتم

نقی ؎ چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبتِ زلیخا — بکشاکشِ نہانی پسر از پدر برآرد

سلیم ؎ شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد — سبب این است جلاے وطنِ آئینہ را

کلیم ؎ چند در خانہ اش آتش فتد از پرتو تو — زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است

سلیم ؎ چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کہ ضعف — نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم

کلیم ؎ ز ناتوانی خود اینقدر خبر دارم — کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم

اسیر ؎ نیست جوہر بہ تیغ یار اسیر — بہرِ قتلم نوشتۂ دارد

میر صیدی ؎ نیست جوہر کہ بشمشیر تو تصویر شد است — رقمِ قتل جہانے است کہ تحریر شد است

ملا غربتی ؎ قضا جدا ز تو خونم چرا نے ریزد — مگر ز دستِ قضا این قدر نے آید

اسیر ؎ یار ہرگز ببر نے آید — از قضا این قدر نمی آید

سلیم ؎ مگر از صبح محشر روزنِ من روشنی یابد — کہ شبہائے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند

واعظ ؎ چون دو ابروی سیاہ کہ بہم پیوست است — بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بست است

حزنی ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے حزنی خندہ می آید — کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نا مہربانِ من

فطرت ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے فطرت خندہ می آید — کہ عاشق گشتہ و چشم وفا از یار ہم دارد

سلیم ـ آنکہ پیغامے بردازما بسوی او دل است	نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است
فطرت ـ می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا	نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است
صائب ـ سرچشمۂ حیات لب میچکانِ اوست	عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ روانِ اوست
فطرت ـ عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست	عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ بلندِ تست
صائب ـ صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد	آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ
علی ـ آب چون در روغن اُفتد نالہ خیزد از چراغ	صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارہا
مشرقی ـ برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو	در دستِ دیگرے ست خزان و بہار ما
خالص ـ مارا خبر ز شادی و غم نیست چون حنا	در دستِ دیگرے است بہار و خزان ما
واعظ ـ مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا	شد نگین با نام تا افگند از خود نام را
وحید ـ دور فگن نام را کہ نام فگندن	صاحب نام و نشان نمود نگین را
ناظم در معراج ـ چنان بگذشت زین سقفِ شفاف	کہ سیلاب نگہ از عینکِ صاف
وحید ـ ز چشمِ مہ سوے بالا سفر کرد	چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد
فیاض ـ بباغ بسکہ ز شرمِ رخت گل آب شود	غلافِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود
وحید ـ بگلشنے کہ رُخِ دوست بے نقاب شود	ز شرمِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود
دانش ـ لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ مارا	کو آب کہ شیرینی جان زد دلِ مارا
قاسم دیوانہ ـ دم آبے ز تیغت مستمندم	دلم می سوزد از شیرینی جان
صائب ـ ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد	کہ چین بقدرِ بلندی در آستین باشد
بیدل ـ دستگاہ ہست ہر قدر بیش است کلفت بیشتر	در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین
وحید ـ بالِ مرا شکستگی پر بستہ است	پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است
بیدل ـ ما لافِ ہمت از مددِ عجز مے زنیم	پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است
حیات گلشن رائے ـ عدم آئینہ۔ عالم عکس و انسان	چو چشمِ عکس در روے شخص پنہان

جہان انسان شد و انسان جہانے　　ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان کہ ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش　　عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش
انسان بمثل چو چشم عکس است در و　　آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی را کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر انواعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضاء و در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزاً مَّخْفِیًّا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسبِ اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم را کہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقۂ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائق عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و بر ارباب بینش ہویدا است کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان را کہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر وَ ھٰذَا مَعْنٰی کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد وتخلص شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است درمرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود وعالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔

ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ ازین رو کہ موجود علیحدہ می نماید وبوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود برخود مشہود می گردد وعکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ وازین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ برخود متجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقتِ انسان ازجملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق درو جلوہ فرمود با جمیع مراتبے کہ در عالم متجلی است۔

ومعنی پاک از کم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالیٰ درحقیقت انسان وظہور او در تمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل در عالم۔ چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ ودر چشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر در مرآت و صغر در چشم عکس۔ وبنظر ہمین انسان را عالم صغیر می نامند وعالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است واگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہٗ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہٗ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہٗ ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہر یک حقیقت ازین مادہ وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم۔"

درین مقام دو کلمہ ترجمہ صاحب رباعی بقلم می آید نام انسان شیخ غلام مصطفےٰ است واصلش از کنبو ومولد ومنشأ او مرادآباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل بود و در احاطۂ علوم عقلی ونقلی ممتاز اماثل تحصیل معقولات بیشتر از ملا قطب الدین شہید سہالوی نمود ونبذے در خدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ سند حدیث بہ شیخ عبدالحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ ورسم ارادت درطریقۂ قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد از کملاء عصر بود در عزلت واستقامت یگانۂ وقت می زیست۔ شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبت اسلاف تمنا داشتہ باشد۔ صحبت شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفےٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب وعلم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ اکثر براہمہ حل غوامض از خدمت شیخ می کردند وشعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید شعراء ہندی درحضور او سر فرود می آوردند۔ واصلاح کبت و دوہہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ وکراسی از کتب در ملک نداشت۔ و استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ مستمع ذکر می کرد کہ ہرگاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ می یافت وہرکس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہرفنے کہ مناسب آن کس می دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکرپیشگی گذرانید۔ درعہد عالمگیر بادشاہ بہ علاقۂ منصبداری از ہندوستان بدکن خرامید۔ ومدتے درین دیار بسر برد آخرہا ترک نوکرپیشگی کردہ در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلق خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدین را گذرے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی برود و او را بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ کَرَا آ اَطْرِقْ کَرَا اِنَّ النَّعَامَةَ فِي الْقُرٰی[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت مُلا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمْعًا وَطَاعَةً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغییر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول درخواب دید کہ گویندۂ می گوید رَجُلٌ خَيْرٌ تَعْمَلُ خَيْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنتین و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن ایلچپور۔

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

گر فتیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامع السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علائۂ چلپی متخلص بفارغ گوید؎

جرمم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من گوئی سرِ انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید؎

غَيْرِي جَنَى وَاَنَا الْمُعَذَّبُ فِيكُمُ فَكَاَنَّنِي سَبَّابَةُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

---

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۴۳۱ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور سنہ ۱۲۹۳ھ۔

گفت بلے شنیدہ ام و بیت نابغہ ذبیانی برخواند ؎

فَکَلَّفْتَنِیْ ذَنْبَ امْرِءٍ وَّ تَرَکْتَہٗ　　کَذِی الْعُرِّ یُکْوٰی غَیْرُہٗ وَھُوَ رَاتِعٗ

عُر بضم عین مہملہ مرضے است کہ در شتر میشود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندنِ شعر با ابن شرف گفت کہ تو این مضمون را ازینجا گرفتۂ و فاسد ساختۂ زیرا کہ معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو ہر دو یکے است و در بیت نابغہ جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نہ شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید پس می بایست کہ زبان را تعذیب می کرد۔ و ہمچنین چشم نادید نی دید یا گوش ناشنید نی شنید۔ و شاعر را این اعتبارات کفایہ می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گوید ؎

نگاہ گوشۂ چشمی سوی ما می توان کردن　　نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برہان الدین قیراطی در ہمزیۂ خود گوید ؎

کَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْہَا عَلَیْنَا　　کَصَلٰوۃِ الْعَلِیْلِ بِالْاِیْمَاءِ

و شوکت بخاری گوید ؎

تا کیم مژگانِ چشم داغ باشد تیر او　　دیدۂ زخم مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباتہ مصری گوید ؎

خَلَقْنَا بِاَطْرَافِ الْقَنَا فِیْ ظُھُوْرِھِمْ　　عُیُوْنًا لَّھَا وَقْعُ السُّیُوْفِ حَوَاجِبٗ

طرفہ آنکہ شاعرے پیش از ابن نباتہ این مضمون را یافتہ۔ چنانچہ علامۂ تفتازانی در خاتمۂ فن ثالث از مطول بیان کردہ۔

و سید حسین خالص گوید ؎

خونے ز دم تیغ تو ای شوخ چکیدہ است　　آن خال کہ بر گوشۂ ابروے تو پیدا است

ومؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفتہ ؎

لَبِسَتْ مِنَ الْمِسْکِ خِیلانٌ بِوَجْنَتِہٖ　　دَمٌ تَقَاطَرَ مِنْ صِمْصَامِ لَحْظَتِہٖ

وعلماء گفتہ اند کہ اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است و اگر دون باشد مذموم۔ و اگر مساوی باشد فضیلت اول راست و ثانی بعید از ذم است۔ بشرطیکہ آثار سرقہ ہویدا نباشد۔

عارف جامی قدس سرہ در بہارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید کہ۔

وے در سلاستِ عبارات و دقت اشارات بے نظیر اُفتادہ۔ در جواب اُستادان قصائد وارد۔ بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر۔ وی را معانی خاصہ بسیار است و اکثرے از معانی استادان بہ تخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آوردہ چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شدہ محل طعن نیست ؎

معنیِ نیک بود شاہدِ پاکیزہ بدن　　کہ بہرچند درو جامہ دگرگون پوشند

کسوتِ عار بود باز پسین خلعتِ او　　گرنہ در خوبیش از پیشتر افزون پوشند

ہنر است این کہ کہن خرقۂ پشمین زبرش　　بدر آرند و درو اطلس و اکسون پوشند

ومضمونِ این قطعہ را محررِ کلمات در بیتے آوردہ و بر منطوق قطعہ شاہدے گزرانیدہ۔ بیت این است ؎

شاہدِ معنی کہ باشد جامۂ لفظش کہن　　نکتہ دانے گر حریرِ تازہ پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

ہمدانی المولد کاشانی الموطن۔ عارج طور معانی است و مقتبسِ نور سخندانی۔ بُبیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش ہمدست عصا۔ در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و ہمہ جا داد سخنوری می دہد و لہذا جمعے او را خلاق المعانی ثانی گفتہ اند

دوبار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و با شاہ نوازخان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (اورا) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آنجا نہ استاد۔ و کرت ثانی شبدیز عزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے برداشت۔ و در مدح او و شاہ نوازخان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاہجہان اَنَارَاللّٰہُ بُرْھَانَہٗ زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبۂ سرحلقگی بہم رساند۔ و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ وسالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر لوای معاودت برافراخت وچتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبرآباد سایۂ وصول انداخت ساعت درآمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ وشعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ و مورخان روزگار برخے ازان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع واربعین والف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ وغرۂ شوال این سال نیر اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید ومعانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دوبالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخ مقرر داخل شہر شد۔ و بر تخت مرصع جلوس نمود۔ و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابوطالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کردہ بہ پایۂ سریر اعلی معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدم نوروز غرۂ شوال　　　فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

قصیده درجهٔ قبول یافت ۔ و کلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد ۔ مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ بر آمد ۔ و بآن زبدهٔ موزونان انعام شد ۔

و در جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) حاجی محمد جان قدسی در مقابلهٔ قصیده برز سنجیده شد ۔ و ہمین قدر مبلغ ہموزن بر آمد چنانچه در ترجمهٔ او گزارش یافت ۔

و در سنه ست و اربعین و الف (۱۰۴۶) باقیا نائینی قصیدهٔ تهنیت نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر بر کشیده شد ۔ و مبلغ پنج ہزار روپیه مساوی وزن حاصل کرد ۔

و بوضوح پیوست که قدسی و کلیم بپایهٔ سریر شاہی چنانچه در میزان اکرام ہم سنگ بودند در میزان انعام ہم رتبهٔ مساوات داشتند ۔ و چنانچه این ہر دو از باقیا در موزون معنوی راجح اند در موزون صوری نیز رجحان داشتند ۔

و در جشن وزن شمسی سنه ثمان و اربعین و الف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیه بصیغهٔ جائزهٔ شعر عنایت شد

کلیم در آخر ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساخته رخصت کشمیر حاصل کرد ۔ و در آن خطهٔ بهشت آئین رنگ اقامت ریخت و بتقرر سالیانه از سرکار پادشاہی آسوده حال می گزرانید ۔

چون الویهٔ صاحبقران در سنه خمس و خمسین و الف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت ۔ و غرهٔ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطهٔ کشمیر انداخت ۔ ابو طالب کلیم قصیدهٔ در تهنیت مقدم بسمع پادشاه رسانید و بمرحمت خلعت و دویست اشرفی طلاے احمر بهره مند گردید ۔

و ہمچنین روزے که موکب سلطانی موافق چهارم شعبان ہمین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود- کلیم را در صلۂ قصیده دو بیست مهر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدهم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ؎
گفت تاریخِ وفاتِ او غنی — طورِ معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ
این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ؎

دل دامنِ مجاورتِ چشمِ تر گرفت — با طفلِ اشک صحبتِ دیوانہ در گرفت
زان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن افتد — بیمار عجب نیست اگر کم سخن افتد
نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد — غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود — داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان — زمن چہ مے طلبی- دل کجا- دماغ کجا
گر قفس تنگ است از بیرحمیِ صیاد نیست — صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است
دیدۂ اُمید را کردی سفید از انتظار — دوستداران را نبود این چشم از دلدار نیست
ہر آنچہ رفت ز دستم برون ز دل ہم رفت — میانِ دست و دلم چون صدف جُدائی نیست
از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمرِ خضر — روز کوتاہ از برایِ روزہ داران بہتر است
تو پادشاہِ حسنی- مشمار بوسہ بر ما — زیرا کہ عیبِ شاہان دانستنِ حساب است
ہر کہ خود بین و خود آرا- ز ہنر محروم است — ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است
سر بر تنِ صدف نبود ز انکہ روزگار — یکجا بہیچ کس سر و سامان نمی دہد
کباب حسنِ تو ام قدرِ حظ نکو دانم — ز سایہ ذوق نکرد آنکہ آفتاب نخورد
اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند — کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشد
مژہ را داد ز کفِ چشمِ تو در آخرِ حسن — تُرکِ مفلس چو شود تیغ ببازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ — چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطرہا کند

بتان ز صحبت ہم می کنند کسب غرور | ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہر چہ عوض می دہی بدہ | حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان | گردیدم و یک یار وفادار ندیدم
آخر بسانِ فاختہ ام شد گلو کبود | رمنت ز خلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از اداے خارجِ ہر کس خجالت می کشم | باکمال بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہال سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو | درین چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشاے زبان بہ زخود ے را چو بہ بینی | زنہار کہ شمعِ شب مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم ـ میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است ـ صاحب ذہن ثاقب ـ و ہم طرح ابو طالب کلیم و میرزا صائب بود ـ

میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگی ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند | ز جوشِ فکر میِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم | بے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل ز مصرعِ رنگین | ز فکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند | زند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیرِ صائب[۱] و معصوم[۲] نکتہ سنج و کلیم[۳] | دگر کہ ز اہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردو در عہدِ شاہجہانی قصد ہند کرد و در نواحی بنگالہ اُفتاد ـ اعظم خان ناظم بنگالہ میرا با عزاز و احترام پیش آمد ـ و لوازم قدر شناسی تبقدیم رساند ـ اعظم خان جدّ ارادت خان واضح است ـ احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد ـ

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید۔ سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مرا کشایشِ خاطر نہ از گلستان است — کلیدِ قفلِ دلم برۂ بیابان است

ای کہ ہمراہِ موافق ز جہان مے طلبی — آن قدر باش کہ عنقا ز سفر باز آید

خرابِ ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون — گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند

نارم قاصد چون برآمد قالب من شد تہی — مرغِ روحِ من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سروِ آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲) در ہند وفات یافت۔ وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ تاریخ این است مصرع معصوم نزد حیدر وسیجر قدم نہاد۔
۱۰۵۲ ھ

(۷۱) شیدا

مؤلد ومنشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است۔ صاحب ذہن رسا وفکر آسمان پیما بود وشعر را بسرعت تمام میگفت۔ وبچشم زدن جواہر فراوان می سفت طبعش در مسلک سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حسنِ خلق انحراف داشت۔

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت تمام دارد۔ وطالبائے آملی و میر الٰہی ودیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا مشہور است۔

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید" در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود وایامے ملتزم آستانۂ شہریار بن جہانگیر پادشاہ۔ بعد ازان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

اَنَا رَ اللہ بُرْہَانَہٗ منعزل شد۔ و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید۔ و چون مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے | حسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نباید وصف کرد۔ وحکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند۔ شیدا قطعہ عذری املا نمود۔ وقول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل ؎ | پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سر عتاب درگزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ وجہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ صاحبقران ثانی از سرِ نو موسِّسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب عالمگیر متمم۔ و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند ثابت کردہ اند۔

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شدہ بمواجبے از سرکار صاحبقرانی موظّف گشت۔

از منظومات اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم | آمدہ سرچشمۂ فیض عمیم
درین چمن نہ گل و لالہ شبنم اندود است | کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است
بیک دل کے توان اندیشۂ دنیا و دین کردن | کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن
گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است | با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد
فسونگر داند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید | شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

هوایت در سرے گنجد کہ در زیر دم تیغست — چو شمع از جیب خود ہر دم سر دیگر برون آرد
شہید حسرت آغوشت ای نازک بدن گشتم — بجائے موے سر در ماتم بند قبا بکشا

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز صاحب سخن بود۔ دیوان مختصرے ازو بنظر درآمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شیرین افتادہ از ان است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید — حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید
بگیرید زنجیرم اے دوستان — کہ پیلم کند یاد ہندوستان

دور از ان در اشک بیتابم بمژگان آشناست — دست با سر سر بزانو۔ پا بدامان آشناست

ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ادہم گفتہ است — گر منش دامن نگیرم خون من خود مردہ بہ

ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصد گلگشت ہندوستان کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خان کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود بار یاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نجابت خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن از بسکہ برندی و بیباکی مجبول بود۔ وسودائے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا می کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان مذکور او را بحبس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آباد زندان ہستی را پدرود نمود۔

بہار بخششِ چنین جوش می زندے

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قدِ رعنایش   فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد بر پایش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است۔ کلامش لطافتے و عذوبتے دارد۔ و مذاقِ اظہار الذتے خاص می بخشد۔

در صفاہان بسیار بودہ۔ و با حکیم شفائیؔ و آقا رضیؔ صحبت داشتہ۔ آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت و در سلک ملازمانِ شاہجہانی انتظام یافت۔ بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود۔ و نزد اکابر معزّز و محترم می زیست۔

فوتش در سنہ اربع و ستین و الف (۱۰۶۴) واقع شد غنیؔ کشمیری این مصرع تاریخ یافت۔ مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن

سیف کلکش جوہر ہا این خوبی عرض می کندے

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد   زآب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گُلِ باغِ مراد   چون غنچہ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست   نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحییٰ - میر یحییٰ کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش۔ و جان در کالبد سخن دمیدن شعارش۔ از ولایت خود در عصر صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید۔

مُلّا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید:۔

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحیی شاعر را صد مہر انعام شد انتہی"

وچون قلعہ ارک دار الخلافہ **شاہجہان آباد** باسائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ درسنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ **میر یحیی** تاریخ برآورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گزشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[1]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق افتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہ نہی پا کہ از فقیران است — قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پند من ناصح نمی داند — کہ من با آن پری خوکردہ ام آدم نمی خواہم
مدہ زدست گریبان گوشہ گیری را — کہ مومیائی پای شکستہ دامان است
ہرچہ یابم تا نیفشانم نمی گیرم قرار — در کف زال فلک پیتو چون پرویز نم
نرمی بسیار خواہد باد رشتان ساختن — مغز خود نا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گرد موافق یکے شوند — با تیغ شان ز ہم نتوان ساختن جدا
حیاتم بس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم — شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہران نے کا رزو در ناخن دل کردہ بود آخر — برائی فرش ایوان قناعت بوریا کردم
نیم از ناوک صیاد آگہ۔ اینقدر دانم — کہ جائے دام اگر خواہی بکامم میتوان کردن
دو لب دو ناخن مرد است تا بہم نرسند — گرہ ز خاطر خود وا نمی توان کردن

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۴۶۹ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی۔

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ هند گفت ؎

راهِ دورِ هند پابستِ وطن دارد مرا   چون حنا شب در میان رفتن بهندستان خوش است

بعد وصول هندوستان بار یاب محفل شاهجهانی گشت۔ و در شعبان سنه خمس و ستین و الف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید۔ و دو هزار روپیه صله عنایت شد۔ بیتے از ان قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیۂ کرم است   خطے که از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادۂ دارا شکوه در آورد و به الطاف خاص نوازش یافت۔ شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سرسبز کن ای ابر نیسان در بهار   قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[1]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهاے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد۔ از انجا رخت سفر به حیدر آباد دکن کشید۔ و نزد عبد اللّٰه قطب شاه والی آنجا اعتبار تمام بهم رسانید۔

میر ابو تراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و در حیدر آباد سنه ستین و الف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرۂ

---

[1] مراۃ الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته۔

میر محمد مومن استرآبادی دیده شُد - بر لوح مزارِ او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورد[۱] - رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد نـنواخت بهر خارج آهنگی کرد
آن سینه که عالمے درو می گنجید اکنون ز تردد نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز کاید بزمانِ کم لبسر عمر دراز
گیرم که چو عیسےٰ بفلک بر شدهٔ آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخر الامر سلطان عبداللہ قطب شاه - میر رضی را نائب الزیارة خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت بتقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان باو می رسید - نقل فرمان تقرر سالیانه در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی که منشیِ سلطان عبداللہ بود - بنظر رسید -

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد - منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند بہ نخلِ خانهٔ صیّاد آشیان بستند
رویِ ماهِ نو بروی بادهٔ گلگون بہ بین آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون ببین

---

[۱] همین رباعی با دنی تغیر در مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامهٔ فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق اُفتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت رو داده پس ازینجا باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست -

دربزم کنم سَبر کہ جائے دگرم نیست | ازحلقہ برون چون قدح می سفرم نیست
بتارِ سازدرین بزم نسبتے داریم | خوش اند اہلِ نشاط از ضعیف نالیہا
پرحذر از آفتِ ہم صحبتِ دیرینہ باش | کاش اوّل نبودے شیشہ باسنگ آشنا
صفحۂ دشت بامداد رفیقان طی کن | چون قلم بے دوسہ یارے بسفر نتوان رفت
کشادہ روئی خوبان در آخرِ حسن است | درین چمن ہمہ جا موسمِ خزان باز است
متاب رُخ نفسے تا بجائے خود باشیم | چو عکسِ آئینہ ما زندہ ازنگاہ تو ایم
شبِ عید است آدمی بینم قدح در دست رنگینش | شبستانِ حنا امشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری ست عیسیٰ نفس۔ در تشخیص مزاج معنی زود رس خادمِ طبیعتِ سخن۔ روح آفرین قوالب کہن۔

میرزا صائب نام اورا بتعظیم میگیرد و می گوید ؎

این آن غزلِ حضرتِ رکنا ست کہ فرمود | پائے ملخے پیش سلیمان چہ نماید

در فن طبابت نیز یدِ طولیٰ داشت۔ و آثار تخلص خود بظہور می رسانید۔

سالہا از مصاحبان خاص شاہ عباس ماضی بود۔ شاہ مکرر منزلِ اورا بپرتوِ قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاہی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاہ مشاہدہ کردہ از ولایت برآمد و درین باب گوید ؎

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش | شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

وخود را بدار الامن ہند کشید۔ و در آستانۂ اکبر پادشاہ بآسودگی می گزرانید[۱]

و در عہد جہانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکہ بتقریبے جانب

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۲۸۳ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمہ رحمت خان۔

الہ آباد رفت۔ وچندے دران مصر رحل اقامت افگند۔

آخر بارِ سفر بصوب حیدرآباد دکن بربست۔ **میر محمد مومن** استرآبادی وکیل السلطنت **محمد قلی قطب شاہ** بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند۔ میر آزردہ گشت وحکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت۔ ودرانجا نیز زمانہ موافقت نکرد۔ ناگزیر بہ اردوی جہانگیری معاودت نمود۔ وبا **مہابت خان** ملازم گشت۔

چون صاحبقران ثانی **شاہجہان** براورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی املاکردہ بعرض رسانید وبانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است؎

پادشاہِ زمانہ شاہجہان	خرم وشادوکامران باشد
بہرِ سالِ جلوس اوگفتم	درجہان بادتاجہان باشد

۱۰۳۷ھ

ودرسنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا برکبرِ سن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود۔ وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودرین رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت وبا **یران** دیار برگشت۔ آوجی نطنزی گوید؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزارشکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن ازورطہ برکنار آمد	گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نویدِ عمرِ طبیعی دہد احبّا را
زمے مبادتہی دستِ ساقئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ **کاشان** گردید۔ وایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ **شاہ صفی** رو **بصفاہان** آورد وازشاہ چندان التفات نیافتہ بہ **شیراز** آمد۔ پس ازچندے باز رخت سفر بہ **کاشان** کشید۔

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ :-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت - و چون در"
"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت - و وارد - در اکثر سنوات"
"اورا از روی مرحمت بہ انعامے یاد و شاد می فرمایند-"

وفاتش در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) واقع شد - این مصرع تاریخ یافتہ اند [۱]

رفت بسوی فلک باز مسیح دوم
۱۰۶۶

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است - معجون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر خواہی کہ سنجی زورِ فقر و سلطنت باہم ، بجبینہای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیرِ درختِ میوہ دار ، در پناہِ اہلِ دولت ہست خواری بیشتر
در ہجر یکدو روز صبورم کہ از فراق ، چون شاخِ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے ، وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز ، تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۴۷) حاذق - حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است و نبض شناس سخن - میرزا صائب بتضمین مصراع او سے
پرواز دومی فرماید ؎

جوابِ آن غزلِ حاذق است این صائب ، بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است [۱] و در عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت

وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

---

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷-

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری و خدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

و پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبر آباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ و تا سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) سالیانہ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع و ستین و الف (۱۰۶۷) در اکبر آباد شربت فنا چشید۔

او ہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار مہر و مہ شد فاش | بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن
ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول | تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند
بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز | خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہان[1] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب بجو حوالہ می شود

مولد و منشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی و یائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از توابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ و طبعے ظریف و نکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملامت اکبر بادشاہ رسید و منصبِ افتاء ممالک محروسہ بر و قرار گرفت۔

و در سنہ اربع و تسعین و تسعمائۃ (۹۹۴) پادشاہ اورا باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

درخطۂ کابل پادشاہ رادریافت -

وپس ازچندے بعطاے منصب صدارت کل برصدرعزت نشست ورفتہ رفتہ بپایۂ امارت ومنصب دوہزاری متصاعدگشت

جہانگیر پادشاہ درایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سیدبخواند۔ شاہزادہ اورابسیاردوست می داشت - روزی سید ازقرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سیدوعدہ فرمودکہ اگرنوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شماراادامی کنم۔ یاہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعدجلوس سیدرا اختیارکرد۔ اومنصب چہارہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکورنوازش فرمود- وصدارت رانیزبحال داشت- و**قنوج** رادرانطاع اوتنخواہ کرد-

سیدمحسن الزمان نافع الخلق بود- درصدارت عہدجہانگیری چندان مددمعاش بمستحقان مقررنمودکہ **میرزاجعفرآصف خان** بعرض پادشاہ رسانیدکہ آنچہ عرش آشیانی **اکبرپادشاہ** درعرض پنجاہ سال بخشید- سیددرعرض پنج سال بمردم حوالہ کرد- صدوبیست (۱۲۰) سال عمرداشت- اصلاً درعقل وحواس اوفتورے راہ نیافت[۱] انتقال اودرسنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شدمشہوراست کہ ہرگاہ سیدبسفارت **توران** رفت پادشاہ وامراء آنجاسیدرادرفنون بسیارے امتحان کردندمثل خوشنویسی وتیراندازی وشطرنج وغیرہ سیددرہرباب کامل عیاربرآمد ومردم آن دیاررادرحیرت انداخت

اماملا**قاطعی** رسالۂ درباب ایلچی گری **حکیم ہمام** و **سیدصدرجہان** ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہانسبت بہ**حکیم ہمام** نوشتہ اللہ اعلم مجلس کہ آن رانسبت بسیدنقل کردہ- وسیدبرعلماء آنجاغالب آمدہ -

[۱] مآثرالامرا جلدسوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ -

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازہ دماغ نشئۂ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافۃ العصر کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کردہ احوال ملا را بطمطراق می نویسد[۱] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

ہمین ز خاک فرج کامران نشد صائبؔ | کہ فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبداللہ قطب شاہ والی حیدر آباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند | ستارہ می شکنند آفتاب می سازند
در ہوائے بادۂ گلرنگ بینا بیم ما | سالہا شد کز ہوا داران این آبیم ما
از رہ بہانگ ہرزہ درایان نے روم | کے می دہد فریب صدائے جرس مرا
گر زیر سپہریم عجب نیست کہ دریا | در زیر حُباب است و فزون تر ز حُباب است
ہمیشہ می خورم از خود شکستِ پنداری | کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَا غَرْوَ اِنْ لَّمْ تُنْفِصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ | اَلدَّھْرُ اِبْنُ عَطَا وَ اِنِّیْ الرَّآءُ
وَ بِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَ اَھْلِہٖ | دَفْنُ الْکَلَامِ وَ اَھْلُہٗ اَحْیَآءُ

اشارہ است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[۲]

[۱] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۳۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [۲] ابن خلکان نمبر ۷۱۹ حرف الواؤ مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیرے

نَعَم تَجَنَّبَ لَا یَومَ العَطَآءِ کَمَا ‌‌ ‌ ‌ تَجَنَّبَ ابنُ عَطَآءٍ لُثغَۃَ الرَّآءِ

ودیگرے گوید ؎

وَجَعلتَ وَصلِی الرَّآءَ لَم تَنطِق بِہٖ ‌ ‌ ‌ ‌ وَقَطَعتَنِی حَتّٰی کَانَّکَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن۔ظفرخان

میرزا احسن اللہ نام[1] احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی۔خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال ودیوانِ دکن اختصاص یافت۔ وچون جہانگیر پادشاہ سریر آرا شُد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت وآخر بتفویض وزارت اعلیٰ ومنصب پنج ہزاری ممتاز ساخت ودر سنہ ثلث وثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت وظفرخان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید۔

وچون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید۔خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود۔

ودر سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد۔ونظر بر آق سقالی ودولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا نمودہ ظفرخان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود۔

وچون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد۔صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفرخان تفویض یافت ومنصب سہ ہزاری وعلم ونقارہ مرحمت گردید۔

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۷۳۷۔

ظفر خان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت را مفتوح ساخت[۱]۔ و پایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فروکش کرد و در سنہ ثلث وسبعین و الف (۱۰۷۳) محل بہ صحراے فنا کشید

ظفر خان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ و سرے بصحبت و تربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل میرزا صائب مادح آستانِ اوست۔

ظفر خان چند جا در مقاطعِ غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست　　تازہ گویہای او از فیض طبع صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح ظفر خان بنظر در آمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجامی آرد۔

دیوان مختصرے از ظفر خان مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید　　نگاہ دار کہ روزے بکارے آید

درگوشۂ میخانہ ہمین گفت وشنید است　　یاران برسانید دماغے شب عید است

در بتانِ ہند چون او دلبرِ خودکام نیست　　رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من　　قدرِ دلِ شکستہ چو زُلفِ شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست　　عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفر خان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی منصب ہزار و پانصدی داشت۔ و احوال سی[۳] سالہ شاہجہان را ملخص بقید قلم آورد[۲]۔

---

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸۔ [۲] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲۔

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت بہ نہانخانہ عدم کشید

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویہاے قصیر متعدد دارد و از انجملہ است ساقی نامہ۔ این بیت ازان است ؎

حکیمانہ ساقی بہ مجلس نشست　　چرا نبض مینا نگیرد بہ دست

این چند بیت از غزلیات او فراگرفتہ شد ؎

الفت میانۂ دو ستمگر نمی شود　　دندانِ مار قبضۂ خنجر نمے شود

بسکہ در راہِ فنا با خاک یکسان شد تنم　　میتوان ہچون غبار افشاند از پیراہنم

از حوادث گوہرِ مردانگی کمتر نشد　　تیغ اگر در آب و آتش رفت بے جوہر نشد

ہردم نوید لطف دگر مے دہد مرا　　دل مے برو ز دست و جگر می دہد مرا

گر پوستم چو نافہ کشد آسمان بجاست　　موشد سفید و تیرگیِ دل ہمان بجاست

کشتئ بدست آور و وقت کشتِ مہتاب است　　مدعاے میخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان زیکدیگر گیرند　　بغیر این کہ ز احوال ہم خبر گیرند

بیادِ روی تو شبہا کنم نظارۂ ماہ　　زرِ سفید بود از براے روزِ سیاہ

خلقِ خوشت مرا بہ ثنا خوانی آورد　　گل عندلیب را بسخندانی آورد

دولت بوقت تیرگیِ بخت نکبت است　　جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیرہ طبعان بسینہ صاف بد اند　　ذوقِ آئینہ نیست بد رُو را

ما بزندانِ غمت خو با نشستن کردہ ایم　　گاہ گاہے نالۂ برخیزد از زنجیر ما

لقمۂ چربِ خوشامد نکند رام مرا　　دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است

مرد را تن آسانی باعثِ فنا گردد　　زود بگسلد از ہم رشتۂ کہ بیتاب است

از بسکہ دستِ من ز تعلق بریدہ است　　رنگِ گرفتہ را بہ حنا باز می دہد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد — گل بیشتر دہد چو کُنی شاخ را قلم

عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس — دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود

طرزِ آئینہ خوشش نہ کرد دلم — عیب پوشی بہ از نمد پوشی است

ز دور ساختن ابرام سفلہ گردد بیش — کہ زود رُستنِ مو از پے تراش بود

ہر کجا بود مرا نشہ صفت با خود داشت — ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد

تا درون پر بود از تفرقہ دل وا نشود — چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند

چشم بسانِ آئنہ در عیب خلق نیست — پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش

نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش — دیدۂ نرگس ندارد تاب سیمای چراغ

چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان — نتوان کرد سر رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است۔ از ان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار ہم نرساندہ۔ چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

ز صد ہزار سخنور کہ در جہان آید — یکے چو صائب شوریدہ حال برخیزد

حامل لواے فصاحت۔ منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت۔ نور نجابت از ناصیۂ کلامش پیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا۔ فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش۔ ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو بر کردن مسرور و ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور۔ فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین۔ زلال تقریرش در کمال روانی۔ لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پایۂ دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ۔ معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ

و این کیفیت درکلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔

قصیده و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازہ و انداز خاص جلوہ افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان ‌ ‌ ‌ رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را

و نیز می فرماید ؎

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب ‌ ‌ ‌ نوائے عشق درایام من کمال گرفت

و از جملہ شرائف اوصاف میرزا است کہ باوصف این جلالت شان از شعراء معاصرین و متقدمین ہرکرا در اشعار خود یاد کردہ بخوبی یاد کردہ و تیغ زبان را بازخم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

بہ مور وقت سخن دست طرح دہ صائب ‌ ‌ ‌ گرت ہواست سلیمان این جہان باشی

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ عباس آباد اصفہان است میرزا در دارالسلطنت اصفہان نشو و نما یافت۔ و بہ کمتر فرصت درشش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دارالملک کابل گشت۔ ظفرخان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابوالحسن تربتی ناظم کابل بود میرزا را بہ کمند حسن خلق صید کرد[۱]۔ و لوازم قدرشناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیاتِ میرزا استفادہ می شود ؎

کلاہ گوشہ بخورشید و ماہ می شکنم ‌ ‌ ‌ باین غرور کہ مدحت گر ظفر خانم

زنوبہار سخایش چو قطرہ ریز شوم ‌ ‌ ‌ قسم خورد بسرِ کلک ابر نیسانم

بلند بخت نہالا بہار تربیتا ‌ ‌ ‌ کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم

حقوق تربیت راکہ در ترقی باد ‌ ‌ ‌ زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

[۱] مآثرالامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

توپای تخت سخن را بدست من دادی — توتاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم
زروی کرم توجوشید خونِ معنی من — کشید جذب نواین لعل از رگ کانم
توجان زدخل بجا مصرعِ مرادادی — تودر فصاحتے دادی خطاب سحبانم
زدقّتِ تومعنی شدم چنان باریک — کہ میتوان بدلِ مور کرد پنہانم
چوزلف سنبل ابیات من پریشان بود — نداشت طرۂ شیرازہ روے دیوانم
توغنچہ ساختی اوراق بادبردۂ من — وگرنہ خارسے ماند ازگلستانم
تومشت مشت گہرچون صدفمن دادی — چوگل توزربسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل دراوائل جلوس صاحبقران ثانی شاہجہان بہ لشکرخان تفویض یافت۔ وظفرخان بہ ادراک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز بہ رفاقت ظفرخان بہ سیر ہند خرامید

چون رایات صاحبقران درسنہ تسع وثلثین والف (۱۰۳۹) جانب دکن باہتزاز درامد۔ میرزا باظفرخان دررکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ازانجاکہ شہر برہان پور گردبسیار دارد میرزا درحق این شہرمے فرماید ؎

توتیا سازد غبارِ اگرہ ولاہور را — چشم من تاخاکمالِ گرد برہان پور خورد

وچون سید لشکر محمد عارف ازمشاہیر اولیا درین شہرآسودہ اند توجیہ گرد از خاطر فقیر چنین برخاست ؎

فتاد بسکہ گذرلشکرِ محمد را — غبارخیز بودکوچہائے برہان پور

ودرایام اقامت برہان پور پدرمیرزا خودرا ازایران بہ دیار ہندوستان رسانید تااورا بوطن مالوف برد۔ چون خبرقدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدۂ درمدح خواجہ ابوالحسن انشاکرد ورخصت وطن التماس نمود ودرآنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت کہ ازاصفہان بہند — افتادہ است توسن عزم مراگذار

هفتاد سالہ والد پیر است بندہ را　　کز تربیت بود بمنش حق ببیشمار
آوردہ است جذبۂ گستاخ شوق من　　از اصفهان بہ اگرہ و لاهور اشکبار
زان پیشتر کہ از اگرہ بمعمورۂ دکن　　آید عنان گسستہ تر از سیل بے قرار
این راہ دور را ز سر شوق طے کند　　باقامت خمیدہ و با پیکر نزار
دارم امید رخصتی از آستان تو　　ای آستانت کعبۂ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردن من است　　لب را بحرف رخصت من کن گہر نثار
با جبهۂ کشادہ تر از آفتاب صبح　　دست دعا بد رقۂ راہ من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنہ احدی و اربعین والف (۱۰۴۱) از دکن بہ اکبر آباد عطف عنان نمود۔ هژدهم محرم سنہ اثنین و اربعین و الف (۱۰۴۲) ظفر خان را حکومت کشمیر بہ نیابت خواجہ ابو الحسن مفوض گردید۔ میرزا محمل سفر باظفر خان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویہ مکرم و مبجل زیست۔ و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت۔

وفاتش در سنہ ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا کہ مطلعش این است ؎

در هیچ پردہ نیست نباشد نوای تو　　عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

برطبق وصیت بر سنگ مزار او کہ یک قطعۂ سنگ مرمر است کندہ شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیب نغمہ پرداز فصاحت صائبا　　رفت ازین عالم بسوی روضۂ دار السلام
خامۂ آزاد انشا کرد سال رحلتش　　بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام
　　　　　　　　　　　　　　　　　۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط و لایت بنظر رسیدہ و میرزا سی و سہ

غزل متفرق بخط خاص بر حواشی آن نسخه قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر۔ چند بیت بنا بر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوامی کند ناقص کمالان را — که رو بر خاک مالد پرفشانی بسته بالان را
نه از روی بصیرت سایهٔ بالِ ہما اُفتد — سیہ مست است دولت تا کجا خیزد کجا اُفتد
از تماشائی پریشانِ جهان دلگیر باش — والهِ یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش
ہیچ ہمدردی نمی یابم سزائے خویشتن — می نهم چون بید مجنون سر بپای خویشتن
رنگین ترا ز حناست بهار و خزانِ ما — بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما
جلوهٔ برق است در میخانه ہشیاری مرا — از پئے تغییر بالین است بیداری مرا
مَی خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد — در فرنگ این ظلم و این بیدا دحاشا بگذرد
ای که فکرِ چارهٔ بیمارِ دل مے کنی — نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی
عشق سازد ز ہوس پاک دلِ آدم را — ذرد چون شحنه شود امن کند عالم را
سخت می خواہم که در آغوش تنگ آرم ترا — ہر قدر افسردهٔ دل را بیفشارم ترا
از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است — نقش پای چند زین طاؤس برجا مانده است
ز پیری حرصِ دنیا نفس طامع را دوبالا شد — گدا را کاسهٔ دریوزه از کوزی ثمنی شد
پا از گلیم خویش نباید دراز کرد — تیغ ستم به بین چه بزلف ایاز کرد
که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید — که حرفِ مرگ بر بالین این بیمار می گوید
اہلِ کمال را لب اظهار خاموشی است — رمنّت پذیر ماه تمام از ہلال نیست
ای خوبیِ اُمید باین دستگاهِ حسن — این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود
رمزی ست ز پاسِ ادبِ عشق که مرغان — شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند
نقش پای رفتگان ہموار سازد راه را — مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است
مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیها — که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

در طلب ما تپے زبانان اُمتِ پروانہ ایم — سوختن از غرض مطلب نزد ما آسان تر است

عقل کامل می شود از گرم و سرد روزگار — آب و آتش می کند صاحب برش شمشیر را

ز صدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست — چو صبح تیغ جہانگیر ما دو دم دارد

با خبر باش کہ دل از خم زلفت نبرد — دُرِّ گوشِ تو یتیمی است کہ در عالم نیست

مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را — ہر کہ کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود

ما حجاب آلودگان را جراٴتِ پرواز نیست — گرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است

صفای سینہ مرا در حرم کند قندیل — چہ شد برون ز فرنگ آمد است شیشۂ ما

نیرنگ چرخ بین گلِ رعنا درین چمن — خونِ دل از پیالۂ زر می دہد مرا

صائب ز ملائک مطلب رتبۂ انسان — آئینۂ بے پشت چہ دیدار نماید

(۵۲) غنی۔ مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری

اشئی قبیلہ ایست از قبائل معتبر کشمیر۔ از بدو شعور در حلقۂ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود۔ چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایستہ بہم رسانید۔ آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواہرے کہ بنقد جان توان خرید بیرون آورد۔ میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید غنی — یاد ایامی کہ دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاہی بحضور خاطر بسر می برد۔ ازینجاست کہ غنی تخلص میکند

مُدّۃُ العُمر در شہر خود گزرانید۔ و در سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است۔ چند بیت بنا بر ضابطہ ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت عالمے را اضطرابِ نبضِ این بیمار کشت

تونگر را نه زیبد لب بخواهشش آشنا کردن چون نبود دست خالی بد نما باشد دعا کردن

سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانه چون مُہرۂ شطرنج مرو خانه بخانه

تا توانی عاشقِ معشوق ہرجائی مشو می کند خورشید سرگردان گل خورشید را

سایه گر سایۂ کوه است سبک می باشد کسبِ تمکین نکند سفله ز اربابِ وقار

با تو نزدیکیم ولے دورم ز فیضِ عام تو موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین

از کشته شدن چہرۂ عاشق نشود زرد این داغ به پیشانیِ سیماب نہادند

در دمِ صبح غنی پیرِ فلک مے گوید که قضا نان دہد آن وقت که دندان گیرد

نیست چون مُہرۂ نردم ہوسِ قصرِ بلند خانه ام ساخته از ریختنِ رنگ بود

خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست ہر دم آن زلفِ پریشان شانه بینی می کند

رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار مانند رہروے که رود سوے آفتاب

گر تیغ بر سرم رود از جا نمے روم لیکن چو کوه ناله ز زخمِ زبان کنم

غنی چو سایۂ مرغِ پریده در رہِ شوق اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز

چشمِ کرم مدار ز شاہان که جز نمد آئینه خلعتے ز سکندر نیافت است

از نزاکت او فتد مضمونِ من گر بمضمونِ کسے پہلو زند

چراغِ مجلسم نبود مرا تابِ جدل باکس اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم

ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے ما را چنان بستیم معنی را که نتواند کسے بُردن

سعی بہرِ راحتِ ہمسایه ہا کردن خوش است بشنود گوش از برای خواب چشم افسانه را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیده که ؎

محنتِ ہمسایه ہا بر خود گرفتن خوش نماست از برای چشم بینی زیر بارِ عینک است

مخفی نماند که چنانچه گوش از استماعِ افسانه افادۂ خوابِ چشم می کند خط خود ہم

که سمعِ قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد۔ بخلاف بینی که عینک را حسبةً لله بر می دارد۔ و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد۔

(۵۳) ناظم هروی

عمدهٔ ناظمان جواهر معانی۔ و زبدهٔ گهر نبدان عرائس سخن رانی است۔ در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت و همت بفیض رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوی[1] "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند۔ اتمام این کتاب در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند ؎

خواهم که زخشِ بدعملِ زهد پے کنم ‌ ‌ ‌ تسبیح تازیانهٔ گلگون مے کنم

ز سیرِ باغ و زندان بر نیاید کام سودایم ‌ ‌ ‌ نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم

کنی تا چند خواب ای مستِ غفلت نالهٔ سر کن ‌ ‌ ‌ سرِ مینای دل بکشا دماغ دیدهٔ تر کن

پیالهٔ مَی ازین شیوه آبرو دارد ‌ ‌ ‌ بدستگیری اُفتادگان زپا منشین

قطرهٔ آبی کف خونی شد و بر خاک ریخت ‌ ‌ ‌ آدم خاکی چه طرف از عالمِ ایجاد بست

بیقراری عضو عضوم را بکامِ دل رساند ‌ ‌ ‌ زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیاره شُد

بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام ‌ ‌ ‌ آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادهٔ مُلّا فتح الله واعظ قزوینی است۔ پایهٔ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

[1] این مثنوی از بسکه نادر الوجود است و در کتب خانهٔ آصفیه حیدرآباد دکن موجود۔

توان رسید- وشرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید لآلی منظوماتش درکمال خوش جلائی- وجواہر منثوراتش درنہایت بیش بہائی-

حجّت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را درنہایت نازکی بافتہ- وباتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی درباب مواعظ ترتیب نیافتہ- اما عمرش باتمام این کتاب وفانکرد- فرزندش **میرزا محمدؐ شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید- این مجلد دربیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی وخوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را دراہتزاز آورد- این چند غزال ازختن افکارش مے آید ؎

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی دردل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزاد بہمراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ پیوند نگردد
بریدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرّندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بے تاب مے زند	شرمش طپانچہ برگلِ سیراب مے زند
سر برون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان درجہان مکروہ طبعِ مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را شکست مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشیدِ رُخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتن وقت دُعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
زابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بجدا زود ترکند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند — کہ چراغش زصفائیِ قدم یاران است

غم گوارا تر بود آزادگان را از سرور — آب تلخی بید را باشد بہ از آبِ نبات

سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن — سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج

شود از عزل۔ طبع ظالم معزول ظالم تر — کمان راز ہ گرفتن بیشتر پر زور می سازد

آزاد نیستند بدولت رسیدگان — گردید پاے بند نگین تا سوار شد

گر تہی دستی نہ و آعظ مایۂ دیوانگی است — چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود

گشت داغم دلنشین تر در ہواے نو بہار — زانکہ بہتر مہر گردد صفحہ چون نم مے شود

باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا — زندگانی شہر از پہلوی صحرا مے کند

یاد گیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی — گر گزارند ارّہ بر فرقِ تو سر بالا مکن

ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است — سر حلقۂ کمانہاست چون شد کبادہ

صد حیف کہ ما پیرِ جہان دیدہ نبودیم — روزیکہ رسیدیم بہ ایّامِ جوانی

ظاہر آرائی نباشد شیوۂ روشن دِلان — میردِ آتش از برائی جامۂ خاکستری

نیست جز خجلت از احباب تہی دستان را — بید را جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود۔ اصلش از قزوین است۔ مدتہا باقامت مشہد مقدس سعادت حاصل کرد لہٰذا بہ مشہدی شہرت گرفت

بعد از آن کہ منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایہ فنون بہم رساند۔ نزد نذر محمد خان والی بلخ رفت۔ و بمنصب انشا امتیاز یافت۔

آخر عازم ہند شد و چہار دہم رجب سنہ اربع خمسین و الف (۱۰۵۴) بآستان بوس صاحبقران ثانی شاہ جہان دولت تازہ اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

وانعام سہ ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ و در سلک بندگانِ درگاہ در آمد۔ و در جشن وزن شمسی ببیست وچہارم ربیع الاول سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید۔ ومبلغ ہزار روپیہ برسبیل جائزہ مرحمت شد۔

و در عہد عالمگیری بخدمت دیوانی وبیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد زکبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکار پادشاہی وظیفہ تقرر یافت۔ و در دار الخلافہ شاہجہان آباد وظیفہ حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمۂ او می سراید ؎

آنہا کہ خواب راحت برخود حرام کردند — چون شمع کار خود را یک شب تمام کردند

سہل باشد لذتِ خاری کہ در پیراہن است — داغم از ماہی کہ او را خارہا جزو تن است

دل منہ بر اُلفتِ دُشمن کہ تا گرم است آب — گر چہ می جوشد بآتش لیک با او دشمن است

خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنے — من بہ میانم علاجِ خار دامنگیر چیست

نیم بسمل شدہ مرغی بکف آرم کہ مرا — در خورِ حالتِ خود نامہ بر در کار است

بدام زلفِ تو عالم تمام دربند است — کسی کہ باز بود دیدۂ تماشائی است

قفای آینہ را بہ زروی آینہ دان — کہ رو برو نشود با کسے کہ خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکتہ طراز ممتاز است ومصداق ترانۂ عندلیب شیراز کہ مصرع

"ہر آنچہ ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است۔ وجرعۂ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ناصح گفتہ است — تا لبِ ساغر بخونِ من گواہی می دہد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ وبشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔ اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ؎

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادو کیش
کہ از دو میل سیاہی رمید آہوئیش

درزندگی بمرگ کشیدہ است کار ما
خواب گرانِ ماشدہ سنگِ مزارِ ما

در حقیقت دلِ بیرحم ندارد مغزے
پستۂ را کہ نباشد لب خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش ز سستی رائے خود است
بے قدریش از پستی کالای خود است

بر مرکب چوبین چو شود طفل سوار
خوش راہی و بدراہیش از پای خود است

(۵۷) سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خویش بیانی۔ ومخترع عجائب وغرائب معانی است۔ مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ وباصاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔ آخر عازمِ ہندوستان گردید وبواسطۂ ربط قدسی و کلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت وبوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را واکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید ومدتے اقامت گزید وباز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا در گزشت۔

عنبرِ کلامش چنین بو می دہد ؎

مہر وکین شوخیِ چشمانِ ترا آئین است
این دو بادام یکے تلخ و دگر شیرین است

چہ ذوق چاشنیِ درد عافیت جو را
کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را

عرقِ سعی محال است بجائے نرسد
ابر را آبلۂ دست گہر می گردد

فرصت بہ بیشہ دستیِ قاتل ندادہ ایم
گلگون دوانده بردم شمشیر خونِ ما

استخوانِ من و مجنون بہ تفاوت بردار ۔ اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن

بے برگیِ من فکرِ سر انجام ندارد ۔ چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمروِ خوش مقالی است و تیز روِ جادۂ باریک خیالی۔

آغازِ حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ وچندے رحل افگند۔

ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدر آباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاس ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔

مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[۱] بہ دانشمند خان درعہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی وثمانین و الف (۱۰۸۱) درگزشت۔

سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ؎

در ہوائے عشق پرورد م دلِ دیوانہ را ۔ چون سپند از بہر آتش سبز کردم دانہ را

آشنائی کہنہ چون گردید بے لذت بود ۔ کوزۂ نو کید و روزے سرد سازد آب را

نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش ۔ تو برق تازیِ این نے سوار را دریاب

در خور خرچ بود دخل زدیوانِ قضا ۔ نرود تا نفسے کے نفسے می آید

---

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بزرمی بست | کہ پنبہ سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی۔ میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نہ فراوان غزال۔ فرع شجرۂ سیادت است و صاحب انواع حیثیت۔

از صفاہان بہ ہند خرامید و پنجم ربیع الاوّل سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدۂ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید۔ ہزار روپیہ صلۂ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدا را سپہر عدل وکرم | بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید:۔ روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت۔ میر صیدی از بام سرراہ ببانگ بلند مطلعِ خود برخواندؐ ؎

برقع برخ افگندہ برد ناز بباغش | تا نکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید۔ و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود۔

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد۔ قصاید در مدح صاحبقران شاہجہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ در صعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیم جان در و صد جا زیادہ | شود از باد بوی گل پیادہ

توان بہمتِ مردان دو صد سپاہ شکست | بزورِ خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہرکہ ہست مہیاے جنگ ماست | برروی ماکسیکہ نہ اِستاد رنگ ماست

ماکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم | دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہرکہ خواہد نظرِ بد بہ جمالِ تو کند | آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

لہ نتائج الافکار صفحہ ۲۶۰ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

تنها نگشته بی تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شد است شرابم بجام بند
ما را به برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیاد ما بنای ستم تازه کرده است | مرغی که پر شکسته شد آزاد می کند
غم ز بے مہری او نیست که یکچند نہال | سایۂ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نہالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ ہم مقام خوش است | تغافلِ نگہ آمیز صد ادا دارد
خود را بچشمِ آینہ دیدی و سوختیم | با آنکہ اضطراب مرا عذر خواہ شُد
صورتِ دیوار ہم در عالمِ خود زندہ است | ہر کسے را جامۂ ہستی برنگے دادہ اند
مرد بے برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزہ بیدستہ چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچہ ئی کہ بگلشن شگفتہ باشد فرد | ز گلرخان بنو دارد نظر بہارِ امروز
نقص عشق است کہ از خار بنالد بلبل | نسبتِ ہر چہ بہ گلزار رسد گل باشد
چشمت ہنوز از صفِ مژگان بہ قتل عام | سان در زمینِ آینہ بیند سپاہ را
ہر چہ می گویم از ان نامِ تو مطلب باشد | کہ مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماہر۔ میرزا محمد علی اکبر آبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز۔ نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد۔ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانے کہ بعد ازین دکان تازہ گوئی چیدہ اند صحبت داشت۔

بدایت حال ملازم شاہزادہ دارا شکوہ بود و مرید خان خطاب داشت و چندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاہ جہانی بسر برد۔

آخر کار ہمہ را دست زدہ بر پوست تخت درویشی نشست۔ و قلمروِ قناعت و

آزادی تسخیر نمود۔

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:۔

"روزے فقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہر دو برحال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ ودم
"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بدنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ باشوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان بچوبہا سرش را شکستہ
"بسوزانند[1]۔ فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجبی اتفاق اُفتادہ بود و موافقتے کہ بالاتر از آن متصور نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ از آن حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرو خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہ گدا بخشند　　غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہائے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستادست ؎

بذاتِ او صفاتِ کردگار است　　کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

---

[1] تتائج الافکار صفحہ ۳۹۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

امادر کلیات نعمت خان عالی شنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن شنوی بیت مذکور هم هست - توارد اُفتاده باشد ماهر در شنوی گوید در نعتِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم - ؎

گرچہ آورد پیش ازین عیسےٰ مردۂ را دوبارہ در دُنیا
ازرہِ معجز آن جہانِ کرم عیسےٰ آرد دوبارہ در عالم

چشم چگونہ دیدنِ رویت ہوس کند نظارہ بر چراغ تو کارِ نفس کند

حاسدِ اہل سخن داغ زحسن سخن است انتقامِ پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض - مُلّا عبد الرزاق

لاہجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوہر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرائے شیرازی نمودہ و در عقلیات و نقلیات دستگاہ عالی بہم رساندہ و جلو اندیشہ را بسمت سخن طرازی نیز عطف می ساخت -

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامہ و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در مدح ائمہ اہل بیت رضوان اللہ علیہم و اُستاد خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاہ صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق ہند گوید ؎

حبّذا ہند کعبۂ حاجات خاصہ یارانِ عافیت جو را
ہر کہ شد مستطیعِ فضل و ہنر رفتنِ ہند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفتہ سامانی مرا می کند تکلیف ہندستان پریشانی مرا

کرا دماغ کہ از کوی یار برخیزد نشستہ ایم کہ از ما غبار برخیزد

اثر ندیدہ دل از حرف مہربانیِ تو چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

زشیرین بود خسرو خوشدل و فرہاد زان خوشتر | کہ داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر

سنگ بالین کن و آنگہ مزۂ خواب بہ بین | تا بدانی کہ چہ در زیر سر مردان است

ہزار حج کندار باغبان باین نرسد | کہ وقف مشہد بلبل کند گلستان را

قسمت مازین چمن بارے تعلق بود و بس | سرو رانازم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

دریاب این اشارہ کہ شاہان نامجو | نام بلند خود بہ نگینی سپردہ اند

ہرکس کہ زخم کاری مارا نظارہ کرد | تا حشر دست و بازوی اورا دعا کند

بیک زخم دگر جان مرا در اضطراب افگند | نمی دانم چہ سان معذور دارم قاتل خود را

(۶۲) تجلّی - مُلّا علی رضا اردکّانی

از کدخدازادگان اردکان من اعمال فارس است - بعد ازان کہ قدم در مرحلۂ سنِ شعور گزاشت بہ ارادۂ تحصیل علم بہ اصفہان رفت - و نزد آقا حسین خوانساری کہ از مشاہیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایۂ تکمیل رسانید - آنگاہ عازم کشور ہند گردید - علی مردان خان ولد گنج علی خاں کہ در سال یازدہم جلوس شاہ جہانی از قندھار بہ ہند آمد و بمنصب ہفت ہزاری و خطاب امیر الامرائی سرمایۂ مباہات اندوخت - مقدم اورا گرامی داشت و بہ تعلیم فرزند خود ابراہیم خان مقرر نمود - و رعایت فراوان بعمل آورد - و ہمچنین سائر اُمراء ایران با او مہربانی و گرمجوشی بتقدیم می رسانیدند -

بعد چندے ہوای وطن اصلی در حرکت آمد - و ازین دیار بہ صفاہان معاودت نمود - شاہ عباس ثانی مشمول رافت ساخت - و در شہور سنہ اثنتین و سبعین والف (۱۰۷۲) قریہ از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود -

و در سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) شاہ سلیمان صفوی اورا بہ درگاہ

طلب کرد۔ وبحضور مجلس خود اختصاص بخشید۔ از ان وقت در صفاہان مقیم بود۔ وبر جادۂ ذکر علم وتالیف فنون مستقیم۔ تا آنکہ بمنزلِ خاموشان شتافت۔

شاعرِ خوش خیال معنی یاب وبطالع شہرت کامیاب است۔ دیوان غزل وقصائد دارد۔ ومثنوی معراج الخیال او مشہور است منتخب دیوانش بنظر درآمد واین چند بیت بہ تحریر رسید ؎

خیالش چون شود خمیازہ فرمای بر ودوشم — لبالب می شود چون ہالہ از مہتاب آغوشم
در رہ محمل نشینانِ وفا واپس مباش — تا توانی بوی گل گردید خار و خس مباش
خواہم چو بہلہ با تو دمی ہمرہی کنم — دستے بران میان زدہ قالب تہی کنم
بیا کہ بنگر بہ چشم نظارہ زندانی است — نگہ بدیدہ چو زنّار در سلیمانی است
ہرچہ آید در نظر آئینہ دارِ ناز اوست — کفر و ایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است
نفسِ بدرا اگر رسد فیضے نصیب دیگر است — آنچہ باز نبور می ماند ہمین نیش است وبس

(۶۲۳) اشرف مُلّا محمد سعید

پسر مُلّا محمد صالح مازندرانی است وصبیہ زادہ مُلّا محمد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود۔ وشاعرِ والا قدرت۔ طبع چالاکش معانی تازہ بہم می رساند۔ و عجائب گلہا در جیب ودامن سامعہ می افشاند۔

در آغاز جلوس خلد مکان بہ ہند رسید۔ و بہ ملازمت سلطانی استسعاد یافت۔ و بہ تعلیم زیب النّساء بیگم دختر پادشاہ مقرر گردید۔ مدتے باین عنوان بسر برد۔ آخر حبّ الوطن مستولی گشت۔ وقصیدہ در مدح زیب النّسا بیگم مشتمل بر درخواست رخصت بنظم آورد۔ در انجامی گوید ؎

یکبار از وطن نتوان بر گرفت دل — در غربتم اگرچہ فزون است اعتبار

گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار | پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند
دل پیشِ تست تن چه به کابل چه قندهار | نسبت چو باطنی است چه دہلی چه اصفہان

و در سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) به **اصفہان** معاودت نمود۔ و کرت دیگر قائدِ روزگار زمام او را جانب ہند کشید و در عظیم آباد پٹنہ با شہزادہ عظیم الشّان بن شاہ عالم بن خلد مکان که در آخر عہد جد خود بنظم آن صوبہ می پرداخت۔ بسر می بُرد۔ شہزادہ خیلی طرف مراعات او نگاہ مے داشت۔ و بنا بر کبرسنِ در مجلسِ خود حکم نشستن کردہ بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت اللہ کرد و خواست که از راہِ بنگالہ در جہاز نشستہ عازم مقصود شود۔ امّا در شہر مونگیر از توابع پٹنہ منزل اول اجل در رسید۔ و او را بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ ملّا در آنجا مشہور است۔

اولاد او در بنگالہ می باشند۔ میرزا محمد علی دانا تخلص پسر ملّا محمد سعید مردے فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر در آمد۔ از انجا فرا گرفتہ شد ؎

کوتہ نظری حیف زمژگانِ درازت | تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت
یاد من کے می کند در طاق نسیان ماندہ است | دل زمن رم کردہ در ابروے جانان ماندہ است
که زہر روپیہ دہ ماشہ بما خوابانداست | زان دل از کشمکشِ ہند پریشان ماندہ است
ہلالِ یک شبۂ ابروت کتانم سوخت | تہمت چو بدر شود با دلم چہ خواہد کرد

دیوان ملّا محمد سعید اشرف بمطالعہ در آمد۔ انواع شعر قصیدہ و غزل و مثنوی و قطعہ وغیرہا دارد۔ و ہمہ جا حرف بقدرت می زند

وقتے زیب النّساء بیگم پرستارے را برائے ملّا فرستاد که در خدمت خود نگاہ دارد۔ ملّا نا محظوظ شد و قطعہ طویلے در مذمت پرستار نظم کردہ به زیب النساء بیگم

ارسال داشت - اولش این است ؎

قدر دانشور شناسا نور چشم عالما | ای که هرگز قدرت ہم چشمیت حور انداشت

درین قطعه آیه کریمه قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی را جائے آورده که نمی توان بر زبانِ قلم گزراند - خدا اندر جزای این بی ادبی بچه عقوبت گرفتار خواهد گشت - اینجا ست که حق تعالےٰ می فرماید اَلشُّعَرَآءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِیْ کُلِّ وَادٍ یَّهِیْمُوْنَ -

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے که راز عشق بگوید فشاندنی است | طفلے که خوش محاوره اُفتد نماندنی است
سبحه گردانی به هنگام پریشانی کند | عامل از بیمایگی دولاب گردانی کند
از غمِ افلاس او قاتم به بیهوشی گزشت | چون چراغِ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت
در ایران نیست جز مهند آرزو بے روزگاران را | تمامِ روز باشد حسرتِ شب روزه داران را
حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد | که چون فصلِ زمستان شد نفسها دود می گردد
مهر خود را از تو ای بے مهر کے خواهم برید | تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید
بدُنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد | هوا چون درمیانِ مشک آید سخت می گردد
بشانِ پلّهٔ میزان نگر که از تمکین | بلند ساخته پا در برابرِ خود را
کنی اگر رهِ باریک آدمیت سر | منه ز کف چو رسن باز لنگرِ خود را
ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار | کشتیِ دریا کشان را لنگرے درکار نیست
گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق ست | حسن لیموی آن آبله رو هم بد نیست
گشت مستغنی ز وصل اشرف بیادِ عارضش | هیچون آن حافظ که مصحف را تمام از بر نوشت
کاهلان را جز لگدکوبِ حوادث چاره نیست | می کند مالیدگی سستیِ اعضا را علاج
غافلان را چرک دنیائیست زینت در لباس | جامهٔ تصویر را از روغن مصفا تر شود

درجوانی روشِ حالت پیری دارم | چون گلِ زرد بهارم بخزان می ماند
همچو درویشے کہ شیرینی برِ منعم برد | عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند
جاہلان اہل جہان را تیر روی ترکش اند | فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود
رفته رفته آبرو را برطرف سازد غضب | آب را چندانکه جوشانند کمتر مے شود
جمالِ نازنینِ نوخطم مانند مرقع را | کہ خطش درکمالِ خوبی و تصویر ہم دارد
نقره چون انگشتری گردید می پیچد بلعل | می شود دروقتِ پیری حرص دنیا بیشتر
مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود | موم خوشبو چو شود ہست چو عنبر ممتاز
کار خود کن راست چون فوّاره بے امدادِ غیر | خود نہالِ خویش و خود آبِ روانِ خویش باش
طفلِ صاحب حُسن را در خانه بودن بهتر است | اشکِ رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش
چو برگِ لاله نشینند گر دہم عُشّاق | بحصّه کردنِ داغِ تو درمیانهٔ خویش
چو نورِ چشمِ ضعیف از نظارهٔ عینک | شود ز ساغرِ مَی خاطرِ پریشان جمع
درد سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست | از نگاهِ ناتوانِ او بچشمک ساختم
همچو چشمی دردناکے کز فروغ آید بهم | کلبه ام تاریک گردد از چراغِ دیگران
کام شیرین نکنم از نیِ زنبورِ عسل | سربزرگی نتوان کرد ز شانِ دگرے
بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم | چو آن شخصے کہ درخمیازه گیرد بر دہان دستے

(۶۴) راقم میرزا سعدالدین محمد مشهدی

راقم نقوش غریبه و ناظم جواهر عجیبه است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ راقم گفته است | تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجه غیاثا به هندوستان تجارت می کرد۔ و میرزا سعدالدین محمد

درخدمتِ اسلام خان مشہدی شاہ جہانی معوز و محترم بسر می بُرد۔
آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔
شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے با او بسر بُرد
دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیده بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش بر منصۂ ورق جلوه می نماید ؎

همیشه بست وکشادِ من از ہنر باشد　　کلید و قفلِ صدف ہر دو از گہر باشد
گره ز ناخنِ تدبیر کی کشاده شود　　که از کلیدِ غلط بستگی زیاده شود
بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد مارا　　توشۂ ره قدمے چند که برداشته ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یاب دقت آفرین۔ و گلدسته بندِ خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن را شانه کشید۔ و چهرۂ عرائس معانی را غازۂ تازه مالید۔
دراصل صراف پسرے است از بخارا۔ همانجا نشو و نما یافت۔ و بنقادی نظر خداداد طلای جیّد در بازار نکته سنجے رائج ساخت
وقتے اُوزبکے او را رنجانید۔ دکّان را برہم زده ترکِ وطن گفت و رخت ہجر به مشهد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویه منور ساخت وصحبت او با میرزا اسعد الدین وزیر ممالک خراسان برآمد و سالها با او بسر بُرد۔ و قصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعد الدین　　که سعد اکبر ازو کرد استفادۂ نور

لے نتائج الافکار صفحه ۲۴۲ مطبوعه مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعرِ سوادِ خطِ ترا نازم — کہ بر زشامِ ہرات است وصبحِ نیشاپور

روزے مرزا اسعدالدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بیدماغ بود۔ جواب داد۔ میرزا آزردہ شد۔ و با حضار گفت یاران بہ بینید۔ من با شوکتا چہ بد کردم۔ این حرف بہ شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواند

منتِ اکسیر ما را زندہ زیرِ خاک کرد — از طلا گشتن پشیمانیم مارا مس کنید

ہمان ساعت ہمہ را پشتِ پا زد و نمد درویشی در بر کرد۔ و سرے بصوب اصفہان کشید۔ و بقیہ عمر در دارالامانِ انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبۂ اتم داشت۔ میر عبدالباقی صفاہانی نقل کرد کہ من در اصفہان بودم کہ شوکت بخاری تشریف باصفہان آورد۔ اکثر بخدمت اومی رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد کہ اورا بے گریہ دیدہ باشم۔ و اعزہ کہ با او مدتہا یار بودند می گفتند کہ تا اورا دیدہ ایم ہچنین دیدہ ایم۔

شوکت اکثر مضامین ادّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکہ بر ناقدان عیار سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش اتفاق افتاد[1] و این چند بیت در سلک تحریر در آمدے

در از بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد — کہ از وحشت بشامِ دیدۂ آہو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ امید است — گر نقشِ نگین تیرہ بود نام سفید است

از برای سرخروی سعی بیش از بیش کن — چون گلِ رعنا خزان را زیر دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آشنا نہ یافت — بو کرد خاک را سگ راہے بخانہ یافت

خونِ من صد بار می ریزی و می بندی حنا — نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران — خطر از زنگ می بیرون ز دنہا نیست مینا را

---

[1] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

یکمشت استخوان شدم ازبس گرفته است | چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا
وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد | چون حنای سرِ ناخن شده ام پا به رکاب
دیدو وادید بود مایۂ سرگردانی | گردشِ عیدمرا سنگ فلاخن کرداست
ماتم وشور جهان دست بهم داده اند | خندۂ مینائے مے گریۂ مستانه است
هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی | پیش صاحب نظران آینه خشتِ لحداست
می توان دادن ازان کنج دهن کام مرا | آرزویم گرچه بسیار است ازکم بیش نیست
غنیمت است جوانی که موسفید شدن | بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست
عشق معشوق چو شد حسن کند تسخیرش | شیشۂ سرو پری زاد ز قمری دارد
هستیِ جاوید باشد ماتمِ خود داشتن | خضر پیراهن برگِ خویش آبی می کند
خودآرا شوخ زاهد مشربی افگنده از پایم | که دستش سبحه از تخم گلِ رنگِ حنا دارد
بو دکوچک دلے سرمایۂ عزت بزرگان را | اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد
قیمتِ گوهرم افزون زنگه می گردد | گردشِ چشم خریدار کند غلطانم
سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد | که من از قرصِ مُهر خامشی زادِ سفر دارم
طمع در مذهبِ آزاد مردان کفر می باشد | چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم
بمردن هم نیفتد از بلندی رتبۂ نامم | برنگِ مُردۂ فیروزه تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی که ارجمندی دارد | عیبش مکن ارچه خودپسندی دارد
ازبس گروی فتاده ایجاد زمین | هرکس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم ـ قاسم دیوانه مشهدی

در عنفوانِ سنِّ تمیز به اصفهان رفت و به تحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو بہ ہندوستان آورد۔ ومدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید

دیوانش بملاحظہ در آمد۔ و این چند بیت پیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ سیّارۂ | چشم داغم می پرد می آید آتش پارۂ
لب خموش وشکوہ در دل چارۂ ما کردنی است | ماند در منزل کلید وقفل در وا کردنی است
می شود ہر چند نیکو یار بد خو می شود | ناز چون برخویش بالد چینِ ابرو می شود
رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد | دو جہان زیر و زبر شد زبر و زیر نشد
خامۂ بوقلمون در کفِ اندیشہ گداخت | رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد
قاتل دو کار در حقِ ما کرد روزِ قتل | دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد
رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را | کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد برخیزد
چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد | از دیدن تو آینہ را خواب می برد
فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد | چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند
باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش | برائی ماہی تصویر فکر دام نماند
کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید | بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد
بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم | رشتہ ہر چند ضعیف است گسستن دارد
اگر از حق پرستانی۔ متاب از خلق روی دل | کہ شکل آدمی بت را خدای آدمی سازد
بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم | مژہ موئےست کہ از داغ جدا می گردد
طفل بے پروا آمیزش نمی داند کہ چیست | می کند کم خانۂ آئینہ تمثالش ہنوز
خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد | ز مژگان شوخ ترخاری کہ من در پا خود دارم
درین چمن ثمرِ نخلہاے پیوندم | فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من
باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی | صافیِ آینہ بیکار کند سوہان را

رتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس | خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مرد بینا واکشید | آب کے بیرون تراود از فشار آئینہ را

(۶۷) طغرا - ملا طغرای مشہدی

طغرای منشور استعداد است - و فروغ پیشانی قابلیت خداداد - طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید - و یکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید - و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت - آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت و ہمانجا بمقر اصلی شتافت - و در نزدیک قبر ابو طالب کلیم مدفون گردید طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن | ز بہرِ دادنِ سرپائے خویش قائم کن
کج نیابد کام دل بے اتفاقِ راستان | تا بفرِ بانت شود یا نیر سے ساز د کمان
کلاہ فقر ز ترکِ گل و گیاہ مکن | بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگر چو آینہ سر تا قدم شوی ہمہ چشم | بسوی دوست نگر سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند | نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان برد بے سازے | بہ آوازِ دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ زنان از جہان گزشت | نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید | از عیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می افتاد از طغرا در ایام شباب | پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ | چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

درسه فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید | تا توانی همچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید به بیند آنچه بما کرد آسمان | از دودِ آه سرمه بچشم ستاره کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمد کاشانی)

از عالی نژادانِ خطهٔ کاشان است۔ قیاس صحیحش منتج مضامین تازه و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازه۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالة الوقت فرا گرفته شد ؎

کرد بیجا دلم از طرهٔ جانا نه جدا | دستِ مشاطه الٰهی شود از شانه جدا
نظر بنامهٔ این خاکسار نیست ترا | دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چه لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن | نمی باشد سلاحی بهتر از تیغ زبان بستن
چگونه خواجه باسمِ سخا عَلَم گردد | که چون سوال کنی حاتم اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم | چون کارِ ما بحرف رسد گریه سر کنیم
این خوارئے که بر سرِ کویِ تو می کشیم | هرگز نشد که نقل بجایِ دِگر کنیم
قدرت بیجا نشد مشهور در عالم به رعنائیِ | تخلص بیشتر شهرت کند از نام موزون را
ز عصیان لب گزیدن در جوانیها نمک دارد | ازین نعمت چه لذت می بری چون ریخت دندانها
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن | تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را
بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرهٔ خامت | بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیها
هست تا محشر بپای بیگناہے یک قدم | امن بودن می کند نزدیک راهِ دور را
حدِّ هر ابله بدستور یست در تأدیبِ عقل | چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نام نکویِ تو عالمے تسخیر | اگر چه غیر نگین نیست یک سوار ترا

می شود دور ز نقاش چو شد نقش تمام | ہر قدر کار تو صورت نپذیر د خوب است
بیگانہ وار می گذری از سواد چشم | ای نور دیدہ حب وطن در دل تو نیست
حالتم بادانۂ تسبیح در ذکرش یکی است | ہر کہ نامش بر زبان آرد برد از جا مرا

(۶۹) موسوی۔ موسوی خان میرزا معز الدین محمد[1]

از اجلۂ سادات قم۔ و چراغ دودمان امام ہفتم است۔ و صبیہ زادہ میر محمد زمان مشہدی کہ سر آمد علمائے مشہد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد۔ و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد۔ و در ریعان شباب با پدر خود میرزا فخرا بر ہم زدہ۔ بدار السلطنت صفاہان شتافت و دہ سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود۔ و جادۂ عقلیات و نقلیات نور دیدہ خود را باقصی حدود کمال رسانید۔

و در سنہ اثنتین و ثمانین و الف (۱۰۸۲) تشریف بہ ہندوستان آورد و خلد مکان بواسطۂ جوہر ذاتی و نسبتی مورد الطاف ساخت۔ و بتزویج صبیۂ شاہ نواز خان صفوی و سلف ساختن با خود فرق عزتش برا فراخت۔ اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد۔ پٹنہ مامور گردید۔ اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پٹنہ پسر امیر الامرا شایستہ خان برنیامد۔ چہ بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت۔ و میر از رشتۂ سلفیت پادشاہ و علاوہ فضل و کمال سر بہ تبعیت ناظم فرو دنمی آورد۔ آخر ناچاقی صحبت ایشان بسمع پادشاہ رسید۔ میر حضور طلب شد۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۳ صفحہ ۶۲۳۔ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء۔

و در سنہ تسع وتسعین و الف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان و دیوان تن سرافرازی یافت - و بعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت
سال تولد میر سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) است و سال انتقال کہ در ولایت دکن اتفاق اُفتاد - سنہ احدی و مائتہ و الف (۱۱۰۱)
اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - و خطاب خانی ہمبرین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحہ از ان سحاب می چکد ؎

جز یاد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد — این شیشۂ مَی غیر پری زاد ندارد
نباشد آشنائی در جہان غیر از مَیِ نابم — اگر در خانۂ خود نیستم در عالمِ آبم
نو توبہ ایم کہنہ شرابے بجام کن — ساقی عیار ناقصِ ما را تمام کن
بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین مُوئے — چراغے نذر این بتخانہ آورد است ہندوئے
چہ خوش باشد کہ بکشایم بر وِیش چشم گریانی — کشم در رشتۂ نظارۂ مروارید غلطانی
نظر بر گریۂ مستانہ ام گردوش مے کردی — شرابِ جلوۂ در ساغرِ آغوش مے کردی
تیرہ روزم پستیِ اقبال معمارِ من است — چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است
شراب با گلِ مہتاب نشئہ ہیشش دہد — لبش ز خندۂ دندان نما ربود مرا
با ہیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد — شمشیر نگاہِ تو مگر کار فرنگ است
اینکہ از بے سخنی گشت مرا چیزی نیست — زندہ ام کرد بیک حرف قیامت این است
در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو — کوتاہیئے کہ بود ز عمرِ دراز بود
نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع — ہنر ہر کس کہ دارد در جہان گمنام میگردد
ندارد با بزرگان چہرہ گشتن صرفۂ فطرت — کہ کہسار از جوابِ ہیچ کس ملزم نمی گردد
مژدۂ زخم نوی گر بہ شہیدان ندہند — بچہ اُمید سر از خوابِ عدم بر دارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری — غزالان را سراغِ خانۂ صیاد می دادم
ہمتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت — گر سیہ روزیم وقتِ عالمی از ما خوش است
در فکرِ آن دہانم و در یادِ آن کمر — چون من بروزگار دگر ہیچکاره نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سہرندی

سہرند شہریست مشہور در وسطِ راه دہلی و لاہور - نام قدیمش سہرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سہرند متصرف بودند - سرہند زبان زدِ خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قراباغِ غزنی در تصرف داشت - حکم شد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سہرند است - می نوشتہ باشند -

راسخ سید والا نژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد - معانیِ تازه می یابد و خوبانِ خیال را در لباسِ رنگین جلوه می دہد[1] -

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادۂ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت -

وفاتش در سہرند سنہ سبع و مآتہ والف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ بمرد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است -

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلامش سر می کند

گر نبودے تاج بسم اللہ بائے بوتراب — کج کلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یاد از شامِ غمِ بزم خموشان کردیم — مُشتے از سرمہ گرفتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر بہ بالائے جنون تنگ آمد — آنچہ از دست برآمد بہ گریبان کردیم

---

[1] یک مثنوی راسخ سہرندی بہ حیدرآباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع درآمده است -

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدانِ معنی گستری - ذوالفقار کلکش به تسخیر قلمرو بیان پرداخته - و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساخته - سرخوش گوید

در ملکِ سخن بود جهانگیر علی ❊ در مشرب دل ولی علی - پیر علی
با شعرِ علی نمی رسد شعر کسے ❊ زانسان که خطِ کس بخطِ میر علی

گلِ وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست - چاشنی گیر مشرب بلند بود - و منمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند - استفاده از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرارہا نموده - و در مثنوی زبان به مدح حضرت شیخ کشوده که ؎

چراغِ هفت کشور خواجه معصوم ❊ منور از فروغش هند تا روم
رَدا از ماهتابِ شرع بر دوش ❊ چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سهرند است - ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب به سیف خان بدخشی چون جوہر با شمشیر ملازم بود - چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاه خلافت مفوض گشت - در رفاقت او بگلگشت الہ آباد خرامید - و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازه کرد -

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاهجهان و داماد اسلام خان خوستی - سفیدونی متخلص به والا ست - در عهد خلد مکان سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) به صوبه داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت - بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا گرفت و در سنہ ست و ثمانین و الف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصه و شمشیر از تنگنای عزلت برآمد - و پس از ان بنظم صوبه الہ آباد و ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت - و

بیست و پنجم رمضان سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید۔

سیف آباد یک منزل از سہرند آباد کردۂ سیف خان است کہ خلد مکان اورا بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل وقابل دوست بود۔ "راگ درپن"[1] درفن موسیقی ورقص ہندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار وصدم (۱۱۰۰) از سہرند بہ بیجاپور رفت۔ و با ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان موافقت دست بہم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد و در مدح او غزلے پرداخت کہ مطلعش این است ؎

اے شانِ حیدری ز جبینِ تو آشکار نامم تو در نبرد کند کار ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل و مبلغے خطیر صلہ داد[2]۔ ناصر علی ہمان ساعت ہمہ را بر مردم پاشید۔ و تہی دست بمنزلِ خود برگشت۔

و چون ذوالفقار خان در سنہ ثلث و مأتہ والف (۱۱۰۳) بہ تسخیر ملک کرناتک اقصای ملک دکن متوجہ گردید۔ با او بہ کرناتک رفت و ایامے معدود دران نواحی بسر برد۔ و با شاہ حمید اعتقاد تمام بہم رسانید در مدح او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید نوبتِ جام حمید الدین رسید
حلقۂ درگاہ بیچون جام او از زمین تا آسمان در دام او
جام او خورشید ربّانی بود انجمن افروز سبحانی بود
گر جمالِ او براند از د نقاب روزنِ ہر خانہ گردد آفتاب

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء۔

در جلالش بر کشد تیغ از نیام　　غیر او باقی نماند و السلام

و این شاه حمید مجذوبے بود در چینچی۔ بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات بر مرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد۔

و از ممدوحانِ ناصر علی شاہ عادل پسر خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است۔ شریف خان از سرافراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت۔ گویند شاہ عادل ترک دُنیا کردہ بود۔ و دامن دولت فقر بدست آوردہ۔ ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم　　کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

و با غضنفر خان ربط کلی داشت۔ و این غضنفر خان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت چنجی می پرداخت۔ چنجی شہریست مشہور بر مسافت دوازدہ کردہ از ارکات و یکے از معابدِ سبعۂ ہنود است۔ در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہمچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما　　بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید۔ وہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مآتہ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید۔ عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ۔

سید جعفر روحی رنبیر پوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم و با ہم صحبت داشتیم۔ یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت۔ بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما　　خم شکست اما نمی ریزد مئے جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص در آمدہ۔ یاران تحسین کردند۔

صریر کلکش در گنبدِ خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بحر برسیده

یک شهر چشم خوش نگهان فرش راهِ اوست — آنجا که سُرمه گرد کند جلوه گاهِ اوست

بس بود یک جنبشِ ابروی تیغ قاتلم — می توان از سایهٔ شمشیر کردن بسملم

گوارا نیست عشقت طبع ناپرهیزگاران را — چه لذت از نشاطِ عید باشد روزه خواران را

دوش یک لحظه بخواب آئینهٔ یار شدم — طپشِ دل چه ستم کرد که بیدار شدم

خوی نازک بدلِ من چه ستمها که نه کرد — شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد

قد آرا خلعتی در عالمِ امکان نمی باشد — دل تنگی نیاز آورده ام این جامه بیان را

خودنمائی ست گذشتن ز لباسی که تراست — در تهٔ پیرهن از خویش چو تصویر برآ

درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا هرگز — چو ماهی شد زبانم آب از شرمِ شکایتها

ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم — گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد

آشیان گم کردهٔ چون من گرفتارش مباد — سخت بی رحم است می ترسم که آزادم کند

انتقامِ دادخواهانِ قیامت شد تمام — می فشاند چشمِ قاتل سرمه بر سوزم هنوز

ز معنیهای بغیش سیر نتوان ساختن دل را — بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی

چشم بربند اگرمی طلبی رزق حلال — مُرغ بسمل خورشِ باز نظر دوخته است

بود دنیا و دین پشت و رُخ آئینهٔ هستی — بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشم شاهان را

نشاطِ این جهان هرچند کمتر سیر حاصل تر — بطفلان عید روزِ جمعه آہے بود و افسوسے

خشمِ اہلِ کرم از لطفِ بخیلان بهتر — تشنه را آتشِ یاقوت به از آب بقاست

کلاه سلطنتِ خسروان شکست نداشت — نمی زدند اگر پشتِ پا بفقیرانش

سرمه آه از صدای کاروانِ وحشت است — ناقهٔ ما بسته از چشمِ غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاہر قزوینی

یگانهٔ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد -

الحق در ایجاد مضامین تازہ و ابداع مدّعا مثل بے نظیر اُفتادہ و آن قدر دوشیزگانِ معانی کہ از صلب طبیعتش زادہ۔ دیگر حرف آفرینان را کم دست بہم دادہ۔ میر صیدی طہرانی گوید ؎

صیدی امروز نور چشمِ کمال	میرزا طاہر وحیدِ من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروزِ سخن سنج وحید است وحید	فرصتش باد کہ سرخیلِ ہُنر کوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیہ نویسی **شاہ عباس ثانی** صفوی کہ در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲) برتخت فرمانروائی برآمد۔ مامور بود۔ وبنا بر فرط سلیقہ **اعتماد الدّولہ** سارو تقی کہ وزیر اعظم شاہ بود بہ پیشدستی خود نواخت۔ وچون **اعتماد الدّولہ** بقتل رسید ومنصب وزارت بر سید **علاؤ الدّین** مشہور بہ خلیفہ سلطان قرار یافت۔ میرزا طاہر را عہدۂ پیشدستی بحال ماند۔ ورفتہ رفتہ بہ مجلس نویسی شاہ کہ عبارت از وقائع نگاری کل باشد سر بلند گردید۔

ودر عہد **شاہ سلیمان** کہ در سنہ سبع وسبعین والف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاہ دران کار مستقل بود وبکمال تقرب اختصاص داشت آخر الامر بوالا پایۂ وزارت متصاعد گشت۔

ودر آغاز عہد **سلطان حسین میرزا** کہ در سنہ خمس ومائۃ والف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید۔ تا آنکہ از کدورتِ ہستی وارست ورخت سفر ازین عبرتکدہ بعالم دیگر بربست۔

دو مثنوی دارد۔ یکے مقابل مخزن اسرار، مطلعش این است ؎

بسمِ اللہِ الرَّحمٰنِ الرَّحیم	ہست نہالے ز ریاض قدیم

و دیگرے **ناز و نیاز**، مطلعش این است، ؎

خدایا سینۂ بے سوز دارم | دلے ہمچون چراغِ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاہ عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانہ | کہ چون شانِ عسل پر شد ز خانہ

دیوان غزل قریب سی ہزار بیت از و بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظر تامل ملاحظہ کند۔ بمطالعۂ سرسری چند بیت برچیدہ شد ؎

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد | عکس خورشید ز آئینۂ بدیوار اُفتاد

مراز صحبتِ جاہل چہ باک مے باشد | کہ در دہانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینیم بدی از خصم خود در مہر می کوشم | ز آبِ سرد دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد | جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف | آتشِ سوزان بہ از آب است خشتِ خام را

دزد وقتِ ساعت آخر خود بخود رسوا شود | یافتم از نالہ در زلفش دلِ دزدیدہ را

سیم و زر دنیا پرستان را منافق می کند | پشت و رو باشد یکے آئینۂ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی کہ چیست | آنچہ روزِ اول از ما بردۂ آن را بدہ

چارۂ نبود شکستِ توبہ را جز انفعال | از گداز خویش باشد مومیائی شیشہ را

اگر کسے از ناخوشی زادۂ خود نیست | از تلخی گفتار خبر نیست زبان را

بر میوۂ رسیدہ زدن سنگ ابلہی است | زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنہ ہمچو قلم راہ مے رود | باشد اگرچہ کفشِ طلا تیرہ بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاہم | ہر چند کہ شوید عرقِ شرم تو خوانا ست

در اثر پیش است سالک گر بظاہر در قفاست | نقش پای اسپ ہموار است پیش از جا دست

مرا بہ ریختنِ خونِ خود مضایقہ نیست | کسے اگر بتو گوید چرا چہ خواہی گفت

چون بمیرم یار می گویند عاشق می کشد | من نہ تنہا عاشقم ہر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را | که از زندان زبان را زندگانی بیشتر باشد
بشاهان می رسد از زیر دستان فیض پنهانی | بنای خانه را از خشتِ زیرین محکمی باشد
اگر خواهی ز عمرِ خود حلاوت تن بسختی ده | ثمر را وقت شیرینی چو آید استخوان گیرد
چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد | که در وقتِ سواری دستِ چیپ صاحب عنان باشد
بزر پاشی بود مشهور خورشیدِ جهان امّا | زرِ پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد
تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد | که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد
عیبِ خود نسبت بعاجزمی دهد فرمان روا | بار چون افتد مکاری چوب بر استر زند
گر کند اقبال ما را کامیابِ انتقام | از تغافل همتم خون در دلِ فرصت کند
در وصل دلم وا نشود بسکه ضعیفم | از رشتهٔ باریک گره دیر کشاید
توان کردن بنرمی کارهاے سخت گیران را | که از قفل آنچه می آید ز مُهرِ موم می آید
بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد | که چون بار یسمان آویخت ابریشم نمازی شد
با اعتبار جنگ ندارد تلاش فقر | زربفت باش و پارهٔ دلقِ فقیر باش
غلط مکن چو سرت گشت گرم فکرِ بلند | که بازگشت نباشد فتاده را از بام
نیایم در شمار امّا بسانِ رشتهٔ گوهر | درشتان را بنرمی آشنایی یکدگر سازم
شاعران جان از برای شعر فهمان می کنند | دخترِ هر کس و جیه افتاد مفت شوهر است

دریں شعر طرفه مضمونے واقع شده۔ امثال این مضمون هر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری که خود را بکہ تشبیه می دهد و می گوید ؎

بخونِ من شد مژگانِ او حریص چنان | که شیعیان حسین علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی که خود را در چه محل فرود می آرد ؎

بزیرِ بارِ تو سعدی چو خر بگِل درماند | دلت نسوخت که بیچاره زیرِ بارِ من است

و عرفی شیرازی که دہانِ خود را بچه می آلاید ؎

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبت من کے کند　　خونِ حیضِ دخترِ رز جو شد از لبہائے من

و مُلّا ملک قمی که خود را بچه حواله می کند ؎

تا چند بوالفضول زند لاف دوستی　　دادِ ادب دہید و ملک را کتکک[1] زنید

و نعمت خان عالی که از چه مقام حرف می زند ؎

بیا که شیشهٔ می در سجود جام شد است　　ببین که خانهٔ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوهٔ طبابت مشہور بوده اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است که در ہندوستان با شاه عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاه به منصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز به ہند آمده

گویند میرزا محمد در ہند متولد شد۔ و در صغرِ سن ہمراه پدر بشیراز رفت و کسب کمال نموده برگشت۔ و در خدمت مُلّا شفیعای یزدی مخاطب به دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است ؎

---

[1] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحه ۱۲۹)۔

از نصرتِ پادشاہِ غازی گردید دلِ جہانیان شاد
آمد بقلم حساب تاریخ شد فتح بجنگ حیدرآباد
۱۰۹۷ھ

و در سنہ اربع و مآتہ و الف (۱۱۰۴) بخطاب **نعمت خان** و داروغگی باورچیخانہ نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمتِ واجب واجب" تاریخ یافت

و در اواخر عہد خلدمکان بخطاب **مقرب خان** و داروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

و چون **محمد اعظم شاہ** بعد از انتقال خلدمکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاہ در وقت قربِ فتنۂ بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

و بعد کشتہ شدن محمد اعظم شاہ و ظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاہ عالم دریافت و بخطاب **دانشمند خان** سرمایۂ مباہات اندوخت و بتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند و قلم قضا پیشدستی نمودہ در سنہ احدی و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۱) نسخۂ حیاتش باتمام رسانید[۱]

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[۲] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے بہ "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمدہ

---

[۱] در دائرہ میر مومن واقع حیدرآباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی ۱۳۰۸ھ)
[۲] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود است۔

در دیباچہ دیوان خود می نگارد کہ :-

" در بدایت حال بہ مناسبت شغل طبابت کہ سمت موروثی بود حکیم تخلص می "
" نمودم - آخر تصحیف بہ حکم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و لفرمودۂ اُستادے "
" نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم "

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردیدہ

نخواہد کرد ترکِ بُت پرستیہا دلِ زارم — کہ چون سنگِ سلیمانی ست مادرزاد زُنارم
موج آبی چو رسد دانہ ثمر ساز شود — ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود
می کند باز این دلِ شوریدہ آزارِ خودش — من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش
نگذارد بحرف گریہ مرا — کاغذِ آب دیدہ را مانم
رشتۂ حیاتم را ہمچو رشتۂ تسبیح — صد گرہ بکار اُفتاد تا بیار پیوستم
نقش پائی او بہر گامے کند جان در تنم — خاک راہِ دوست گشتن آبِ حیوانِ من است
یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود — کے رود از یاد کس چیزیکہ از بر می کنند
گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام — باری ازین قرار بہ بینم چہ می شود
دین و دلے کہ داشتم از دست من کشید — در من نماند جز نفس آن ہم کشیدنی ست
دریا دلی کن و ز کدو پوچتر مباش — خواہد ہمیشہ مرتبۂ آشنا بلند
سبز باغی کہ بود بیتو کم از ماتم نیست — می کند سایۂ ہر نخل سیہ پوش مرا
کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد — رو بپائین می کشد قد ہمچو باران دانہ ام
بہ بزمِ وصل او کاش اینقدر ہم می شدم محرم — کہ چون آئینہ حرفی از پسِ دیوار می گفتم
کوکب سوختہ میکرد گر اندک مددے — ہمچو آتش بہ دلِ سنگ تو جامی گردم
بجای نامہ شمعِ روشنی دادیم قاصد را — کہ طومار یست شرح سوز و پیغامِ زبانی ہم
از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم — از رکابش دور وقتِ نیسواری نیستم

کاملان راہمہ سرگشتگی از دستِ خوداست — حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را
خود ناتوان ولے ہنرآموز مردم اند — پیران قدِ خمیدہ کمانِ کبادہ اند
حرفِ بجازکس نشنیدم ز اہل ہند — غیراز کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۷۴) خالص۔ سیّد حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا بافر وزیر قورچی۔ حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن۔ خلد مکان را ملازمت کرد و در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید۔ و بدیوانی صوبۂ عظیم آباد پٹنہ وخطاب امتیاز خان امتیاز یافت۔ وثروت عظیمے بہم رسانید۔

و در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد۔ و در بلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی برخورد و صحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود و جواہر و اقمشہ با خود می برد۔ خدایار خان مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت۔ علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہر چند مبالغہ کرد کہ بیشتر نباید رفت۔ و از ہمین جا عطف عنان باید نمود۔ گوش نکرد وسر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد۔ چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرد و در حویلی خود فرود آورد۔ خدایار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خداباد طلبید۔ وکسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند۔ و این حادثہ در سنہ اثنین وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد۔ علامۂ مرحوم "آہ آہ امتیاز خان" ۱۱۲۲ھ

لہ مآثر الامراجلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدایار خان۔

تاریخ یافته اند۔

دیوانش مطالعہ اُفتاد۔ صاف گوست۔ تلاشہا ہم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

ما وطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم	رشتۂ تسبیح زد گوئے کہ ماے خواستیم
بسائل آنچه برآید تراز دست بده	نگاهدار زبان را و هرچه هست بده
رسید فصل بهار و زمانہ گلچین است	سپند آتشِ می شو چه وقت تمکین است
تیره روزی مانعِ عرضِ کمالاتِ دل است	روز چون شب می شود آئینہ فردِ باطل است
نیست تقصیر کسے گر ما به بند اُفتاده ایم	از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتاده ایم
حق القدم گرفت گهرہاے نیم رو	پایِ کسے که آبله زد در سراغِ ما
تو تا از دیده رفتی ما نمی بینیم خود را ہم	جُدائی از تو چون آئینہ تنہا می کند ما را
تا نخواند مشو سبز بهر انجمنے	که نباشد به چمن قدر گلِ خود رو را
بگویش قاصدی معرفت بیدردان زنادانی	همہ مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را
دلبرِ من سکه دارد بپشتِ چشمِ نازکے	دیده گر برهم گذارد بازمے بیند مرا
ای کاش همچو رشتۂ تسبیح تار عمر	در کربلا گسسته شود گر گسستنی است
با خستگی که لازمِ ارباب دولت است	دُشنام می دهند بسائل غنیمت است
نیست بے لطفی جوابِ نامہ گرننوشت دوست	از زبانِ خامه ما را یاد نتوانست کرد
دیوانہ براہے رود و طفل براہے	یاران مگر این شہر شما سنگ ندارد
ہمتِ ہرکس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست	آب چندین چشمہ از یک چشمۂ پل می رود
لُطفِ حق را کرد برما ظلمتِ عصیان غضب	آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند
نمی خواهم بغیر از من کسے از وی نشان یابد	چو برگردد الہی قاصدِ من بے خبر باشد
ساقی بیا که فصل خزان زود مے رسد	ای می تو ہم برس که سفر مے کند بہار

جُناغی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی   اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم

کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش   سر پیرت کہ دگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذلؔ[1] رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوندد۔ و عمش میرزا محمد طاہر وزیر خان۔ در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس۔ بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید۔ بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سر بلند گردید۔ و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین و الف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود۔

و عم دیگرش میرزا جعفر سروقد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد۔ نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسرانِ میرزا جعفر سروقد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند۔

اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نوردید۔ از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را   ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دومین خانساماں شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود۔ آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد و ہمانجا در سنہ تسع و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۹) درگذشت۔

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست۔ و قبرش در محمود پورۂ برہان پور است۔

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ۔

مولدر رفیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد۔ از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت۔

وفاتش در سنہ ثلث وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۳) اتفاق اُفتاد۔

خیلے قوت بیانے دارد۔ و بہ اقتضاء تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وایثار می نماید۔ حملۂ حیدری او قریب نود ہزار بیت مشہور عالم است۔

نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را ۔۔۔ ید بیضا بزرگ داری کند نور محمد را

کمر در کار اُمّت تنگ بستن اینچنین باید ۔۔۔ بہ بین در نام او گنجیدن میم مشدّد را

امشب چو شمع ریخت ز ہر تار موے ما ۔۔۔ ہر گریۂ کہ بود گرہ در گلوے ما

مامستِ جامِ غبغب و مینائے گردنیم ۔۔۔ بر دوش مے کشند نکویان سبوی ما

(۷۶) اثر شفیعائی شیرازی

سخن سازِ افسون طراز است۔ پدرش از مردم پرشگفت بودہ کہ موضعیست از اعمال شیراز۔

مؤلد و منشأ شفیعا شیراز است۔ در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت۔ اکثر در شیراز بسر می برد۔ و باصفہان ہم رفتہ۔ با مستعدانِ آنجا صحبت داشت۔

کسانیکہ او را دیدہ اند می گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہر گاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتهٔ طولِ امل تار و جهان طنبور است | چه قدر بر سرِ این کاسهٔ خالی شور است
زآبِ گلستان آموخت شو تم جانفشانی را | بپائی نونهالان صرف کردم زندگانی را
خط کرد ظاہر آن دہنِ غنچہ رنگ را | در کار بود حاشیہ این متنِ تنگ را
زخلوت خانۂ خود گوشۂ درویش محزون را | چنان باشد کہ گیرد پادشاہی ربع مسکون را
بد عمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است | سنگ کم دزدِ ترازو را نگینِ دولت است
چون آن شعرے کہ اندازند کج طبعان بہ تقطیعش | زموزونی جدائی بود حاصل عضو عضوم را
دوستان را کسوتِ تجریدے پوشد خدا | شاہ می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیدہ را
نسازد حق شناسان را مقید زیورِ دنیا | زانگشتِ شہادت دست کوتاہ است خاتم را
آثر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم | امانتدار خود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش - محمد افضل

از مردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاہجہانی بود - می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی - عمرہا در کوچۂ شاعری شتافت - و صحبت جمعے از صاحب طبعانِ عصرِ خود دریافت - چنانچہ از "کلمات الشعرا"[1] کہ تالیف اوست سمت وضوح می یابد -

شاگرد محمد علی ماہر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی نمے رسد شعر کسے | زان سان کہ خطِ کس بخط میر علی

[1] نسخ متعددہ از کلمات الشعراء در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است و یکے از انہا نسخۂ کتب خانہ سراج الدین علی خان آرزوست کہ بسیار خوشخط است و اشاعت کنندہ این کتاب (محمد عبد اللہ خان) عزم بالجزم دارد کہ این نسخۂ گرانمایہ را بطبع رسانیدہ اشاعت دہد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد -

شخصے درمجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست - فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود -

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد ... پیشِ لبت سخن بہ مسیحا نمے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت -

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شُد - عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جامِ کلامش بگردش می آید ؎

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد ... سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرت گردد

نظرے بر گلِ شبنم زدہ اُفتاد مرا ... آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا

کار چون با ناقص اُفتد دست بردار از کمال ... ہمزبانِ لال را ناچار باید گشت لال

تعزیہ ہم بقدر بزرگی مقرر است ... از اسپ تازیانۂ انسان کلان تر است

ز دست و پا زدنِ بسملِ تو دانستم ... کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است

در عدم ہم ز عشق شورے ہست ... گل گریبان دریدہ می آید

از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ ... شیرازۂ جمعیتِ دلہا رگِ تاک است

ہموار زکس نہ بینذ آزار ... نتوان کفِ دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر - التفات خان نقد صفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفترِ سلاطین صفویہ بود - مشارٌ الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

ؔلے دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ -

به دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بهم رسانیده بتوجه او ملازمت پادشاه حاصل کردند۔ و بمنصبی کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید

التفات خان در عصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عهد شاه عالم فوجدار کودر از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر به فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبهٔ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برهم برخورد ناگزیر متوجه دار الخلافه شاهجهان آباد گشت و در نواحی کهرکون رسیده در سنه تسع وعشرین و مائة والف (۱۱۲۹) بر دست قطاع الطریق رشتهٔ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانه می نوشت۔ و بمثابهٔ قدرت داشت که سه کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ هر سه را عبارت خود می فرمود۔ و فقرهٔ لاحق برائی هر کدام بے تامل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و با وصف آن خود هم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

مکن گویا بعرضِ مدعا یارب زبانم را | به بند از موی چینی تار قانونِ فغانم را
شهید بیکسم پوشیده ام بعد از فنای خود | برنگِ مردهٔ فیروزه نیلی در عزای خود
شهرتِ حسنِ تو شد از کشتهٔ دیدار تو | از نسیم بالِ بلبل بشگفد گلزار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابوتراب

پسر التفات خان۔ خوش ذهن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار باین رباعی جواب اداکرد[۵]

گویند کہ ہجو کرد ما را جعفر شیرین ولطیف ہچو شیر وشکر
صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمانِ امارت است۔ جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوہ ودامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوہ بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمانِ جلوسِ شاہ جہان بوالاپایۂ وزارت مترقی گشت وبفرصت قلیل بہ ایالت دکن وخطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ وبتفریق بہ صوبہ داری گجرات وبنگالہ وکشمیر والہ آباد مامور گردید۔ وہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاہ اورا مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید ودر ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود ودختر او باشاہ شجاع منسوب بود۔

وسلطان زین الدین بن شاہ شجاع ازبطن آن عفیفہ متولد شد۔ پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان درعصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوہ بحکومت صوبۂ اودھ مامور گشت ودرہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاہ خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان مامور گردید۔ ودر سنہ مائتہ والف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ ودرسنہ ثمان ومائتہ والف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد وبعد ازآن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[۵] مآثر الامراجلد صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

و در عصر شاہ عالم بہ منصب چہار ہزاری امتیاز یافت - و در عہد محمد فرخ سیر سنہ ثمان وعشرین و مآتہ والف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد -

دیوان واضح بنظر در آمد - چند غزل بخط واضح برہوامش این نسخہ ثبت بود - قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد -

این چند گل ازان چمن چیدہ شد

عارف از و پُر است ولی او نمے شود
آئینہ رونما شود و رو نمے شود

زمقراضِ فنا نور است شمعِ زندگانی را
بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را

چہ اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را
بلی سیاہ پسند است سوگواران را

موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا
در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا

در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است
عمریست کہ ویرانۂ ما وقفِ خراج است

بحیب صبح ز خورشید گلفشانیہا ست
بجام پیریِ ما بادۂ جوانیہا ست

براہِ او چہ در بازیم نی دینے نہ دُنیائے
دلے داریم و اندوہے سری داریم و سودائے

واضح بہ ہیچ راہ دلم وا نمے شود
این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست

برمرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است
وقت آن خوش کہ مرا در قفس انداختہ است

دست فرسود نگہ طلعتِ خورشید نشد
حسن بے ساختہ از فیض نگہبان دارد

گرچہ آزادم ولی جانم فدائے دیگریست
گرد سرگردانده صیادے مرا سر دادہ است

رشک فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب
یافت یک پیرہن ہستی و آن ہم کفن است

بیخود شدم ز آفت مینائے ادب بود
ساقی کرم افزود کہ در نشہ کمی کرد

رفتنیہائے جہان قابلِ دل بستن نیست
این قدر بس کہ دمی خاطرِ خود شاد کنند

گلۂ صاف بہ از عفو غبار آلود است
ہست دوزخ گنہی کہ بمدارا بخشند

بہار وقف صبا - گل بکام گلچین باد
کہ ما بہ کنج قفس طرح آشیان کردیم

بکاغذ انگری پیچیده ام یعنی دلِ خود را   میاد اگر یہ بر حالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم   در صنفِ رعیت اند نے بیش و نہ کم
حکمے وارند زان جہاندار شدند   چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان۔ و شہرۂ سحر پردازان است۔ در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد۔ طبع درّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رساندہ۔ و چہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشاندہ۔ خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران۔ و طلاے دستمایۂ کامل عیاران است از آغاز شعور تا دم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ۔ و چراغ عجیبے بر مزار خود افروختہ۔

از نژاد قوم برلاس است۔ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشو و نما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود۔ و بمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید۔ شاہزادہ فرمود۔ قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت۔ ہر چند یاران مقید شدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت۔ سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دار الخلافہ شاہ جہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد۔

حق تعالیٰ اورا اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود۔ امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکر اللہ خان کہ خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکر اللہ خان از سادات خواف است و دامادِ عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت۔ میر لطف اللہ شکر اللہ خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت اللہ شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیچ خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہرگاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری ہستی اثری یا پئے تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی رنگِ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ؏

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبد الصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برهم خورد- میرزا درہمان ایام به شاهجهان آباد معاودت نمود- وسیوم ماه صفر سنه ثلث وثلثین و مآته والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- و در صحن خانهٔ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد و بطور جمهور نیز فراوان جواہر سخن در رشتهٔ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعهٔ لطیف مقبول حاصل می شود و خطِ نسخ بر نسخهٔ سحر سامری می کشد- چنانچه درین عدالت گاه شهود عدل حاضر است-

وازبس قوت طبع گاهے بادپای فکر تندمی تازد و بطور مُلّا ظهوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

و میرزا را بحر کامل مرغوب اُفتاده و درین بحر شنائی کرده میر عطاء الله صاحب رسالهٔ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مثمن شعر گفته اند- خالی از عذوبتی نیست چنانچه خواجه کمال الدّین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگر ای صبا گذرے کنی | بهوای جانِ حزینِ من دلِ خسته را خبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریم مطلق ومن گدا- چه کنی جزاین که نخوانیم | درے دیگرم بنما که من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوہر ازان محیط برآورده شد ؎

مستِ عرفان را شراب دیگرے درکار نیست | جز طوافِ خویش دور ساغرے درکار نیست
ادب چه چاره کند شوق چون فضول اُفتد | بجای عذر دل آورده ام قبول اُفتد
دیدهٔ انتظار را دامِ اُمید کرده ام | ای قدمت بچشم من خانه سفید کرده ام
آخر ز فقر بر سرِ دُنیا زدیم پا | خلقی بجاه تکیه زد و ما زدیم پا
کافرم گر مخمل و سنجاب می باید مرا | سایهٔ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

بی نقش چین نه مُحسن فرنگ آفریدن است | بهزادی تو دست ز دنیا کشیدن است
تنم زبندِ لباسِ تکلف آزاد است | برهنگی ببرم خلعتِ خدا داد است
اُلفتِ تن باعثِ فکر پریشانِ دل است | دانه صاحب ریشه از آمیزشِ آب و گل است
کسے از التفاتِ چشم خوبان کام بر دارد | که بر هر استخوان صد زخم چون بادام بردارد
من نمی گویم زیان کن یا بفکرِ سود باش | ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش
شکوهِ فقر ملکِ بے نیازی کرد تسلیم | باقبالی که دل برخاست از دُنیا به تعظیم
باز بیتابانه ایجادِ نوائے مے کنم | مطلب دیگر نئے دانم دُعائے مے کنم
من درین بحر نه کشتی نه کدو مے آرم | چون حباب از سرِ خود جامه فرو مے آرم
درین حدیقه نهٔ قدر دانِ حیرانی | بشوخیِ مژه ترسم ورق به گردانی
جمع گشتن دلِ ما را به تسلّی نرساند | از گہر کسب نبرد شیوهٔ غلطانی را
چه وجود و چه عدم بست و کشادِ مژه است | چون شرر هر دو جهان را بنگاهے دریاب
سرگرانی لازمِ مستی بود بیدل که صبح | تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیده است
گر تامل قفسِ بیضهٔ طاؤس شود | در شبستانِ عدم نیز چراغانی هست
دل سخت گره شد زخم ابروے نازش | در طاقِ تغافل همه نقاشے چین است
صاف معنی کرد مستغنی ز دردِ صورتم | چون بطِ می باطنِ من عالمِ آب من است
بهستیِ تو اُمید است نیستی ما را | که گفته اند اگر هیچ نیست الله است
بهر طرف گزری سیر نرگستان کن | بقدرِ نقش قدم چشم دوستان باز است
تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکرِ فساد | گوشه گیرِ فتنه می باشد کمان را تا دم است
قلندرانه حدیث است زاهد مغرور | تو غرهٔ به بهشتی که جائے ریدن نیست
کینه در طبع ملائم نکند نشو و نما | فارغ از جوش غبار است زمینی که نم است
حسن بے مشق تامل نگذشت از دلِ ما | صفحهٔ حیرتِ آئینه عجب خوش قلم است

مشقِ ستم زطینتِ ظالم نمی رود
زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفته بعدم هستی اگر جامی داشت
خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دامنِ میداد گر وصلی نبود
شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گر بر آمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است
خانهٔ غربت دلِ آگاه را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن
آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِّ دوتاست

نه دام دانم و نی دانه این قدر دانم
که دل بهرچه کشد التفات صیّاد است

در نیامِ هر نفس تیغِ دو دم خوابیدہ است
چون سحر در قطع هستی خنجری درکار نیست

آن قدر سعی به آبادی ما لازم نیست
خانهٔ چشم به امداد نگاهی برپا است

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید
جائیکه بداغی نه طپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز
آن را که سجده جز و بدن نیست بندہ نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است
رشتهٔ را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد
آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما
یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست
ورنه جائی نامه پیشِ یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد
آتشِ این کاروانها جمله بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند
آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن
دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم
نقاشِ عرق ریز حیا نقشِ مرا بست

خواریِ دیوانِ دهر عزّتِ ما بیش کرد
فرد چو باطل شود دسترورقِ دفتر است

تماش فهم نداریم ورنه خوبان را
اُتوی پیرهنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست
هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

برنگِ آب سیرِ برگ برگِ این چمن کردم   گلِ داغ است بیدل آنکه بوئی از وفا دارد

دائم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید   تا در قدمِ سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری   قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیدادِ چرخ   خوابِ من آوازِ این دولاب بُرد

در مجلسی که عزّت موقوفِ خود فروشی است   دیگر کسی چه باشد گر میرزا نباشد

چو برگردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل   سلامت سخت می لرزد بران سنگی که مینا شد

بدماغِ دعوی عشق سرِ بوالهوس بلند است   مگر از دکانِ قصاب جگری خریده باشد

ز دل حقیقت ردّ و قبول پرسیدم   بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی در تخفیفِ اسبابِ تعلق زن   کز انگشتِ دگر انگشتِ نر یک بند کم دارد

کج ادایانه به اربابِ مطالب سر کن   راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز   کم کسی اینجا بحالِ خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی   ای بیخودان به بینید دل جلوه گر نباشد

هر چند کار فرداست امروز مفتِ خود گیر   شاید دماغِ طاقت وقتِ دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی   تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشش فلکم   دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند   رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بتخاله ازین تشنه سلامی   خوش خیمه بران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیریِ ما ناسازِ هیچکس نیست   ویرانه ایم اما بسیار خوش هوائیم

چندانکه ز خود می روم آن جلوه به پیش است   رنگی نشکستم که برنگی نرسیدم

نشئهٔ تحقیق ما را شعلهٔ جواله کرد   گردِ خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه   دریاست می ریخته از جامِ حبابم

در وصل ز محرومی دیدار میرسید آئینہ نفہمید کہ من با کہ دو چارم

طپیدم نالہ کردم - آب گشتم خاک گردیدم تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن

چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم تو ہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند مردم قانون جستجو ساز کنند

قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر دنیاطلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او بر زبان قلم گزشتہ - محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بمعرض بیان در آید - و این جملہ معترضہ نقاب از صورت حال وا نماید - و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدّولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم - و ادہم کلک را مطلق العنان می سازم -

(۸۲) سیّد عبداللہ خان[1]

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات بآسمان می سود -

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اوّل تحت ترجمہ سید محمد صغری بلگرامی نوّرَ اللہُ ضَرِیحَہٗ نگارش یافت -

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء -

سنیه وخصائل رضیه خصوص سخاوت وشجاعت که ازین دو صفت والا آثار غرایب ظهور رسانند. ونقشهائی که طراز صفحهٔ دولت باشد بر لوح روزگار نشانند. واز مبادی ایام عروج تا منتهی بخوبی ونیکنامی بسر بردند. واز آبیاری عدل واحسان عرصهٔ هند را رشک فردوس برین ساختند. لیکن در اواخر دولت راه غلط پیمودند وتا روز قیامت داغ بدنامی بر خود بردند. اما نزد ارباب انصاف منشأ عزل پادشاه محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود که اینها مدة العمر جانفشانیها نمودند. ولوازم دولتخواهیها بتقدیم رسانیدند. پادشاه چشم از حقوق پوشیده درصدد قلع وقمع افتاده وتا زنده بود همین خیال در سر داشت. آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاه وسادات هر دو برهم خورد.

قاضی شهاب الدین ملک العلما قدس سره در مناقب السادات میفرمائد که:-

"امارت صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت هاشمی وشجاعت حیدری باید".

"که سید صحیح النسب ازین ملکات بهرهٔ وافی داشته باشد. واحیانا بحکم نفس اماره"

"اگر مرتکب عصیانی شود. آخر کار رجوعی رو می دهد که باعث نجات اُخروی می گردد".

مصداق این کلام درین هر دو برادر مشاهده افتاد که مظلوم ازین عالم رفتند وغازهٔ شهادت برر و مالیدند نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی. شهادت اول به زهر واقع شد. وشهادت ثانی بخنجر.

حسن علی خان برادر کلان درعهد خلد مکان بخطاب خانی وفوجداری نذربار وسلطان پور از توابع بگلانه سرافرازی یافت وبعد ازان بحراست اورنگ آباد سربلند گردید.

وچون شهزاده محمد معز الدین بن شاه عالم از پیشگاه خلد مکان بصوبه داری ملتان مامور شد حسن علی خان بهمراهی رکاب شهزاده دستوری یافت. صحبت

او باشاہزادہ کوک نشد۔ و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ در آن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہاے پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط باسادات این است وقتیکہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ ورایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید۔ حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری وعطای نقارہ و بخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

ودر جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید۔ وقتیکہ جنگ ترازو شد۔ حسن علی خان وحسین علی خان و نورالدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگانِ ہند خود را از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نورالدین علی خان نقد زندگانی در باخت و دیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند و سرخ روئی فتح وظفر حاصل کردند حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری وصوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ وبعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید۔ حکومت الہ آباد از عزل او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبدالغفار از احفاد سید صدر جہان صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد و در سواد الہ آباد جنگ افتاد۔ سید عبدالغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معز الدین باقتضای غفلت وعیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمان بحالی الہ آباد و اضافۂ منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پتنہ کہ بمزید شجاعت و وقار ومتانت

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت- چنانچه در ترجمۂ او نگارش می رود- و به حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود حسن علی خان بچاپلوسی محمد معز الدین که از وقت صوبه داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نه کرده از ته دل بمحمد فرخ سیر گرویده و درخواست قدوم اله آباد نمود-

محمد فرخ سیر در چنین هنگام اتفاق این دو برادر بهادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانسته از بلدۂ پٹنه به اله آباد رسید و با حسن علی خان مشافهة بتجدید عهد پرداخته امیدوار مزید عنایات ساخت و به هراولی فوج مقرر فرمود- و عازم پیش گشت-

عز الدین پسر کلان محمد معز الدین به اتالیقی خواجه حسین مخاطب به خان دوران از دار الخلافه شاهجهان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید- و در حوالی کهجوه از توابع اله آباد رسیده انتظار حریف می کشید، بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر عز الدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راگریز گرفت-

فوج محمد فرخ سیر که در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاه عز الدین تقویتے کمال بهم رسانید و روانه پیشتر شده در نواحی اکبر آباد خرامش نمود-

محمد معز الدین نیز از دار الخلافه کوچ کرده به اکبر آباد آمد- و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود که حسن علی خان پیش قدمی نموده از متصل سرای روز بهانی چهار کروهی اکبر آباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و در عقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت- اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو به پراگندگی آورده بودند- معدودی همراه رکاب رسیدند- سیزدهم ذی الحجه سنه ثلث و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد- نسیم فیروزی بر الویه محمد فرخ سیر وزید- و محمد معز الدین بتغییر وضع راه دهلی گرفت-

درین کارزار از هر دو برادر ترددات نمایان بظهور رسید- سید حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته درمیدان افتاد- بعد جلوه افروزی شاهد فتح حسن علی خان برادر کلان برجناح استعجال روانه دارالخلافه گشت- و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایهٔ وصول برساحتِ دہلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار و خطاب سید عبدالله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت-

چون عروج رتبه این هر دو برادر از حد گذشت- ناتوان بینان درصدد شکست افتادند- و به تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند- نوبت بجائے رسید که هر دو برادر خانه نشین گشتند- و به ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدهٔ پادشاه که با هر دو برادر اظهار دوستی می نمود و از قدیم واسطهٔ اصلاح بود- بخانهٔ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت- هر دو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبت آمیز درمیان آمد- و چندروز زمانه به آرامش گرائید-

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند- هر روز صحبت بے مزه تر می گشت- و مادهٔ نفاق که خانه برانداز کهنه دولتهاست می افزود- تا آنکه امیرالامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت- و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد- اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت- قطب الملک به امیرالامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد- خود را باید رسانید- امیرالامرا باکمال تسلط و جبروت از دکن روانه شده سواد دہلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند و بست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم- پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیرالامرا سپرد- بعد استحکام قلعه امیرالامرا

بملازمت پادشاه رسید۔

وہشتم ربیع الآخر بہ ارادۂ ملاقات ثانی فوجہا آراستہ داخل شہر شد و در حویلی شایستہ خان فرود آمد۔ قطب الملک و مہاراجہ اجیت سنگھ در قلعہ رفتہ بدستور روز اول بہ بند و بست قلعہ پرداختند و کلید دروازہ بدست آوردند۔ آن روز و شب بہمین منوال گذشت۔ مردم شہر واقف نشدند کہ شب در قلعہ چہ واقع شد چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شہرت دادہ افواج پادشاہی از ہر جانب مرتب شدہ بر سر امیر الامرا خواستند ہجوم آرند امیر الامرا بہ قطب الملک گفتہ فرستاد کہ چہ جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نہم ربیع الآخر سنہ احدی وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۱) پادشاہ را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاہ عالم را از حبس برآوردہ بر تخت نشاند و صدای نقارۂ جلوس او آشوبی را کہ در شہر برپا شُدہ بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات در حالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماہ و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدولہ را بر سریر سلطنت جا دادند۔ و بہ شاہ جہان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکو سیر در قلعہ آگرہ خروج کرد۔ امیر الامرا با پادشاہ بسرعت خود را رساندہ قلعہ را مفتوح ساخت۔ ناگاہ فتنۂ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاہ جہان ثانی برای دفع جی سنگھ بہ فتح پور سیکری شتافت و باجی سنگھ صورت مصالحہ درمیان آمد شاہ جہان ثانی نیز بعد ۳ ماہ و چند روز بمرض اسہال درگذشت۔

ناگزیر روشن اختر بن جہان شاہ بن شاہ عالم را از دار الخلافہ طلبیدہ

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۱) بر اورنگ فرمانروائی اجلاس دادند- و بہ محمد شاہ ملقب ساختند-

سبحان اللہ ہر چند سادات خود دعوئی سلطنت نہ کردند و اولاد تیموریہ را بر تخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد- دمی بہ آسایش نگذرانیدند و نفسے بہ طمانیت نہ کشیدند- دریا ہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم در آمد و اسباب زوال دولت آمادہ گشت-

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر و شہر برہان پور را متصرف گشت- امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد- دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید- سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت- امیر الامرا با پادشاہ قصد دکن کرد و قطب الملک با چندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبر آباد و فتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد و ہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدنِ امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را برآوردہ بر تخت نشاند- پانزدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را بر تخت دہلی اجلاس دادند- بہ تفاوت دو روز قطب الملک نیز رسید و بہ استمالت امراء قدیم و جدید پرداخت- و فوج علی العموم نگاہ داشت و آنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد و جنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست، ہمہ را صرف سپاہ و یاران و دوستان کرد و گفت اگر زندہ ایم باز بہم

می رسانیم و اگر خواهش حق بنوعی دیگر است چرا در دست غیر اُفتد۔

هفدہم ماہ مذکور بعزم مقابلہ از دار الخلافہ بر آمد۔ سیزدہم محرم سنہ ثلث و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۳) بموضع حسن پور رسید۔ چہاردہم جنگ واقع شد۔ توپخانۂ محمد شاہی باہتمام حیدر قلی خان میر آتش پیہم در کار بود و مردم بارہہ سینہ را سپر ساختہ در مقابل توپخانہ مکرر حملہا نمودند از برگشتگی ایام فائدہ نہ بخشید۔ چون شب شد از بارش گولہای توپ و زنبورک و شتر نال کہ آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگندہ گشت و تا دمیدن صبح معدودے ہمراہ قطب الملک ماندند۔

ہمین کہ آفتاب از دریچۂ مشرق سر بر آورد۔ فوج محمد شاہی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد۔ بسیارے از سادات بسمل شدند۔ و سید نجم الدین علی خان زخمہاے کاری برداشت۔ قطب الملک خود را از فیل انداخت۔ زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید۔ حیدر قلی خان۔ باجمعی بر سر وقت قطب الملک رسیدہ او را بر فیل خود گرفت۔ و نزد پادشاہ آورد۔ پادشاہ جان بخشی نمودہ حوالۂ حیدر قلی خان فرمود۔ قطب الملک در قید پادشاہی روزی بشب و شبے بروز سیاہ می آورد آخر مسمومش کردند۔ اول مرتبہ خدمتگار او زہر مہرہ را سائیدہ خوراند۔ باستفراغ بسیاے سمیت دفع شد۔ روز دویم باز خواجہ سرای پادشاہی حب زہر ہلاہل آورد۔ قطب الملک تجدید وضو کردہ مستقبل قبلہ نشست و گفت الہٰی تو میدانی کہ این شئ حرام را باختیار خود نمی خورم۔ ہمین کہ از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجہان آفرین سپرد۔

و این واقعہ سلخ ذی الحجہ سنہ خمس و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۵) واقع شد قبرش در شاہجہان آباد زیارتگاہ خلائق است۔

از آثار اوست نہر پٹپر گنج واقع شاہجہان آباد کہ از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنہ سبع و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۷) نہرے از اصل نہر

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بوفور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گوید؎

بحر جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان — نہر خیری کرد جاری آن وزیر محتشم

بہر آن عبدالجلیل واسطی تاریخ گفت — نہر قطب الملک مدِّ بحرِ احسان و کرم ۱۱۲۷ھ

ونیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح او می پردازد؎

ارسطو فطرتے آصف نشان است — یمین الدولہ عبداللہ خان است

بدیوان چون نشیند نو بہار است — بمیدان چون در اید ذوالفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[1]

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پتنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیّر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پتنہ

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

رعیید چون مدتها بخودسری گزرانیده ونسبت به برادران دیگر نزد جد وپدر رتبهٔ نداشت رفتن حضور شاق وناگوار پنداشته بعد زعسرت اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکه شاه عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبه وسکه بنام پدر نموده در فراهم آوردن مردم همت گماشت - درین اثنا خبر کشته شدن عظیم الشان رسید - در ربیع الاول سنه ثلث وعشرین ومأته والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت -

وسید حسین علی خان ناظم پٹنه را به وعدهٔ عنایات مستمال ساخته رفیق گردانید وازین جهت سید حسن علی خان ناظم اله آباد نیز طریق رفاقت سپرد - در کمتر زمانی افواج کثیره مجتمع گشت امابنا بر قلت خزانه تا رسیدن اکبر آباد دوازده هزار سوار بیش نماند -

سید حسین علی خان روز جنگ به اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبه داری اُولیسه وزین الدین خان پسر بهادر خان رُهیله مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر که توپ وضرب زن بسیار پیش روچیده ایستاده بود اسپان تاخته در زنجیرهٔ توپخانه در آمد - چون عرصهٔ وغا بر خود تنگ دید بآئین دلاوران کشور هند پیاده گشته زخمهائے کاری برداشته برزمین اُفتاد - وآن دو سردار با رفقاء بسیار مردانه نقد زندگانی نثار نمودند -

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بهادر فیروز جنگ ومنصب هفت هزاری هفت هزار سوار وخدمت والاے میر بخشیگری کوس بلند نامی نواخت ودر سال دوم جلوس به افواج سنگین به تنبیه اجیت سنگھ مرزبان سرزمین مارواڑ که لوای تمرد افراخته بود - مامور گردیده وتا میرتھ هر جا تعلقهٔ او بود لکد کوب تاراج ساخت - راجه از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدر زد ودر مکانهای استوار خزیدہ -

درین سیاق آنچه از اجرای حکم امیرالامرا نقل می کنند این است که :-

"چون دیہات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقۂ اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند - و بنا راجیان حکم بود که مواضع خالی را یغما کرده آتش زنند
"و مکانہای آباد را مزاحمت نرسانند - رعایای اجیت سنگھ این را دیده بوساطت
"رعایای جی سنگھ امان خواسته می آمدند - ہمان وقت سزاولان تعین می شدند که بنا راجیان
"گویند که آتش فرونشانند و آنچه گرفته اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد -
"بعضی ثقات از مردم دیه استفسار کردند باتفاق می گفتند که غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید -

وضبط و فتق امیرالامرا ہمیشه برین منوال بود -

افواج او از راه باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود که از
جاده تفاوت کند - دست بزراعت رسانیدن معلوم -

القصّه اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاہده کرد وکلاء معتبر فرستاده بتقدیم
پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود به پادشاه که در
عرف این دیار دوله گویند مستدعی عفو جرائم گردید - امیرالامرا بمصالحه پرداخت و
ابی سنگھ را ہمراه گرفته خود را بحضور رسانید و فوجی برای دوله گزاشت و بعد
رسیدن دوله طوی پادشاه منعقد گشت -

گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوۂ ظہور نمود - علامۂ مرحوم
میر عبدالجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آورده وداد سخنوری داده -

بعد ازین پادشاه امیرالامرا را به صوبه داری دکن مقرر فرمود - چون میر
جمله سمرقندی ہر روز مزاج پادشاه را از سادات منحرف می ساخت - قرار یافت
که اول میر جمله بصوبه داری پتنه راہگرا گردد بعد ازان امیرالامرا رخصت دکن

شود- میر جمله روانه پتنه شد و امیر الامرا در سنه سبع و عشرین و مأته و الف (۱۱۲۷) متوجّه دکن گردید-

وقت رخصت مواجههٔ عرض کرد که اگر در غیبت من میر جمله بحضور رسید- یا به قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد در عرض بیست روز مرا رسیده دانند- پادشاه از قباحت نافهمی بوساطت خان دوران مخفی به داؤدخان ناظم برهان پور تحریض مخالفت نمود-

داؤدخان باآنکه سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطهٔ جان بخشی او شده‌اند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبه داری برهان پور از پادشاه بنام او گرفت- و او از گجرات احمد آباد به برهان پور آمده بحکومت آنجا می پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیده ارادهٔ مخالفت مصمم ساخت-

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاهر شد که داؤدخان سررشتهٔ موافقت گسسته خیال ملاقات هم در سر ندارد- امیر الامرا در فکر اصلاح اُفتاد و پیغام کرد که در صورتِ توافق ملازمت لازم و در شکل تخالف روانهٔ دار الخلافه باید شد از ما مزاحمتے نیست-

داؤدخان پائی جهالت افشرده کار به پرخاش رسانید ناگزیر یازدهم رمضان سنه سبع و عشرین و مأته و الف (۱۱۲۷) عرصهٔ مبارزت در سواد برهان پور آراسته گشت و جنگے عظیم رونمود- داؤدخان بزخم تفنگ نقد هستی باخت- بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا به اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید-

و عنقریب کهنده و بهاریه سیناپتی راجه ساهو در صوبه خاندیس سر به فساد برداشت امیر الامرا ذو الفقار بیگ بخشی خود را به تنبیه او تعین فرمود- و در پرگنه بهانیر دو چار گشته بجنگ در پیوست- ذو الفقار بیگ جرعهٔ شهادت چشید

وباقی فوج بیجا در آمد- سیف الدین علی خان برادر اصغر امیرالامرا وراجه محکم سنگه بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نه کشیدند- ومحکم سنگه تا قلعه ستاره مسکن راجه ساهو دقیقه از نهب و تالان فرونگذاشت-

چون پادشاه به اغوای دولت براندازان- وسرداران دکن خصوص راجۂ ساهو درباب مخالفت امیرالامرا- بایما وصراحت کوتاهی نمی کرد و در دهلی با قطب الملک هرروز صحبتے تازه و نزاعے نو برمے انگیخت وصدای بگیر و بکش هروقت بگوشها مے رسید- قطب الملک همیشه امیرالامرا را به آمدن دهلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیرالامرا از دشمن خانه بدشمن بیگانه ساخته درسنه تسع وعشرین و مأته والف (۱۱۲۹) با راجه ساهو بتوسط سنکراجی ملهار و محمد انور خان برهان پوری که تاحین تحریر در قید حیات است وفقیر را با او صحبتهای مستوفی اتفاق افتاد- صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق وشوارع- و نگاه داشتن پانزده هزار سوار در رکاب ناظم دکن- اسناد چوتهه و سردیسمکی شش صوبۂ دکن بمهر خود با تنخواه کوکن وغیره ملکے که راج قدیمش می نامند حواله نمود-

مخفی نماند که در اواخر عهد خلد مکان قرار یافته که باغنیم صلح درمیان آید- باین شرط که سرصد از محصول ملکی نه روپیه بصیغۂ سردیسمکی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاه میر ملنگ را بااسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستاد که عهد و پیمان محکم سازد و سرداران غنیم را بملازمت پادشاهی بیارد- آخر رای پادشاه برگشت و میر ملنگ را که هنوز اسناد حوالۂ غنیم نه کرده بود بحضور طلبید- و در عهد شاه عالم سرصد ده روپیه سردیسمکی به غنیم مقرر شد و سند پادشاهی حواله گردید- و در ایام حکومت داؤد خان چوتهه یعنی چهارم حصه از حاصل ملک سوای سردیسمکی به غنیم قرار یافت وجاری وساری

گشت اماست بہ عمل نیامدہ بود۔ امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔ آخر نحوست این تزبیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت عجیبے بہم رساند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دارُالخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۱) بافوج دکن بشوکت وصولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سرکشیدہ بود او را دستگیر ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

او اخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر بہ بانگِ بلند گفت کہ من از نوکری پادشاہی بر آمدم۔

و بعد ازان کہ بندوبست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جعلی سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطبُ الملک با راجہ اجیت سنگھ بہ بندوبست قلعہ شتافتہ ہیچکس را در انجا نگذاشت و پادشاہ را مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکوسیر بن محمد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر افراشت امیر الامرا بر جناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ سہ ماہ و چند روز قلعہ را مفتوح ساخت۔ و بموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

درین ضمن چھبیله رام قوم ناگر ناظم اله آباد دم از مخالفت زد- امیر الامرا و قطب الملک با پادشاه از فتح پور به آگره آمدند- و تا فرونشستن فتنهٔ اله آباد توقفِ آگره ضرور افتاد-

چھبیله رام فوت شد و گرد ہر بهادر برادرزادهٔ چھبیله رام بنیاد مخالفتے که عمش گذاشته بود بر پا داشت- حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوج تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبه داری اوده با گرد ہر بهادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدهٔ دیگر وا نمود- نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحهٔ مخالفت از امیر الامرا استشمام نموده گام سرعت بدکن بر گرفت- و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی که تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاه هزار سوار به عزیمت دکن نهم ذی القعده سنه اثنتین و ثلثین و مائته و الف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود-

سبحان الله این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافهٔ انام را مشمول انواع احسان ساختند و هرگز مجوّز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلها را صرف کرد که دستگرفتهای سادات از سادات برگشتند و هر چند می دانستند که زوالِ دولتِ ایشان باعث خانه خرابیِ ماست- می گفتند الهی این کشتی غرق شود ما هم فرو رویم از بیگانگان چه توان گفت-

بعد برهم خوردن دولت سادات مردم دو فرقه شدند جمعی به نیکی یاد می کردند و گروهی به بدی- و در مجالس فیما بین فریقین طرفه مناقشها بر پا می شد-

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آورده ؎

دیدی کہ چہ باشاہ گرامی کردند صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند

تاریخ چو از خرد بجستم فرمود سادات بوی نمک حرامی کردند ۱۱۳۱ھ

و میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کرده

با شاہِ سقیم آنچہ شاید کردند از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند

بقراطِ خرد نسخۂ تاریخ نوشت سادات دوا اش آنچہ باید کردند ۱۱۳۱ھ

• القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنا بر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت درفکر غدر افتاد۔ و میر حیدر کاشغری را بران داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید۔

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است۔ وجد کلانش میر حیدر[۱] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود۔ چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید۔ و از جہت میر شمشیری اینہا را میر می گویند۔

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۲) در منزل نورہ سی و پنج کروہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد۔ امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کلال باری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید۔ میر حیدر کہ روشناس وراہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد و شروع بضعیف نالی نمود۔ چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید و کار تمام کرد نور اللہ خان از اقرباء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا درآورد۔ و دیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۳۴ مطبوعہ کلکتہ۔

وپس ازین هنگامه لاش او را بحکم پادشاهی تکفین نموده و نماز جنازه خوانده به اجمیر نقل کردند و درجوار پدرش سید عبداللہ خان مدفون ساختند۔

پنجش از وقوع این سانحه مرد صالحے در رویا دید که سید الشهداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنه به امیر الامرا خطاب کرد که بَلَغَ وَعْدُکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ بعد شهادت امیر الامرا چون حساب کردند هریک فقره تاریخ بود با صنعت تقلیب ۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ

حق این است که در قریب العهد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظهور آمد نسخۂ جامع اخلاق حمیده بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار را و مشهور است۔ مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند که در عهد امیر الامرا اکثر مردم درخانۂ خود طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند و قاب پلاؤ مکلّف بچند پل سیاه می دادند۔

اجراء بلغور خانها از غله پخته و خام و احداث مجلس یازدهم و دوازدهم هر ماه دربلاد عظیمه هند و دکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس بامشائخ و فقراء بتواضع و انکسار سلوک می نمود و آفتابه در دستِ خود گرفته بر دستِ مهمانان آب می ریخت۔

وپیش از وصول دکن زر مهم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظهار قلت مداخل و کثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معهذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال مُلّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور که زیاده بر یک کرور روپیه بود ضبط نمود۔ مُلّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثه بحضور رسید و پانزده لکه روپیه بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشته داد۔ روزے صبح مُلّا عبد الحیّ را طلبیده اموال با نیاز معاف کرد و به عطای خلعت نواخته رخصت وطن فرمود و گفت امشب مرا بر سر مال این مرد با نفس خود مجادله شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ وقائع خوان حضور پادشاہی را بنا بر تقصیری کہ از امین الدّولہ در غیبت امیر الامرا صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدّولہ بملازمت امیر الامرا رسید و از در در آمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا نمودہ و فرمودہ تَجَاوَزُوا عَنْ مُّسِیْئِہِمْ یعنی درگذرید از گنہگار ایشان نواب از اولاد رسول اند صلی اللہ علیہ و آلِہٖ وَسَلّم و امین الدّولہ از اولادِ انصار رضی اللہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد و امین الدّولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدّولہ آشنا نبود امّا می دانست کہ از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت وہموارہ در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصار بر خود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہن بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ صاحب کمالان در آیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ امیر الامرا قصیدۂ غرّا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال وا سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبینِ ہند | زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ ہند
شد ماتمِ حسینِ علی تازہ در جہان | سادات گشتہ اند مصیبت نشینِ ہند

نیلی است زین معامله پیراهنِ عرب — وزخونِ گریه سُرخ شداست آستینِ ہند
گیتی چرا سیاه نه گردد ز دودِ غم — خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ ہند
ہند این چنین مصیبتِ عظمیٰ ندیده است — دیدیم داستانِ شهور و سنینِ ہند
از داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش — این است نوبهارِ گلِ آتشینِ ہند
ماہی در آب می طپد و مرغ در ہوا — از شیونِ عظیمِ امیرِ مهینِ ہند
فرزندِ مصطفےٰ اخلفُ الصّدقِ مرتضیٰ — کز روی فخر بود بدانش یمینِ ہند
رستم نشان حسین علی خان شهید شد — از خنجرے که بود نهان در کمینِ ہند
آن صفدری که از قلمِ تیغ بارہا — تحریر کرده نسخهٔ فتحِ مبینِ ہند
تیغش بروزِ معرکهٔ خصم تیره بخت — چون برق می شگافت صفِ آہنینِ ہند
دریا دلے که بود ز ابرِ عنایتش — شادابی بهارِ بهشتِ برینِ ہند
از بهر سر فلک زده عالیجناب او — در ترکتاز حادثه حصنِ حصینِ ہند
منقاد او شدند ازان سرکشانِ دہر — کز داغ ضبط کرد نشان بر سُرینِ ہند
ہند از شهادتش تنِ بے روح گشته است — یعنی که بود او نفسِ واپسینِ ہند
عالم چو قبر در نظرِ خلق شد سیاه — اُفتاد تا ز خاتمِ دہر آن نگینِ ہند
گردون ز اختران ہمه تن اشک گشته است — در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ ہند
دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد — زین غم که گشت زہر از و انگبینِ ہند
اِسْتَرْجَعَ الملائِکُ وَاسْتَعْبَرَ الْفَلَکْ — فِیْ هٰذِهِ الْمُصِیْبَةِ سُحْقًا لِّدِیْنِ ہند
از دستِ ابن ملجمِ ثانی شهید شد — گوئی ز کوفه است رگِ ماتمینِ ہند
تا کربلاؤ تا نجف و تا مدینه رفت — سیلابِ خون دیده و آه و اَنینِ ہند
ای دوستانِ آلِ محبّانِ اہل بیت — غمگین شوید بهر حسینِ حزینِ ہند
تا حقِ اہل بیت رسالت ادا شود — بر رَغمِ این جماعهٔ منصوبه بینِ ہند

از کلکِ من بمرثیۂ سیّدِ شہید	این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمینِ ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریح او	تا ہست حُسن سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلم و اسطی نوشت	قتلِ حُسین کرد یزیدِ لعینِ ہند

(۸۴) آصف - نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جد[1] مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہاب الدّین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی واردِ ہندوستان گردید و بدولت روشناسی پادشاہ وخدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت - و چون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بہیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود - و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری و خطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین وتسعین و الف (۱۰۹۲) کرت ثانی بمبعث بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلکندہ حیدر آباد ببیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان وتسعین و الف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توب نقد جان نثار کرد۔

میر شہاب الدّین خلف عابد خان بمراتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آوازہ گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید - بضم فقرہ " فرزند ارجمند " برالقاب سابق نوازشِ تازہ یافت - و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

ماموز گشت۔ ودر ایام حکومت گجرات سنہ اثنتین وعشرین و مأنہ والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمرالدین است۔ وسال میلاد او سنہ اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲)

درریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چہار ہزاری وخطاب چین قلیچ خان سرافراز۔ ودر تسخیر قلعہ واکنکیرہ مصدر ترددات نمایان گردیدہ باضافہ ہزاری بمنصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نہ گردید

وچون شاہ عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بہادر وصوبہ داری اودھ بافوجداری لکھنؤ کہ دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر مے شد ممتاز گردید۔ علامہ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او ہمین "خاندوران ۱۱۲۴ھ بہادر" یافت۔

نواب نظام الملک بہ کمتر فرصت بنا بر گرمی بازار امراء جدید وکساد امراء قدیم از نوکری استعفا کردہ بہ دارالخلافہ شاہ جہان آباد آمد ولباس درویشانہ پوشیدہ خانہ نشین گشت

بعد رحلت شاہ عالم چون نوبت سلطنت چند روزہ بہ محمد معزالدین رسید بہ عنایت اصل منصب وخطاب سابق نواخت۔ فقراء بے قید ہندوستان بر نواب نظام الملک طعنہ مے زدند کہ از خرقۂ درویشی بر آمدہ بہ لباس دنیا در آمد۔ طریقہ این جماعت دریوزہ گری ست ازان وقت با نواب نظام الملک سوال نہ کردند غیرت این طائفہ ہم تماشا باید کرد۔

القصہ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت بر آمد بخطاب نظام الملک بہادر

فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری مباہی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود۔

و چون ایالت دکن به امیرالامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایۂ سریر خلافت شتافت حکومت مرادآباد تفویض یافت۔

و چون امیرالامرا از دکن به دارالخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نو را بر تخت نشاند حکومتِ مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ و بوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده در سال دوم محمد شاہی مطابق سنه اثنتین و ثلثین و مأته و الف (۱۱۳۲) متوجّه دکن گردید۔

و غرۂ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان و شهر برہان پور را از محمد انور خان برہان پوری به صلح به دست آورد۔ امیرالامرا لشکر جرّاری به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ در موضع حسن پور سرکار ہندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دارالسرور برہانپور عود فرمود۔ و ہنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادۂ امیرالامرا نائب دکن تبدارک کمر بست۔ و از خجسته بُنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برہان پور شتافت و ششم شوال سال مسطور در نواحی بالاپور از توابع صوبۂ برار جنگی صعب رو داد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پاسے جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیرالامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط ہندوستان از اکبرآباد جانب دارالخلافه مرخص ساخت۔ و خود با بادشاه عالم

دکن گردید- چون قلم تقدیر بزوال دولت ساداتِ بارہہ رفته بود اعتماد الدوله محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی به خنجرِ دغا کشت و این حادثه ششم ذی الحجه سال مذکور در منزل توره واقع شد. قطب الملک بوصول این خبرِ وحشت افزا یکے از شاهزادها را از قلعه دار الخلافه برآورده به سلطنت برداشت و فوجی فراهم آورده به مقابله شتافت - و بعد محاربه دستگیر گردید-

چون نواب نظام الملک به نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت -

محمد امین خان پسر خواجه بهاء الدین است که برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلده سمرقند بود- محمد امین خان از عهد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت- و بطوریکه تحریر یافت بپایهٔ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نه داد- و در ایام معدود در گزشت -

نواب نظام الملک خود را از دکن به دار الخلافه رسانیده خلعتِ وزارت پوشید و خواست که قواعد خلد مکان را که متروک شده بود بتازگی رواج دهد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشته مزاج پادشاه را از نواب نوعے منحرف ساختند

در همان ایام مطابق سنه خمس و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات هویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و به این تقریب امرا نواب را از حضور برآوردند- چون نواب بمنزل جهابوه قریب گجرات رسید حیدر قلی خان که باراده جنگ مسافتے طے کرده بود تاب مقاومت در خود ندیده خود را دیوانه قرار داد-

نواب به دار الخلافه عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبه داری مالوه

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن و وزارت مقرر گردید اما از نفاق اُمرا غبار خاطرہا افزونی گرفت و در سنہ ست و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن از تغیر نواب مبارزخان کہ از سالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دارالخلافہ با مزاج خود موافقت ہوای مرادآباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مرادآباد گرفت۔ و چند منزل طے کردہ جلو عزم جانب دکن صرف ساخت و پاشنہ کوب خود را بہ دکن رسانید۔ مبارزخان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکرکھیرہ شصت کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ ببیست و سیوم محرم سنہ سبع ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارزخان بقتل رسید۔ و ممالک مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ و ہمیشہ با رسال فرامین عنایت و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدولہ ناصر جنگ بہادر را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دارالخلافہ شتافت و شرف ملازمت پادشاہ دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد   رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف   گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد
۱۱۵۰

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ با ساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود

و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برائے تنبیہ مرہتہ دکن رخصت فرمود۔ نواب چون بہ اکبرآباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

سمت شرقی روان گردید۔ و بر سر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و از انجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامۃً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام بر آمد و از قنوج راه اکبر آباد گرفت۔ موکب نواب از قرب قنوج متوجه کالپی شد اما سرِ نهضت نواب به آن سمت معلوم نبود۔ بعد ازان که فقیر سه منزل طی کرد خبر رسید که نواب از دریای جمن گذشته رو به دکن آورد۔ بمجرد وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد که از غیب بدرقۂ راه بهم رسید۔ و طریق اکبر آباد گذاشته عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نہم رجب ببیست کروہ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاہی اتفاق اُفتاد

نواب بعد طی منازل بشهر بهوپال از توابع صوبۂ مالوا رسید و فوج مرہٹه از دکن استقبال کرد۔ در ماه رمضان سال مسطور جنگهای صعب در سواد بهوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادر شاه گرم بود۔ نواب مصالحه را صلاح وقت دیده به دار الخلافه رجعت نمود۔

چون نادر شاه استیلا یافت و گذشت آنچه گذشت نواب را نسبت به سائر امرا فراوان رعایت و مدارا می کرد۔ چون امیر الامرا خان دوران در جنگ نادر شاه جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادر شاه منصب امیر الامرائی ضمیمۂ مراتب دیگر به نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادر شاه بحال ماند۔

و در سنه ثلث وخمسین ومائة والف (۱۱۵۳) نواب از پادشاه رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نموده پرتو قدوم بر سواد برہان پور افگند۔ مغویان نواب نظام الدوله ناصر جنگ را برین آوردند که سدِّ راه باید شد۔ اکثر سرداران افواج دکن نخست عهد اتفاق بستند آخر به نظر نمک خوارگی نواب آصف جاه

دراقدام حرب تقاعد نمودند۔ نواب نظام الدّوله زنگ فوج مشاهده کرده در روضۂ شاه برهان الدّین غریب گوشۂ عزلت گرفت۔ چون رایات آصفجاه بعد تنظیم و تنسیقِ ملک ونصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب به اورنگ آباد رسید نواب نظام الدّوله به اندیشۂ آنکه مبادا آویزشی رود بدا از روضه بقلعه ملهیر رفت نواب آصفجاه موافق قاعدۂ مستمردر موسم براشکال افواج را باوطان وچراگاه رخصت فرمود۔ وجریده در اورنگ آباد نشست۔ چون شیطان لعین راه زن بنی آدم است تا بحدیکه نتائج انبیا رابزور تسویلات ازراه می برد۔ و بمعارضه تَاللّٰہِ اِنَّکَ لَفِیْ ضَلٰلِکَ الْقَدِیْمِ گستاخ می سازد۔ نواب نظام الدّوله بتحریک واقعه طلبان اراده اورنگ آباد مصمّم ساخت۔ وقریب هفت هزار سوار فراهم آورده بایلغار قریب اورنگ آباد رسید۔ نواب آصفجاه باهر قدر مردم که حاضر بودند وتوبخانه درسواد شهر جانب عیدگاه بمدافعه قیام نمود۔ ببستم جمادی الاولی سنه اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴ھ) وقت شام جنگ قائم شد ازکثرت توبخانه آصف جاهی وظلمت شام وتنگی وقت۔ فوج طرف ثانی ازهم پاشید نواب نظام الدّوله فیل را تاخته بامعدودی خود را قریب فیل نواب آصفجاه رسانید۔ وزخمی شده در دست پدر والاگهر اُفتاد۔

نواب آصفجاه درسنه ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶ھ) که عزم بتسخیر ملک کرناتک بربست۔ وبعد وصول آن دیار اوّل قلعه ترچناپلی راکه در دست مرهته بود محاصره کرده مفتوح ساخت۔ وبعد ازان ملک ارکات را ازقوم نوایت که ازمدتے آن الکه را درتصرف داشتند انتزاع نمود وحکومت آنجا به انورالدین خان شهامت جنگ گوپاموی ازجانب خود مقرر فرموده درسنه سبع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۷ھ) به خجسته بنیاد مراجعت کرد

ودرسنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) قلعہ بالکندہ ازتوابع حیدرآباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصرہ درفرصت کمی مفتوح ساخت

ودرسنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) خبرآمد آمد احمدخان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی ازاورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیربہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضراین سفر بود دربرہان پور خبر رسید کہ احمدشاہ ظفر یافت و احمدخان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔

نواب آصفجاہ را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت ببیست وہفتم جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد برآورد۔ وازاستیلاء مرض درسوادشہر برہان پور زیرخیمہ وقفہ کرد وبیماری روزبروزقوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ وقت عصرسنہ احدی وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی ازخلق برخاست کہ زمین وزمان درلرزہ در آمد۔ امراءعظام جنازہ اش رادوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ ونماز اداکردہ بہ روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہٗ روانہ ساختند۔ و پایانِ مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ ۱۱۶۱ھ

برواقفان اسرارسلف ہویداست کہ درطبقۂ سلاطین تیموریہ وطبقات پیشین امیرے بہ این اقتدارچشم روزگارکم مشاہدہ کرد۔ قریب سی سال بایالت ممالک دکن پرداخت وقلمروے کہ زیرفرمان چندین سلاطین ذوی الاقتداربودتنہا در تصرف داشت وفتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوہ آورد۔

ومستحقین را بہ خیرات ومبرات فراوان نواخت۔ ازدفترِصدارت تحقیق نمودہ

شد کہ سہ لکہ روپیہ بدستخط او سواے انعامات بادشاہی در صوبجات دکن بطریق یومیہ و درماہہ بہ ارباب استحقاق می رسید۔ وسوای این قریب یک لکہ روپیہ بمردم حج رو وغیرہم رعایت می فرمود۔

سادات وعلما ومشائخ دیار عرب و ماوراالنہر وخراسان وعراق عجم و ہندوستان آوازۂ قدردانی استماع یافتہ رو بہ دکن آوردند۔ و درخور قسمت حظے از احسان عام اندوختند۔

فقیر را با نواب آصفجاہ صحبتہای مستوفی دست داد۔ در صحبت اول اتفاقاً ہندوئے بہ ارادۂ اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت۔ عرض بیگی بعرض رسانید کہ اُمیدوار نام است۔ فرمود نامی باید گذاشت کہ مُشعر دین اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد۔ فرمود دیروز ہندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشتہ شد۔ گفتم دین محمد ہر قدر زیادہ شود بہتر اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت وہمین نام مقرر نمود۔

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراہم آمدہ۔ وقتے کہ بتقریب وزارت از دکن بہ شاہجہان آباد تشریف آورد۔ فقیر در شاہجہان آباد بودم۔ زادۂ طبع خود کہ ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی   امروز کہ آئینۂ گلزار بدست است

برای اتمام غزل در مجمع شعرا انداخت۔ نواب امین الدولہ وقائع خوانِ حضور معلی۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل را تکلیف کرد۔ میر قصیدہ درین زمین طرح کرد کہ مطلعش این است ؎

تا حُسن ترا مشعلِ انوار بدست است   مہ راہمہ شب کاسہ گدا وار بدست است

نواب امین الدولہ قصیدہ را بہ نواب آصف جاہ رسانید۔ محظوظ شد و تکلیف

ملاقات فرمود میر قصیدهٔ دیگر در مدح نواب آصف جاه پرداخته شبی بموافقت نواب امین الدوله نزد نواب آصف جاه رفت - نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بفاصله جا داد - و چون نسخهٔ قصیده از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبیدہ اشاره بانشاد قصیده کرد - هر یک بیت را بفهم در آورده بتوجّه تمام اصغا نمود و جواهر تحسین افشاند - بعد استماع قصیده صلهٔ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود - علامهٔ مرحوم موافق ضابطهٔ قدیم خود نپذیرفتند - قصیده این است ؎

بهار آمد و وا کرد غنچه بند قبا | گره ز خاطرِ بلبل کشود فیضِ صبا
زبسکه سبزهٔ و گل در چمن هجوم آورد | نسیم کرد بصد حیله جایِ خود را وا
گرفت قهوه بکف در پیالهٔ یاقوت | برای شاهدِ نو روز لالهٔ حمرا
ببین به لاله و تحریک غنچه در هر برگ | چو طوطیٔ که ز منقار وا کند پرها
شکنج طرهٔ سنبل کمند صیدِ نظر | نگاه دیدهٔ نرگس فسون هوش ربا
دمید نغمه ز منقار بلبل خوشگو | چو گلبنے که ازو بشگفد گلِ رعنا
فزود حسن چمن از سحاب گوهر بار | چنانچه شانِ وزارت ز عمدة الوزرا
نظام ملت و ملک افتخار اہلِ کرم | قوامِ دین و دول آفتاب مجد و علا
بود بحسن وزارت به از نظام الملک | که نقش ثانیِ بهتر کشد نگار آرا
مشابهِ کفِ او بحر چون تواند شد | که نقص جزر بود مد بحر را بقفا
حباب نیست که بحر از تشبهِ کفِ او | کلاه فخر بیند اخت از خوشی بهوا
رسن ز موج زده بر میان بکف کشتی | کزو سوال کند چون قلندرِ دریا
زبیم کثرتِ جودش محیط ناله کند | گواه اوست برین بیم رعشهٔ اعضا
گرفت خنصرِ یمنی خرد ز دانشِ او | چنانکه خلق ز جودش اصابع یسری
رسیده است بجای تقدس ذاتش | که چون ملک بود از جنسِ انس مستثنیٰ

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق   بعینک مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال روح مصور بود بپاکی ذات   نشان عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر   چو گرم جوشی خلقش شود چمن پیرا
صفای آینهٔ رای او بود چندان   که می نماید ازو آنچه رو دهد فردا
کرم ز دست گهربار او بود ممنون   ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیر آتش افروزی   که جای تیغ کف است و کف است بحر عطا
گره گره نبود نیزهٔ عدو شکنش   که بند گشته درو جا بجا دل اعدا
گه نبرد بود همچو ابر صاعقه بار   کمان چو قوس قزح تیر چون شهاب سما
هزار شکر کزو مسند وزارت یافت   همان که یافت تن عاذر از دم عیسی
برسم جشن طرب چید بزم رنگینی   که از تصور آن خامه گشت شاخ حنا
ترانه سنج ز مرغوله ساخت چوگانی   ربود گوی دل سامعان بحسن ادا
سپهر شد همه تن دیدهٔ تماشائی   پی نظارهٔ این محفل نشاط افزا
بو قورلتاد توتوک دن چو چوک توشوق چقدی   تو توکچی تولود توتوک بولدی نیشکر موندا
توشوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل پندوک   قیوز قتلغ بولسون بلند قلدی نوا
محیط مدحت او را کرانه پیدا نیست   بزورق قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف   کز اهل فضلم و خوب است ز اهل فضل دعا
اَقُولُ وَفَّقَكَ اللهُ دَائِمًا بِالْخَيْرِ   بِلَا انْتِظَامِ اُمُوْرِ الْاَنَامِ فِي الدُّنْيَا
اَدَامَ قَدْرَكَ فِي الْجَاهِ مَا سَمَا الْاَفْلَاكُ   وَشَدَّ اَزْرَكَ بِالْعِزِّ مَا رَسَتْ مُرْسِي
فَاَنْتَ خَيْرُ ظَهِيْرٍ لِمَنْ رَمَاهُ الدَّهْرُ   وَاَنْتَ خَيْرُ نَصِيْرٍ لِزُمْرَةِ الضُّعَفَا
قَدِ اسْتُجَابَ دُعَائِي اِلٰهُنَا الْمُتَعَالُ   بِمُرْسَلٍ عَرَبِيٍّ وَّآلِهِ النُّجَبَا
ز فضل گر گزرم تیغ و نیزه می گیرم   که بر جلادت من شاهد اند این دو گوا

زدو الفقار چو برہان قاطعی دارم | بروز معرکہ فیصل نمایم این دعوی

قلم نوشت برای وزارتش تاریخ | وزیر کشورِ ہند آصف دوام ابقا ۱۱۶۴ھ

ہزار و یکصد و ستی و چہار نصِّ نشاط | دو گونہ جوہر تاریخ ازو شود پیدا

نَظَمْتُ فِی الْعَرَبِیِّ الْفَصِیْحِ تَارِیْخًا ۱۱۶۴ھ | حَلّیٰ وَزَارَتَہٗ سَالِکَ الرَّبِیْعِ لَنَا ۱۱۶۴ھ

اسیس دے کے کہی ہندوی موں یوں سنبت | رہے جگت موں اچل باس یہ وزیر سدا ۱۱۶۴ھ

ختم بخامۂ عبد الجلیل کرد ارشاد | کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا

ملائک از پیِ آمین این دعا شدہ اند | برنگ نرگس و گل چشم و گوش فوق سما

ہمیشہ ہر دو زہم شاد و کامران باشند | وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ

(۸۵) آفتاب[1]۔ نواب نظام الدولہ[2] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ تعالیٰ

امیرے بود دین پرور۔ عدالت گستر۔ غیور صاحب عزم۔ صف آرای بزم و رزم در اجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود۔ و در فریادرسی عاجز نالان بی دست و پا توجہ تام می فرمود۔ در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولو العزم گوش مستمعان را لبریز دُرر می ساخت

پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموز یابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود از مبادی سنِ شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت۔ نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت۔ در تق و فتق صوبجات دکن بر سبیل

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۵۰ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء۔

[2] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ۔

نیابت به پسرِ والاگہر تفویض نمود۔ نواب نظام الدّوله در تنظیم و تنسیق امورِ مملکت و امنیت بلاد و امصار و رفاه و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبه و مساعی جمیله بظهور آورد ۔ و به بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبانِ دولت عظمیٰ را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہٹہ را که در دکن تسلّط بهم رسانیده و صوبۂ مالوا را بتصرّف در آورده وتا حوالی دہلی زیر و زبر ساخته گوشمال واقعی داد و عرصۂ دکن را از ترکتازِ حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاه از دار الخلافه دہلی الویه توجّه به دکن برافراخت مغویان نواب نظام الدّوله را برسرِ مخالفت آوردند۔ و محاربه بوقوع آمد نوعی که۔ (در ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنه خمس و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاه فرزند گرامی را از عتاب برآورد و در سنه ثمان و خمسین و مآته و الف (۱۱۵۸) در حیدرآباد او را موردِ نوازش فرمود و صوبه داری اورنگ آباد تفویض نموده رخصتِ آن بلده ساخت ۔

و در سنه تسع و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاه از حیدرآباد به دہارور رسیده پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدّوله خود را بحضور رسانید۔

نواب شهید ابتداءً درہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے که پیش می آید باخود داشت و به اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصّه پدر و پسر بنا بر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا خرامش نمودند۔ از انجا نواب آصفجاه پسر را بطرف میسور رخصت فرمود که از راجۂ میسور پیشکش بدست آورد۔ و خود به اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شهید بعد وصول سرِ رنگ پتن

که دارالاقامه راجهٔ میسوراست تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر به اورنگ آباد رسانید۔ وعنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برهان پور خرامیدند۔ نواب آصفجاه در دارالسرور متوجّه دارالسرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن رازیب وزینت بخشید۔ وازبرهان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرِّ خلافت دکن است متوجه گشت وایام برشکال را در انجا بسر بُرد۔

درین اثنا احمد شاه فرمان روای هندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع ونفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود۔ شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب باوصف موانع ومفاسد دکن ووسواس بغی هدایت محی الدین خان دخترزادهٔ نواب آصفجاه که ازعهد آصفجاه به حکومت رایچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الٰهی واصلاح کارهای پادشاهی بافوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد۔ وتا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود نمود واخبار سرکشی وبے اعتدالی هدایت محی الدّین خان نیز برسبیل تواتر رسید لهٰذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال درینجا گزرانید۔

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به هدایت محی الدین خان پیوسته اورا به گرفتنِ ارکات تحریض نموده۔ هدایت محی الدین خان رو به ارکات آورد ودرانجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا بافواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند۔ و به اتفاق برسر انورالدین خان شهامت جنگ گوپاموی که ازوقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند۔ شانزدهم شعبان سنه اثنتین وستین ومائة و

والف (۱۱۶۲) معرکۂ قتال آراستہ شد بحسب تقدیر شہامت جنگ درجۂ شہادت یافت

نواب نظام الدولہ بمجرد ظہور این سانحہ درصدد گرد آوری افواج۔ و اجتماع سرداران نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشتہ باہفتاد ہزار سوار جرّار و توپخانہ بیشمار و یک لکہ پیادہ بعزم تنبیہ باغیان لوای عزیمت افراخت۔ وتا بندر پھلچری کہ پانصد کروہ جریبی از خجستہ بنیاد مسافت دارد۔ پاشنہ کوب رسیدہ صف آرای میدان نبرد گردید۔ بیست و ششم ربیع الآخر سنہ ثلث وستین و مأتہ والف (۱۱۶۳) تا سہ پاس کامل آتش خانۂ فرنگ سرگرم اشتعال بود۔ آخر کار ہبیست و ہفتم منہ فرنگیان از رعب و مہابت محمدیان رو بہ ہزیمت آوردند و ہدایت محی الدین خان زندہ بگیر آمد نواب بہ حکم لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ ہدایت محی الدین خان را زندہ نگاہ داشت ومصاحبان ولشکریان او را قاطبۃً از جان و مال امان بخشید دولت خواہان ہرچند در پیشگاہ نواب بدلائل قاطعہ ثابت کردند کہ بقای ہدایت محی الدین خان موجب ہیجان مادۂ فتنہ است او را از میان باید برداشت۔ نواب ترحم را کار فرمودہ ہرگز بقتل راضی نشد و محفوظ نگاہ داشتہ مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت۔

ناانصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند و بفحوای كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشتہ پنہان کمر بدخواہی چست بستند۔ و فرنگیان باوصف شکست فاحش ہنوز مصدر انواع شورش و خیرہ سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشۂ فساد۔ توقف دران سرزمین واجب دانستہ متوجہ ارکات شد۔ و فوجی بمدافعۂ آن گروہ باطل پژوہ تعین نمود۔ از نیرنگی قضا و قدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعہ نصرت کدہ چنجی کہ پای تخت الکہ کرناتک است بتصرف فرانسیس رفت۔ نواب از کمال غیرت و حمیت دین متین و مراعات رسم و آئین

ملک داری که تدارک ہر امرے باید فوراً بظہور رسیده عبرت افزای متمردان گردد- باوصف شدت برشکال و مشاہدۂ طوفان نوح- وصعوبت عبور و مرور- وانقطاع رسد غله- خود بدولت متوجه تنبیه کفرہ فجره گشت- و یازدہم شوال سنه ثلث وستین و مائته و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود- و ہفدہم ماه مذکور به اشارۂ درویشی از جمیع منہیات توبه کرد و تا نفس و اپسین بر حالت توبه ماند-

ازانجا که فلکِ شعبده باز در ہر جزو زمان نقشے تازه بر روی کار می آرد- سرداران افاغنه کرناتک که درین بساق ملازم رکاب بودند- باوصف شمول عنایات و انواع رعایات وحقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی و لی نعمت نداشته- و از قہر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیده به طمع ملک و مال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق و یکدل شدند- وجمعے از کافر نعمتان دیگر را ہم ضمیمۂ ادبار خود ساختند- و جواسیس خود فرستاده فرنگیان را که زیر قلعه چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند- شب ہفدہم محرم بحساب تنجیم سنه اربع وستین و مائته و الف (۱۱۶۴) آخر شب رسیده یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنه تبقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعه که شرذمۂ قلیل بودند قدرت نداشتند که رو به لشکرِ اسلام آرند

ہر چند بعضی دولت خواہان پیش ازین به نواب رسانیدند که افاغنه بر سرِ غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نه کرد که من با ایشان چه بد کرده ام تا بحدی که که وقت جنگ فیل را جانب افاغنه راند که به اتفاق اینها فرنگیان را باید برداشت ہمین که فیل نواب قریب فیل ہمت خان سردار افاغنه رسید- نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گذاشت- از ان طرف آداب مجرا بعمل نیامد- چون صبح ہنوز خوب ندمیده بود نواب گمان کرد که مرا نشناخته اند- اندکی خود را در عماری بلند ساخت

در همان فرصت همت خان وشخصی که در خواصی او نشسته بود تفنگها معاً سر دادند هر دو تیر و تفنگ به سینهٔ نواب رسید و کار آخر شد۔ افاغنه سرِ نواب را بریده بر نوک نیزه کردند و سلوکے که اُمت در ماه محرّم با امام الشهداء رضی اللہ تعالیٰ عنه کرده بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانهٔ خجسته بنیاد نمودند و پائین مرقد شاه برهان الدین غریب نزد نواب آصفجاه زیر خاک سپردند۔

شهادت نواب قریب قلعهٔ چنجی بفاصله بیست کروه از پهلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت   فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت

در هفدهم زماه محرّم شهید شد   تاریخ گفت نوحه گرے۔ آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

دران شب که آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینه طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال باعکس خود مکرر خطاب کرد که ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن باوصف آنکه وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانه نماز ادا کرد و سُبحه گردانان و ادعیه خوانان برفیل سوار شد۔

و معمول نواب بود که در محاربات از سر تا پا آهن می پوشید دران شب جُز جامهٔ یک تهی هیچ نپوشید و بهمین حالت بمرتبه علیای شهادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمه اللہ تعالیٰ فرمود که بخاطر من گزشت که شهادت نظام الدوله عند اللہ چه طور باشد۔ روز هفتم از شهادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبله نشسته بودم که بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَةِ مشاهده می کنم که دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین به شخص یسار گفت

"کَیفَ شَہَادَتُہ نِظَامِ الدّٰوْلَۃ اوجواب داد"اِنَّہ لَشَہِیدٌ وَ اللہِ لُعِنَ قَاتِلُہٗ" ۱۱۶۴

چون بافاقہ آمدم شبہ کہ درخاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ وصحت شہادت بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخے برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ با خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر و تبدیل تاریخ شود۔ چون حساب کردم عبارت بی زیادت ونقصان تاریخ برآمد۔

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولدا و مکّہ معظمہ است نزد شیخ تاج الدّین مکّی و دیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد و در منقولات خصوص حدیث و فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ و در استقامت دین و سلوکِ جادۂ شریعت جدّ و جہد تمام داشت۔ فقیر را اوّل در طائف با او ملاقات دست داد و بعد ورود ہند باہم صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) بہ زخم چند تیر شربتِ شہادت چشید۔

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین لکر بیت پلی بفاصلہ یک فرسخ از موضع رای چونتی و یک فرسخ از درہ کمارکالوہ کہ درہ ایست مشہور در نواحی کرپہ راقم الحروف گوید

مَضیٰ حِبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا ۔۔۔ اَلَا لَا یُریٰ مِثْلُہٗ وَاحِدٌ
لَقَدْ اَلْہَمَ اللہُ تَارِیْخَہٗ ۔۔۔ قَضیٰ نَحْبَہٗ عَالِمٌ مَّاجِدٌ ۱۱۶۴

نواب نظام الدّولہ نوبتے در ارکات بشکار آہوئے کہ موافق ضابطہ قراولان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند نواب با حُضّار مجلس خطاب کرد کہ این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پرسید چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ۔ اگر حکم شود التماس کنم۔ فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد۔ ضابطہ است کہ ہرگاہ شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن۔ اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند۔ چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم۔ مردم بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت۔ و اسیر را در بارگاہ حاضر ساختند۔ و استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر۔ وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر بعرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و او را امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کردہ است۔ پیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد

نواب لب بہ تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت میرزا جلال اسیر حرف بامزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او	اگر از مِی مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در اورنگ آباد نواب سادات عرب را دعوت کرد۔ و دورِ قہوہ درمیان آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت۔ یکے از ساداتِ مدینہ منوّرہ خالی ذہن با نواب گفت اَلْقَھْوَۃُ مُحَرَّمَۃٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَآءِ نواب با فقیر خطاب کرد کہ مولانا چہ میفرمایند گفتم۔ غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید۔ و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رساندید۔

روزے در عرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم۔ حدیث جبل احد مذکور شد کہ ھٰذَا جَبَلٌ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّہٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی　　اَبْقَاهُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّهٗ

حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَاٰثِرَ کُلَّهَا　　جَبَلُ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ

فقیر سوای این قطعه عربی که بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی که در استعانت سفرحج نسبت به نواب آصفجاه نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشوده - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان　　حق داد ترا خطاب آصف شایان

او تخت بدرگاهِ سلیمان آورد　　تو آلِ نبی را به درِ کعبه رسان

نواب شهید ذکاءِ طبع و سرعتِ اندیشه بدرجۂ کمال داشت - و در لمحۂ غزل طولانی آبدار بنظم می آورد - روزے از علوِ مزاج خود حرف زد که هرگاه غزلی در زمینِ اُستاد فکر کرده مے شود دل می خواهد که قوافی تازه بهم رسد - گفتم قافیه اجیر مشترک است اشتراک قوافی هیچ مضایقه ندارد - بسیار شگفته شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شهادتِ او شخصے دیوان او را کشود سرِ صفحه این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواهشِ قتل است بیا بسم الله　　دمِ شمشیر تو و گردنِ ما بسم الله

و بیاد دارم که شبے غزلے مشق کرد و هرگاه در خانۂ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد که ؎

از پنجۂ اجل نه هراسیم هیچ گاه　　ما ناف خود به تیغ شهادت بریده ایم

این چند بیت ازو در خزانۂ حافظ موجود بود ؎

کدام گل به چمن گوشۂ نقاب شکست　　که شبنم آینه بر روے آفتاب شکست

ای دل ز زلف یار مدد میتوان گرفت　　سررشتۂ زعمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فال سفر زند　　از چشم مست یار بلد مے توان گرفت

ای شوخ هوائی مفگن تیر نگه را　　این ناوک بیداد بکار جگرے کن

مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم　　تو گر از حسن مغروری من از عشق تو مغرورم

از گل گوشهٔ دستار تو خود مے لرزد　　قد او تازه نهالی است که من مے دانم

بعد شهادت نواب نظام الدوله- افاغنه و نصاری هدایت محی الدین خان را بسرداری برداشتند- و افاغنه در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از هدایت محی الدین خان نوشته گرفتند- هدایت محی الدین خان با افاغنه به پهلچری رفت- و کپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرد و جمعے از سپاه نصاری همراه گرفته عازم حیدرآباد شد- و بر سر ارکات عبور نموده در ملک افاغنه در آمد- قضا و قدر اسباب انتقام نواب نظام الدوله آماده ساخت- و در دل هدایت محی الدین خان و افاغنه غبار نفاق بر انگیخت- روزی که در سرزمین لکریتی پلی مخیم شد ناخوشی طرفین به اعلان رسید- و عائد پرخاش شد- از یک طرف هدایت محی الدین خان و نصاری و از طرف دیگر افاغنه مستعد شده صف آرای قتال گردیدند همت خان و دیگر سرداران افاغنه بقتل رسیدند- و کار هدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے که در حدقهٔ چشم رسید آخر شد- اعیان لشکر نواب صلابت جنگ بن آصفجاه را سردار ساختند- و سر همت خان و دیگر سرداران افاغنه را بر نوک نیزه کرده و شادیانه نواخته داخل خیام گردیدند-

و این سانحه هفدهم ربیع الاول سنه اربع و ستین و مائة و الف (۱۱۶۴) واقع شد- عون نواب شهید طرفه گیرا افتاد کسانیکه با نواب شهید به دغا پیش آمدند- همه به سزا رسیدند- و بعد شصت روز این همه قاتلان در آن واحد مقتول گردیدند

دیدی که خون ناحق پروانه شمع را　　چندان امان نداد که شب را سحر کند

از اتفاقات آنکہ روزیکہ این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد۔ ہژدہم آنہا را از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند وتابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ۔ وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید۔

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خود را زیر زمین فرستاد وبعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوْا یَا اُولِی الْاَبْصَارِ

وہرجا در اثناء راہ تابوت او را گزاشتہ اند۔ مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند۔ ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القاشد ودر رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت — محشور با جناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم زبرای شہادتش — ارشاد کرد پیر خرد۔ حُسن خاتمہ ۱۱۶۴

ازجملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبد المجید خان است کہ جدش عبد الکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود۔ واولاد او تا حال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند۔ عبد المجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاور خان دررکاب نواب فرستاد امّا باطناً پسر خود ودیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد ومنصوبۂ شطرنج دغابازانہ می باخت۔

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است۔ خضر خان مدار کار عبد الکریم میانہ مذکور بود۔ وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد وجنگیدہ گشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذو الفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد- داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد- و چون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت - ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است -

در جنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتهٔ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند- و چون لشکر برسر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل و عیال همّت خان همه به اسیری در آمدند- و از شامتِ علی که ازان بے همّت صادر شد جان و مال و آبرو همه برباد رفت -حالتِ دُنیا خود این است مآل عُقبی چه خواهد بود- وَسَيَعْلَمُ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا اَیَّ مُنْقَلَبٍ يَّنْقَلِبُوْنَ-

و حسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده -تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد- چون طرهٔ پرچم رایات نواب نظام الدّوله عرصهٔ ارکات را معطّر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت- و بعد شهادت نواب نظام الدّوله پناه به قلعه ترچناپلی برد- درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد- و همان جماعهٔ نصارای فرانسیس که بر نواب نظام الدّوله شبخون آورده بودند همراه گرفته با فوجی دیگر بر سرِ ترچناپلی رفت - انور الدین خان[1] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله بر آمد- چندی آتش حرب شعله خیز بود- آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرهٔ شعبان سنه خمس و ستین

[1] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشته-

ومائتہ و الف (۱۱۶۵) چند ارا مذبوح ساختند و سرش را بر نوک نیزہ کردہ تشہیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس با قوم خود ہزار و یکصد فرنگی سفید پوست ولایت زا سوائے فرقہ کاروی زندہ دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدولہ جماعتی کہ شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآل کار باین حالت کشید اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَذِکْرٰی لِمَنْ کَانَ لَہٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَی السَّمْعَ وَ ھُوَ شَھِیْدٌ۔

(۸۶) نصرتؔ۔ دلاور خان

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوٹ از توابع لاہور۔

میر عبدالعزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزادہ داراشکوہ بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوہ و آرایش یافتن اورنگ دارائی بہ خلد مکان در سلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت و رفتہ رفتہ بمنصب دوہزاری و خطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت اللہ خان کشمیری کہ از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ و در عہد شاہ عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

و چون صوبہ داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر بہ نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان کمر رفاقت اور رخت بہ دیار دکن کشید۔

و چون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

و بعد زوال دولت سادات بارہہ و استقرار نواب نظام الملک در ممالک

لہ مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۶۹ و تاریخ الاذکار صفحہ ۴۳۴

دکن با نواب بسر می برد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔

ودر سنہ تسع وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۹) بہ سرا بستان بقا خرامید وبرطبق وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ برہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے ومسجد سنگینے دارد۔

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید ومضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت ازان معدن استخراج می شود ؎

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا ۔۔۔ دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا

مژگان بہم نیاید دلدار بی نقاب است ۔۔۔ کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است

بی ابروی تو از نظرم نورمے رود ۔۔۔ این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود

بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند ۔۔۔ چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند

نیست ممکن کہ بروبی تو دمے خواب مرا ۔۔۔ می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا

چشم پوشیدہ توان کرد سفر ۔۔۔ چہ قدر راہِ فنا ہموار است

شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین ۔۔۔ گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود

بر زمینی کہ او بناز نشست ۔۔۔ خاک بر سر گر آسمان نشود

بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا ۔۔۔ نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد

روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام ۔۔۔ سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبدالغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ وسخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویا ے

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد۔ و در سنہ تسع ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید۔ مورخی تاریخ وفاتش این مصراع بر آورد کہ ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱ھ ۳۹

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی زعیب سرکشی پاکم | چو لای بادہ گر در عالم آبم ہمان خاکم
نہان کرد است صیادِ من از راہِ فسون سازی | چو تخمِ عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی۔ میرزا گرامی کشمیری

خلف و شاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری۔ رعنا طرز خوش مقالان است۔ و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان۔ در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید۔ و بہ کہنہ شراب تازہ گوئی دماغہا را می رسانید۔

وفاتش در سنہ ست وخمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۶) واقع شد۔ تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۱۱ھ ۵۶

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خونِ عشاق بران گردنِ سیمین باشد | چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہیچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را | سوختم تا در غمِ او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہ

از فقراء شعر است۔ منشأ خیالات رنگین و مصدر اشاراتِ دلنشین۔ از وحشت کدۂ دنیا رم۔ و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت۔

و مرید شاه گل متخلص به وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سهرندی بود قدس الله اسرارهم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبش به زبیر بن العوام صحابی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان که به وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیده از اجداد اوست

بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاه یکی از اسلاف او از گجرات به دارالسرور برهان پور نقل کرد۔ شیخ سعد الله از برهان پور برآمده رحل اقامت به دار الخلافه شاهجهان آباد افگند۔ و به اراده سیاحت هم بر غاست وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کرده به شاه جهان آباد برگشت و در همین مصر بیست و یکم جمادی الاولی سنه احدی و اربعین و مأته و الف (۱۱۴۱) متوجه روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاهد سخن را باین رعنائی بر کرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است　　نظر به آئنه کن شیشه و پری این است
گشتم شهید تیغ تغافل کشیدنت　　جانم ز دست برد غزالانه دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبه خوشاب از اعمال لاهور توطن داشته اند۔ پدرش اله یار خان به صوبه داری لاهور رفته و ملتان رسید و آخر سالها به فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عهد خلد مکان صوبه دار ته شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نهایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تحفگی می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

در سنه تسعه عشر و مأته و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانه داشت۔ و نسخۂ کلام الله بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ به ملتان رسیده استماع یافت که احمد یار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنه سبع و اربعین و مأته و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و به استدعاے مهربانے قطعه تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیاده را بحسن تعمیه بر آوردم ؎

خانِ والا رتبه احمد یار خان　　ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم
در فنونِ فضل یکتایِ زمان　　زادۂ افکار او دُرِّ یتیم
کرد از معمورۂ گیتی سفر　　ماتمِ او ساخت دلها را دونیم
چونکه یکتا[۱] رفت۔ شد تاریخ او　　جای احمد یار خان بزمِ نعیم
۱۱۴۸

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدسته حسن" و "شهر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاهوری با احمد یار خان مناقشه کرد که یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکه دوتا شدیم و قرار داد که باهم غزلے طرح کنیم۔ هر که خوب گوید تخلص از و باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاهور را فراهم آورد۔ و غزلی که طرح کرده بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از هر جانب بلند شد محمد عاقل مهر سکوت بر لب زد۔ هر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافته بر زبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و به مهر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

---

[۱] ای هرگاه از مصرع تاریخ یک عدد کم نموده شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاہوری این بیت دستخط کرد ؎

بربن معنی گواہیم آفرین ما | کہ احمد یار خان یکتا ست یکتا

ودیگرے این مصراع ثبت نمود ؎

"گوہر یکتا ست احمد یار خان"

این چند بیت ازان غزل طرحے است ؎

تا خطش طرح جہانگیری کاؤسی رنجیت | لشکر زنگ چو رومی بسر روسی رنجیت
بامیدیکہ شود جلوہ گر آن سرو روان | خاک شد جبہہ و در راہ قدمبوسی رنجیت
سرمہ آلود نگاہی کہ بیادم آمد | کہ سرشک شفقی از مژہ ام طوسی رنجیت
بر در بتکدہ از نالۂ زارم ناقوس | ہمہ تن اشک شد و در بر ناقوسی رنجیت
شمع از اشک رخش بوقلمون سوخت بہ بزم | جای اشکش ہمہ خاکستر طاؤسی رنجیت
ازبسکہ سراپا زغم عشق تو داغم | چون کاغذ آتش زدہ یک شہر چراغم
چہ پرسی از سروسامان من عمریست چون کاکل | سیہ بختم پریشان روزگارم خانہ بردوشم

(۹۱) شہرت۔ شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشہ۔ و اطباء حذاقت پیشہ است۔ اصلش عرب بود۔ در ایران نشوونما یافتہ۔ آخر سرے بہ ہند کشید۔ و در سرکار محمد اعظم شاہ بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد۔ و در عہد شاہ عالم بہ اعزاز و احترام بسر می برد

و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت۔ و در عصر محمد شاہ احرام بیت اللہ بست و بعد ادای مناسک بدرگاہ خلافت معاودت نمود۔ و بمنصب چہار ہزاری سر افتخار بفلک چہارم رسانید۔

لہ نتائج الافکار صفحہ ۱۷۴ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

وفاتش در شاہجہان آباد ماہ ذی الحجہ سنہ تسع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۹) اتفاق اُفتاد۔ محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حُسین گوی معنی ز نکتہ سنجان بُرد
ہاتفے از برائے رحلتِ او سال تاریخ گفت۔ شہرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید و از انجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم مالوجہ اللہ این آئینہ را پرداختیم
نہ من شہرت تمنا دارم و نی نام مے خواہم فلک گر واگزارد یکنفس آرام میخواہم
نالہ پنداشت کہ در سینۂ ما جا تنگ است رفت و برگشت سراسیمہ کہ دنیا تنگ است
ای گل سرکوی تو جدا از وطنم کرد من خار تو بودم کہ برون از چمنم کرد
صبح شو تا در فروغت روز عالم بگذرد یکنفس دم را غنیمت دان کہ این ہم بگذرد
مرا زلفت ز دام آزاد خواہد کرد مے دانم ولی بعد از رہائی یاد خواہد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے ہر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خواب گرانِ مردم بیدار کرد ما را بدمستیِ عزیزان ہشیار کرد ما را
در خرابہای دل ہرگز ندارم مہلتے در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم فرصتے
پس از عمری کہ کردم ہمچو قمری خدمت سروے براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواہش
غیر در بزم شکستم نکند پا قائم زانکہ من خاصیتِ ریزۂ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکہ می کنند این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
بہ قاتل ہم توان بخشید خونِ خویش گر مردی نہ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکہ پیش از من بعیبِ کار من دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرۂ من گرچہ گوہر شد ز سعیِ روزگار کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اہل دولت غلط است اینکہ ہمہ بی دردانند ہر کرا دیدم ازین طائفہ آزاری داشت

ای کہ می گوئی کہ از صحبت گریزانی چرا | در بساطم عمر ضائع کردنی کم ماندہ است
بغیر ظلم توقع مدارا ز ظالم | کہ نخل شعلہ اگر بار می دہد شرر است
کدام واسطہ پروانہ را بہ شمع رساند | برای مردم گم گشتہ خضرِ راہ کہ دید

(۹۲) ثابت میر محمدؐ افضل الہ آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب بہ اسلام خان خوستی سفیدونی متخلص بہ والا است کہ از امراء درگاہ خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والا فطرتی۔ وسیّار سپہر بلند فکرتی است۔ پایۂ فضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعر گوئی و شعر فہمی و محاورہ دانی فرس اُستاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شہر دہلی می زیست۔ چندگاہ در اُردوی پادشاہی بتلاش منصب و جاگیر سلسلہ طالع جنبانید۔ آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دارالخلافہ شاہ جہان آباد منقطعانہ بسر مے بُرد

و دوازدہم شہر ربیع الاول سنہ خمسین و مآتہ و الف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بربست۔ و در شاہ جہان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانہ می گوید خصوص در قصیدہ شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخۂ بدخطی بدست اُفتاد۔ و بہ مشقت تمام این ابیات حاصل شُدہ

تا تماشای دہانت کرد حیران غنچہ را | شاخِ گل دستیست در زیرِ زنخدان غنچہ را
مرد ہر دم قطعِ اسباب معیشت مے کند | ہر چہ می اُفتد بدستِ تیغ قسمت مے کند
قسم بمصحفِ گل عندلیبِ باغ تو ام | بمرگِ شمع کہ پروانۂ چراغ تو ام
بندد رقیب پیش تو بر خود نیاز را | چون نامقیدے کہ گزارد نماز را

صد بار گر توانی مانند نبض جستن | صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن
صیّادِ بی مروّت شوقِ طپیدنم گشت | تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن
بخانهٔ نه نشستم بغیر خانهٔ خویش | شدم برنگ نگین سنگ آستانهٔ خویش
غنی در آتشِ سوزان همیشه چون حمّام | عذاب می کشد از پهلوی خزانهٔ خویش
شمع افروخته را کس نفروشد ثابت | داغم و گرمیِ بازار ندارم چه کنم
این تیر خاکیِ نگهِ شرمگینِ او | می جوید از مزار شهیدان نشانِ ما
چون ماهیِ تصویر که در آب بیفتد | در جلوهٔ معشوق شود کم اثرِ ما
هیچو گردی که بلند از اثرِ قافله شد | داد بر باد فنا رفتنِ یاران ما را
خواب دیدیم که آئینه معارض بتو شد | می کند صورتِ این واقعه حیران ما را
شبنمِ من خوردهٔ گل را نه بندد در کمر | آبرو غافل ز فکرِ سیم و زر دارد مرا
یافتم از سلام مردمِ هند | سرسری بود آشنا یها
چشمِ بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست | هیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت
نذر این یاران کنی گر خوردهٔ جانِ عزیز | خورده گیران بر نمی دارند دست از کار خویش
چو نرگس بی نخواهم داشت چشم از قامتِ سبزان | بود تا در سوادِ گلشنِ هندوستان جایم
هست چون سبحه بهم ربطِ عزیزانِ جهان | نه یکی ماند ازین سلسله بر جا نه صدی
عکسِ رخِ تو آینه را رونے دہد | تسکین خاطرش بچه صورت کند کسی

رباعی

در مملکتِ قدس شهنشاه حسین | بر اوجِ سپهر کبریا ماه حسین
برخاست کمر بسته پے دعوے حق | انگشتِ شهادت ید الله حسین

(۹۳) رائج - میر محمد علی سیالکوتی

از سادات سیالکوت من اعمال لاهور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود- و در شہر خود قلندرانہ مے گذرانید- و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت- گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد-

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود- و عبور بر سرِ لاہور اُفتاد- دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمد و خبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد- و برخی از اشعار میرزہ آورد و فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیمِ ہجرانِ توام گریان گزشت — آہ عید آمد پس از عمری و دربار ان گزشت

چہ سان آموخت بیرحمانہ بر فتراک سر بستن — ز طفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن

اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری — ستون و سقف درویشان ہمین دستِ دعا باشد

(۹۴) آفرین- فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت- راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد- بسیار خوش خلق متواضع بود- دران ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد پیش فقیر داستانے خواند- این بیت از قسمیہ بیاد ماند ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد — کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

و چون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) واردِ لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور درانجا اقامت اتفاق افتاد- ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد- مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت- و از منظومات خود مثنوی "ابنان

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم نقیر نمود۔ عنوانش این است ؎

ای مُغنّی به وضوے تجرید　　صبح شد صُبح نمازِ توحید

صبح یعنی که ظهورش همه جاست　　شش جهت سجدہ چو خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ و این چند بیت فرا گرفته شد ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد　　فلک را شیوهٔ عاجز کشی زیر و زبر دارد

شهِ سپاه تغافل پیِ صف آرائی است　　نقیب نالہ صدائی که اشک مجرائی است

هنوز حسنِ تو نو مشق جلوه پیرائی است　　هنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است

هنوز چشمهٔ نوشِ تو بوی شیر دہد　　هنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است

هنوز سرو قدت گرچه کرد آغوش است　　هنوز لعل شکر خا در آستین خائی است

هنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است　　هنوز ماه تو ایمن ز داغ رسوائی است

نهال مهر و وفا تا چه بار مے بندد　　بهار حسن ترا آفرین تماشائی است

بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان　　نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا

حسن را در اضطراب آرد شکوهِ عجزِ عشق　　شمع می لرزد بخود از شوخے پروانها

گلِ آفت بود در ناتوانی خود نما بودن　　عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را

داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رونمے　　شد کشف این معنی مرا از قرعهٔ رمّالها

هست کارِ عاشقان بعد از فنا هم جذب دوست　　تشنگی بسیار دارد آنکه ماهی خورده است

بزور هزل زبردست من شود حاسد　　چنانکه طفل پدر را بخنده زیر کند

تجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را　　قبایِ بیضه برتن می درد مرغی که کامل شد

مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست　　عزّتِ مصحف زدست اندازِ طفلان کم نشد

ذلت بود نتیجهٔ آمیزشِ خسیس +　　بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزدور را   ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعوری

(۹۵) روحی - سید جعفر رنبیرپوری

رنبیر براء مہملہ دراول وآخرونون وباء موحدہ ویای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ وسید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ ودر قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید ویکی از احفاد سید محمود بتقریبی درموضع رنبیرپور وارد شد ورحل اقامت افگند

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ ودر توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ را خدمت کرد وفیضہا فراہم آورد۔ اکثر از رنبیرپور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہٗ مے رسید وغنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

ودر عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف برد۔ وچندی بسیر آن مصر جامع پرداخت وباصاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبد القادر بیدل رحمہ اللہ تعالیٰ صحبت داشت۔

دراواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن انزوا وتوکل کشید۔ وعرض عمر را بطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار باو گرویدہ بودند وازروی اعتقادِ صادق خدمت بجامے آوردند۔

فقیر وآن مرحوم باہم محبت مفرط داشتیم۔ ودوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخر این است کہ در تاریخ ہژدہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق اُفتاد۔ آن روز درانجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبدالعلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبر آبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت۔

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت۔ و در زنبیر پور مدفون گردید۔ کاتب الحروف گوید ؎

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ — کرد آہنگ بزم سبوحے
سال تاریخ او شود پیدا — وقت تکرار۔ جعفر روحے

۵ ۷ ۷
۲
۱۱ ۵ ۴

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ؎

سیر نزولِ ذات بانسان رسید و ماند — چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند
گشت چشم تو ولی فتنۂ قامت باقی است — نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است
اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را — کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را
از عدم بیداری دل ہست رہ آوردِ ما — آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد گرد ما
چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم — بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم
زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را — لباسِ غیر عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را
عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند — سنگ گر سدِّ رہم گشت نگہ باز نماند
صاحبِ دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است — چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است
کے روسیاہ گردم ازمنتِ سوادے — حرفم زخود تراود چون خامۂ فرنگی
شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید — کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید-قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست- درعنفوان جوانی از ہمدان به اصفہان آمد و با میرزا طاہر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد

و در عہد خلد مکان به ہندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و در عہد شاه عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید- و در زمان محمد معز الدین بتقریب خدمتے به دار السرور برہان پور آمد- و در ایام ایالت امیر الامرا سید حسین علی خان از خدمتے که در برہان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد رسید و به داروغگی احشام کرناتک مامور گردید- و باین تقریب به ارکات رفت و بعد چندگاه رفاقت مبارز خان ناظم حیدرآباد اختیار کرد- و روز جنگ با مبارز خان حاضر بود- بعد کُشته شدن مبارز خان در قید نواب آصف جاه اُفتاد- و غزلے طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت- نواب شفقت فرمود- و به مزید عنایت و بحالی جاگیر مرہمے بر جراحت گذاشت- و حراست قلعه منی مرک از توابع کرناتک که الماس از سواحل دریای کشنا بر آورده درانجا درست مے سازند- تفویض فرمود- قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت- و بعد تحصیل زیارت مراجعت نمود- نواب آصف جاه بدستور سابق مورد الطاف ساخت- و چون نواب آصفجاه در سنه خمسین و مائته والف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان در رکاب نواب به شاہجہان آباد رفت و در سفر بھوپال ملتزم رکاب نواب بود-

درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد- خوش خلق رنگین صحبت بود و موسیقی ہندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت و چون نواب آصف جاه از سفر بھوپال به دار الخلافه شاہجہان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان ہمراہ رفت و ازان وقت در دار الخلافہ بار اقامت کشاد و در سنہ تسع و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۹) در انجا جہان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید؎

خان سخن گستر سحر آفرین　　رخت سفر بست ازین خاکدان
سال وفاتش دل نالان من　　یافتہ - جان ۵ دادہ قزلباش خان ۱۱ ۹

ازو منقول است کہ روزی پیش ذو الفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم - ذو الفقار خان در جواب گفت دنیا را بامید خوردہ اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند -

این چند بیت از دیوانش نقل اُفتاد؎

زمانہ بر سر جنگ است یا علی مددے　　و گرچہ وقت درنگ است یا علی مددے
روشن شود بہ پیش تو چون شمع سوز من　　یکشب اگر تو ہم بنشینی بروز من
خوشا وقتی کہ می بالید از جانان بر و دوشم　　برنگ ماہ نو ہر شام پر می گشت آغوشم
گشت رو گردان ز بس آبادی از ویرانہ ام　　چون کمان حلقہ بیرون شد درون خانہ ام
خدا نا کردہ اندوہت چرا از دوستان باشد　　شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان باشد
بدشمن دوست - بامن سرگرانی بارہا گفتم　　نمی خواہم چنین باشی تو میخواہی چنان باشد
بسا کشاد کہ در بستگی شود ظاہر　　کلید روزی استاد تفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم ہست　　بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر - شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دختر زادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است قدس اللہ اسرارہما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندا اندو سواد

کتاب را بہ لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سرحلقۂ خلفاء حضرت **میر سید محمد کالپوی** است قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت وکوکب دری اوج ہدایت بود وفضائل صوری ومعنوی فراہم داشت نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود وغیر بنی الخلفا است۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین والف (۱۰۳۸) دست داد ودر آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل وترحل نمود ونزد **قاضی محمد آصف** کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود وقضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان ملا عبد السلام دیوہ است ومولانا نور الدین جعفر جونپوری ودیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ ودر فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ ودر عمر بیست وپنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہ فائز گشت ونعمت وبرکت محمدیہ فراوان اندوخت وبہ اجازت وخلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد رحل اقامت افگند۔ وبہ تلقین اصحاب وتعلیم آداب مشغول گشت حق تعالی قبول خاص وعام عطا کرد وطالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی وفارسی وافر دارد از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یُزَارُ وَیُتَبَرَّکُ بِہٖ

شہ **شیخ محمد یحیی** المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادرزادۂ حقیقی وداماد و سجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت وطریقت

بود۔ و جواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

در سنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشو و نما یافت۔ و از بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید و تا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود۔ و مدتہا مدارج سلوک در نوردید۔ و بشرفہ کمال و تکمیل عروج فرمود و بخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت۔ و بعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت و قبولی عظیم یافت و خارق عادات بسیار سرزد و کتب و رسائل کثیرہ تصنیف کرد و در کشف مشکلات علوم ظاہر و باطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان در چہار مجلد برہانی است جلی بر علو فطرت و کمال تبحر۔

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولی سنہ اربع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۴) درجوار رحمت آسود و آیۂ کریمہ "لَقَدْ رَضِیَ" تاریخ است۔ مرقد مطہر در پہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ زیب سجّادۂ ابوین و فرع آسمان سای اصلین طیبین است۔ صاحب صفات رضیہ و مناقب سنیہ۔ اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبری۔ میزان عدل نقلیات۔ برہان نقد عقلیات۔ تشرع بدرجۂ کمال داشت و ہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت۔ بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت و یگانہ و بیگانہ را بہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات در سفر گذرانید۔ در جمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ او مے پیوستند۔ شیخ از ماکولات و ملبوسات خبر ہمہ مے گرفت۔ و مادامی کہ عامہ رفقا را طعام بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت۔

از عنفوان شعور بخدمت والد ماجد و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمود۔ و کتب تحصیلی مرتب گذرانید و بر صدر استادی نشست و در سفر حجاز میمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود۔ جوہر فہم و ذکای او از بس عالی اُفتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغر سن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشارٌ الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

فقدحدود سنہ اربع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارز الملک سربلندخان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت۔ والحال آن عہود حمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

وعمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منوّرہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمدؐ فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مائۃ والف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

مشارٌالیہ در جدہ تشریف داشت و خبر مقدم فقیر از مردم جہازی کہ دو روز پیش نم جہاز ما رسیدہ بود استماع یافتہ برلب دریا چشم در راہ انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی ہم آغوش ملاقات شدیم طرفہ سروری دست داد و کلفتہای غربت بیکبار رختِ سفر بربست از جدہ باتفاق بمکّہ رسیدیم و دیدۂ نیاز بر آستان رب العزّت تعالیٰ شانہٗ مالیدیم۔

مشارٌالیہ (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنہ احدی وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۱) برجہازی کہ راقم الحروف رفتہ بود معاودت نمود وبوطن مالوف برگشت۔ و در سنہ اربع وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیۂ حرمین شریفین مصمم ساخت۔ و رخت کوچ از الہ آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادۂ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند و بیست وچہارم محرم سنہ خمس و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) درکشتی نشستند ناگاہ دران بحر پرشور جہازات قوم مرہتہ دکن کہ از چندی بندر بسی را از دستِ فرنگیان انتزاع نمودہ در دریا قطع طریق شعار ساختہ اند نمودار شد۔ بیست ونہم محرم سنہ خمس وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توپہا آتشِ حرب اشتعال گرفت۔ ہنگام نماز عصر گولہ توپی تختہای بسیار متقابل یکدیگر سوراخ کردہ بہ سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے بہ فقیر فرستاد در انجا می نویسد کہ :۔

"میر غلام حسن چون مرغ نیم بسمل در حرکت شد ند گفتم میر صاحب شما شہید شدید کلمہ بخوانید۔

" ماہم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبہای شریف ایشان در حرکت بود۔ چون در اجل

" موعود۔ اندکی توقف دیدم بار بار مقید مے شدم کہ کلمہ بخوانید۔ اول سخن کہ از ایشان سرزد

" این بود کہ می خوانم وبہ این نہج مے خوانم لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہ

"علیه وسلم گفتم خوانید ہمین بکارے آید - باز گفتند خوب شد آنچه شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبه - متبسم شدند - غالباً بیاد حدیثے که در فضل موت روز جمعه و شب
"آن وارد شده در تبسم آمدند - والا کدام وقت تبسم بود - باز گفتند من نماز عصر نخوانده ام مرا
"تیمم سازید - به تیمم نماز عصر بر پشت غلطیده خواندند و بدستور مغرب و عشا - تمام شب پیش
"ایشان نشسته بودم کلمه میخواندند - درمیان حرفے ہم می گفتند - یک یک رفقا را طلبیده
"استعفا کردند و کلمه خوانان شب را بآخر رسانیدند - ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نمی شود - مزاجی که سابق داشتم دارم این چگونه زخم است
"که اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست - وقت صبح که به نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم - بعد از نماز دیدم انتقال روح شده است اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشهٔ کشتی غسل داده و تکفین نموده و نماز خوانده بدریا سپردیم - باوجود آنکه آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک - جثهٔ ایشان چون تیر از جهاز دور تر رفت - تا بدن مبارک ایشان بر جهاز
"بود و توجه جهاز جانب مکه معظمه بود - بعد از ان غلیم جهاز را قابض گردید زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبه و انقطاع نفس روز جمعه سلخ محرم سنه خمس و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۵)
" انتهی المکتوب ملخصا -

میرزا عنایت الله بیگ اندجانی متخلص به راجی این مصراع تاریخ یافت ؎

"شهید شد به رهِ کعبه سید سندم"
۱۱۵۵

و محرر کلمات شرارے از آتشکدهٔ دل بیرون مے دہد رباعی

تارِ نفسم گسسته شورم بردند　　بازوی مرا شکسته زورم بردند
داغ است دلم که رفت نورِ بصرم　　نارم بگذاشتند و نورم بردند

از ظهور این سانحه شگرف عبرتے دست داد و برأی العین مشاهده افتاد که سبب غنا
از لی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت - و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتوانند انداخت - برادر شهید باسامان طریق و فراوان رفیق جاده پیما شد و بنده تن تنها بے زاد و راحله از وطن مالوف سر بہ صحرا زد نیرنگی قدرت تماشا باید کرد که طوفان حوادث خاکِ او را بر باد فنا داد - و بدرقه عنایت سرمدی بنده را در آغوش امن و امان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد الحمد للہ والمنہ برادر شهید اگرچہ بمنزل نارسیده غریق لجۂ فنا شد امادر حقیقت چست تر بمنزل رسید و شاہد مقصود بروجہ اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ -

و حضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کارِ من بر آید   یا تن رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

و دیگرے سرآید ؎

بهر نحوی که باشد کام خود را از تو می گیرم   ترا یا دست من یا خون من در گردن است امشب

ازین دو صورت اول نصیبِ ما شد و ثانی نصیبِ شهید مرحوم - و او را رُتبۂ دیگر عظیم تر حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شهادت کہ شرف این رُتبہ حاجت بشرح ندارد

القصہ بعد شهادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند و جهاز را با متاع مسلمین گرفتہ بہ بندر ربسی بردند و بحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از جانب خود داده از ربسی بسورت رسانیدند - و اشیا و اسباب ایشان را جز صندوق کتب همہ را بتصرف آوردند - شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جهاز در سورت توقف کرد و در ماه صفر سنہ ست وخمسین و مائتہ والف (۱۱۵۶) بر جهاز عازم جده نشست - قضا را جهاز بہ تباهی شد - و بہ کنار بندر مخا رسید - شیخ چند ماه در مخا اقامت کرد و در موسم کشتی متوجّہ مکہ معظمہ گردید - و بیست و دوم رمضان سنہ ست وخمسین و مائتہ والف (۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد - و هم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج اکبر

مے گویند۔ دریافت۔ و در سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) بازبہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:۔

"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع وخمسین ومآتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف
"آوردند۔ فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد وبعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم
"وبعید از عقل مے نمود۔ بقدرت حق سبحانہٗ وتعالیٰ صادق برآمد۔ ومیرزا خان جانان
"مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند وباہم صحبتہا گذشت ششم رمضان سال مذکور
"نقل مکان بخانہ فقیر کردند ہشتم منہ رخت کوچ بربستند ودر ہمین ماہ بہ اکبر آباد رسیدند
"وبیست وسیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی

شیخ یک سال در الہ آباد ماند ودر ماہ شوال سنہ ستین ومآتہ والف (۱۱۶۰) از راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرین کشد۔ و در عظیم آباد و مرشد آباد ودیگر امصار سرِ راہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند۔ از بندر ہوگلی بر جہاز نشست۔ قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست سہ ماہ جہاز در دریا بتباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاٹگام کہ منتہای دیار شرقی عمل پادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد وبہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاٹگام گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت۔ درین مرتبہ نیز حکام سرِ راہ نذور فراوان گذرانیدند۔ قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصدِ شاہ جہان آباد کرد وبیست وپنجم رمضان سنہ اثنتین وستین ومآتہ والف (۱۱۶۲) واصلِ آن شہر شد۔ وچندی بہ اقامت آنجا پرداخت وباز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر بست۔ ومحض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد۔ وغرۂ شعبان سنہ اربع وستین ومآتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد وپنجم

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد۔ وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را درراہ بیت اللہ فدا ساخت تاریخ تولد اد کہ در سنہ عشرین ومأتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" ۱۱۲۰ است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" ۱۱۶۴ عمرش چہل وچہار سال۔

درحالتِ مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور۔ شیخ عبداللطیف قدس سرہ درکمال تشریع بودند وبرمرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا درجوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال درایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بردلِ یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین رامشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد سال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرزا است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد۔"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شدہ

بباغِ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے کنم بادام ونرگس را فدائے چشم گریانی

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است گل پیش آن دہن دہنِ بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راہ او | مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او
برمیان برزدہ دامان زکجا مے آئی | مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی
حُبِّ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را | گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را
مور را در خمِ زلفِ تو بہ بیند مارے | عینکِ داغِ دلم ازچہ کلان بین شدہ است
مرا از آمد ورفتِ نفس روشن شد این معنے | کہ اقبالِ جہان دردم زدن اِدبار می گردد
دنیا عزیز کردۂ دنیا طلب بود | از التفات شوی بود قدر زن بلند
کنند گور پرستان زیارتِ زاہد | کہ زیرِ گنبدِ دستار زندہ در گور است
بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے | ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش
در گلستانی کہ مارنگِ تماشا ریختیم | آسمان یکبال برہم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیروِ چار یار اخیار نۂ | از چار اصول دین خبردار نۂ
در طبع تو این چہار عنصر باہم | تا ہست باعتدال۔ بیمار نۂ

رباعی

گر تن بہ بلاہای قضا نتوان داد | از کف سررشتہ رضا نتوان داد
در ہر چہ نشد مگو چنین بایستے | تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی۔ شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است۔ کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود۔ و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت۔

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل او را در خورد سالی مرید گرفت۔ و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحییٰ حوالہ نمود۔ و بعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ و طریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیمابین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا اُفتاد و این حادثہ بیست و یکم جمادی الاولی روز چہارشنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث وستین و مائتہ والف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق در تاریخ وفات مشارٌ الیہ و شیخ اسد اللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب | آرمیدند در ریاضِ ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ | آہ رفتند ہر دو زین عالم
۶۳ ۱۱ھ

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت و شعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است ؎

صفای خاطرِ روشندلان ہمین سخن است | چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است
زاہد از خلوت نشینی فکر صید عام کرد | چون نگین در حلقۂ خود را از برائے نام کرد
سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد | کہ صافی تر کند گزو یتیمی آب گوہر را
لبِ گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم | عقیق کندۂ نام دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد اللہ

دخترزادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است و برادر خالہ زادۂ شیخ محمد ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامتہ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

وقتیکه راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ہند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید　　فی الحال مہ نو بفلک گشت پدید
از بسکہ فزود عشرت از آمدنش　　ماہِ رمضان برای من شد مہِ عید

اواخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین ومأتہ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش　　برنگ زلف خوبان بی صدا اُفتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را　　نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دو چندان کند آرایشِ حسن　　سایۂ زلف برخسارِ تو زلف دگر است
پی بفکرِ آن دہان از یاد ابرو مے برم　　تیغ قاتل رہبرِ ملک عدم را جادہ است
زبیماری نیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم　　عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبارِ تربتِ ما　　دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور میرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔

مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"بر سپہرِ سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد از انکہ سنین عمرش بسرحد تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی که از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدّولہ ناظم بنگالہ جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اودلیسہ فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغاسازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شد و خود را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدرآباد (دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانز دہم رمضان سنہ اربع وستین و مائتہ و الف (۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[۱]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان محفوظ بخط خودش بنظر در آمد و این چند شعر فرا گرفتہ شد ے

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم | مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک بخاک رساند غرور ما | کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن | بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم از ان ذات یگانہ | برپا چو کمان است بیک تیر دو خانہ
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد | کہ زخم کہنہ را خاکسترِ عقرب دوا گردد
ز دونان کی بجو در ماندگان را کار بکشاید | گرہ امکان ندارد باز از انگشت پا گردد

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴، ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی که هست بسنگ آبگینه را ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست

بگلزارِ محبّت رشتۀ گلدسته را مانم که عمرم جمله صرف اجتماعِ دوستان گردد

سراز مضمونِ آن زلفِ سیه بیرون نمی آرم که در چشمم چو مکتوبِ مرکب خورده مے آید

تسکینِ دل ز صحبت روشندلان طلب آئینه بیقراریِ سیماب مے برد

چرا بسر نرود زود دفترِ ایام که خود بخود ورقِ این کتاب مے گردد

مے زداید چو نگین سجده سیه روئی را کاش پیشانی خود وقفِ زمین می کردم

می فریبد نازنینان را بهر صورت که هست کاش چون آئینه من هم جوهری می داشتم

چون درختی که ز هر شاخ دهد ریشه بخاک در سجودِ تو ز هر عضو زمین گیر شدم

منم آن مست که گر مے ندهد دست بهم بفشارم لب ساقی و به پیمانه کنم

رتبۀ شخص فزاید ز صفاے باطن چون نگینے که گذارند ورق در تهِ او

درین چمن بچه اُمید خوش کنم دل را چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے

پندار از ضعیفان کار سنگین بر نمے آید که کوهی می شود صورت پذیر از خامه موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والدِ او سید نور الدین شیخ الاسلام بلدۀ شوستر بود- و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام به آباء و اجداد او تعلّق دارد-

ولادت میر رضی در شوستر سنه ثمان و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغازِ شعور دامن به کسب فضائل بر زد- و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود- و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود- بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفهان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد- درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت- و ایضا عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید۔ آنگاہ نطاق عزم بگلگشت ہندوستان بربست۔ و در سنہ تسع واربعین ومائتہ والف (۱۱۴۹) از بندر بصرہ بہ بندر سورت رسید۔ و ایامی ذرین شہر توقف نمودہ از راہ دریا سری بدیار بنگالہ کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد۔ و بعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبہ دار اودلیسہ برگزید۔

وچون مرشد قلی خان بہ دکن آمد میر ہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جُدا شُدہ در ظلال مرحمت نواب آصفجاہ خدیو کشور دکن مدتے روزگار گزرانید۔

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخرالامر دست از مصاحبت نواب آصفجاہ برداشتہ در حیدرآباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و بایکی از سادات تفرش کہ از مدتی متوطن حیدرآباد اند وصلت نمودہ بتأہُّل پرداخت۔

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاہ سنہ ستین ومآتہ والف (۱۱۶۰) با میر ملاقات تہاکے مستوفی دست داد۔ بعد از ان در سنہ خمس وستین ومآتہ والف (۱۱۶۵) ورود فقیر بہ حیدرآباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد۔

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان وصنوف فضائل ممتاز اقران۔

صریر کلک اقدس سامعہ می افروزد ؎

ظالم از عربدہ بار ستم خویش کشد — عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خودنمائی مردم افتادہ از پا را — کہ رنگینی نباشد سایہ گلہاے رعنا را

عمر بہیچ مے رود رحم و جفاے یار کو — وصل سبک عنان چہ شد ہجر گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست — خامۂ فولاد ہرگز لائق تصویر نیست

رفتہ رفتہ ظلم گردون بیشتر از عدل شد — این کمان از بسکہ یکجا ماند آخر خانہ کرد

پرتو خورشید را آئینہ سازد گرم تر — مہر کم را سینہ صافیہا فراوان مے کند

ریاضت در جهادِ نفس باشد حربۂ مردان | خوش آن پهلو که ترکش بند نقشِ بوریا گردد
سخت رویان فارغ انداز کاوشِ اہلِ جہان | در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نیست
دولتِ بے رنجگان سرمایۂ سنگین دلی ست | خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود
تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن | یک چند گر بہ سبز گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین - شیخ محمد علی

سلسلۂ نسبش بہ ہژدہ واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

و مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادر شاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیار ہند کشید و در سنہ سبع و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر تتہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دار الخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ[۱۴] سال درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد برآمدہ چندی در اکبر آباد وقفہ کرد و از انجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے از انجا بہ عظیم آباد پتنہ رفت

در بھکر جزوے از اشعار طبع زاد بہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔
این چند بیت از نتائج طبعش کفایہ است ؎

شمع را شعلہ مسلسل ز دل آید بیرون — آہ دل سوختہ کان متصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دام ہوسہا — رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانا نہ سوختیم — آتش بسنگ بود کہ ماخانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد — در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن فشان گذشتی — گو مشتِ خاکِ ماہم بر باد رفتہ باشد

دلم ز وعدہ بر آتش فگندی و رفتی — بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبدالرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال و نکتہ سنجان بلند مقال است۔ سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد و منشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آوردہ اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ و بعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزید۔

نفیر در بلدۂ لکھنؤ او را دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شکستگی بمرتبۂ کمال دارد۔ و صحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیدہ۔ رباعی

تو خطِ چہرہ نیاز است مرا — در ہر سرِ موی خویش ناز است مرا

صد بار چو برگرد سرش مے گردم   یک دورۂ تسبیح نماز است مرا

(۱۰۴) آرزو سراج الدین علی خان اکبرآبادی

از شعراء حال - و تازہ گویان خوش خیال است - قریب پنجاہ[۵] سال است کہ در گلستان سخن عندلیبے می کند و بدستیاری ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند۔

فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمل طلب ترجمہ بقلم آورد۔ مشار الیہ بمنطوق وَ اِذَا حُیِّیْتُمْ بِتَحِیَّۃٍ فَحَیُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْھَا عمل نمود۔ و مکرر بہ تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود کہ :-

"فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شدہ و صحبتِ شعر اتفاق افتاد - حالا بادۂ ارتباط دو آتشہ شد و گل دوستی رعنا گشت"

نسب آرزو از جانب پدر بہ شیخ کمال الدین خواہرزادۂ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ و از جہت مادر بہ شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ منتہی می شود۔

و نسب شیخ محمد غوث بہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری عَطَّرَ ضَرِیْحَہٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند۔

ولادت شیخ سراج الدین در منتہای مأتہ حادیہ عشر (۱۱۰۰) واقع شد - از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداختہ - و در سن چہاردہ سالگی خود را بہ سخن مشغول ساختہ - و تا بیست و چہار سالگی کتب متداولۂ درسی در خدمت فضلاء عصر گذرانیدہ در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیدہ - سپس در سلک منصبداران پادشاہی در آمد -

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۲) بہ دار الخلافہ شاہجہان آمد و از آن وقت تا زمانِ حال درین شہر بسر می برد۔ و ہنگامۂ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رسالہ "موہبتِ عظمیٰ" در فن معانی و رسالہ "عطیہ کبریٰ" در فن بیان۔ ہر دو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" کہ سابق کسی برین منوال ننوشتہ۔ و فرہنگ "سراج اللغۃ" بطور برہان قاطع و "چراغ ہدایت" در بیان لغات و اصطلاحات شعراء جدید کہ در کتب سالفہ نیست و "نوادر الالفاظ" مشتمل بر لغات ہندیہ کہ فارسی و عربی آن در ہند غیر مشہور است۔ و "شرح سکندر نامہ" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبۂ اعتراضاتِ ابو البرکات منیر بر اشعار عرفی وغیرہ و نسخۂ "داد سخن" شرح قصیدۂ ابو البرکات منیر کہ در اعتراضاتِ شیدا بر قصیدۂ قدسی محاکمہ نمودہ۔ و شرح گلستان مسمی بہ "خیابان" و تذکرۂ اکثر شعراء متقدم و متاخر کہ درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد و کلیات او نظماً و نثراً قریب سی ہزار بیت است

و بعد از انکہ خط مشارٌ الیہ چہرۂ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازہ از شاہجہان آباد آورد و این ابیات از انجا سمت تحریر یافت ؎

مگو کہ چارۂ دل از سبوئے نمے آید کدام کار کہ از دستِ او نمے آید
چند چشمِ دوستی زین سادہ لوحان داشتن چشم حفظ الغیب از آئینہ نتوان داشتن
در ہوای آن پری رو چشم من پرواز کرد طفل بازی کوش اشکم را کبوتر باز کرد
کجیئے نیست در طریق خدا بنگین راست می کنند دعا
محض معدومیم و در عالم ہویدا ایم ما خوب اگر فہمد کسے تصویر عنقائیم ما
نماند ہمچو حنا ہیچ اختیار مرا سپرد بستہ بدستِ تو روزگار مرا
چو شبنم آبلہ پیدا ابروی آن گل شد قماش حسن بہ بیند کہ چشم بلبل شد

اگراز ناز بتان اذن تماشا گیرند | ازکف آئینہ گذارند و دلِ ما گیرند
دفعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود | عمراز شب زندہ داریہا دو چندان می شود
گلرخان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید | چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید
دلبران باہم آشنا مشوید | مبتلائیم ما شما مشوید
بنوش خونِ دلِ من کہ خوش نمک دارد | شراب میکدہ ام لذت گزک دارد
می کند ناز خطِ او نہ دمید است ہنوز | بید مانع است کہ تنگش نرسید است ہنوز
عرض بے طاقتی خود بچہ انداز دہم | بشکنم شیشۂ دل تا بتو آواز دہم
وحشت آموزِ غزالانم من | شہر استاد بیابانم من
بہ بزم می پرستان خود نمائی شیخ کمتر کن | بسانِ شملہ اسبابِ معیشت را بسر سر کن
شنیدم از رہِ دور آمد آن شوخِ فریبندہ | شودای کاش شمعِ محفلِ من ماہ آیندہ
ندارد یاد ایام جدائی چشمِ مستِ او | حسابی نیست در پیشِ فرنگی سال ہجرت را
فریب خوش پسران خوردن آرزو رسم است | زروی تجربہ گفت این چنین پدر ما را
شکستہ پا بنشین آرزو بگوشۂ صبر | کہ شاہ مملکتِ فقر چون تمر لنگ است
ہر کہ خود تربیتِ خود نکند حیوان است | آدم آنست کہ اورا پدر و مادر نیست
تغافل این ہمہ رسم کجاست جان کسی | بخلف وعدہ دلم نیز شرمسار تو نیست
گرفت آن مہِ ہندی مہِ دگر دربر | دگر مپرس حکایت کہ چند در چنداست
گرمصحفِ عذار تو افتد بدست من | ختم نمی بشوق بیک بوسہ کردن است
نیست خالی از تناسب عضو عضوِ آن پری | ساق سیمین دستۂ آئینۂ زانوی اوست
چنین کہ منع زسرگوشی خودم کردی | بخاطرِ تو ندانم چہ احتمال گذشت
می دو انند آسمان را بہرِ کارِ خاکیان | از بزرگیہا بود گر بے وقارم کردہ اند
خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود | تو نگاہی کردہ باشی یادِ من یادم کمے آید

حسود پست شد آنجا کہ بیت خود خواندم | چنانکہ بر سر کس خانۂ فرود آید
نمی فہمم زبانِ ترکی چشمِ سخن گویت | اشارتہای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد
نقش در عالم نشاند آنکہ سود عمر او | ہمچو خوش خط مہر کن در نیکنامی صرف شد
دیدہ باشی گلِ شبنم آلود | گریہ را ہم دلِ خوش می آید
آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال | عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد
کم بود از شوق خالی حسنِ موزونِ بتان | سرو این باغ است دارِ عشق پیچان بیشتر
لیکن دل ما آخر از ان شوخ کشیدی | ای آینہ ما قدر تو نشناختہ بودیم
پامال کرد خونِ منِ تیرہ روز را | زانو سیہ سمند سواری کہ دیدہ ام
نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب | کہ در شکنجہ فتد چون شود کتاب تمام
ربود از دلِ عشاق بیحضوری را | غبار خط تو خاک شفاست پنداری
زنّار و قشقۂ ما بے سبحۂ نباشد | چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی
خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان | زمینِ شعر کجا حقِّ شفعہ داشتہ است
شود چو بازوِ من ناز بالشِ خوابت | تو خود بگو کہ مرا آن زمان چہ باید کرد
واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان | خونِ عاشق نیز چون شنجرف باشد کشتنی
آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور | حیف آن عاقل کہ ماند زندہ بے کیفیتے
ہرچند از وئیم و لیکن ہمہ اوئیم | مانندۂ فیلے کہ تراشیدہ زعاج است
آن دو گیسوے سیہ بر روی رخشان آرزو | شعر ہندی بودہ است از میرزا روشن ضمیر

پوشیدہ نماند کہ بعد تمام سرو آزاد ـ سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاستہ رخت سفر بہ دیار شرقی کشید ـ و در بلدۂ لکھنو آمد ـ و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبہ اودھ برخوردو بعواطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہفدہم ذی الحجہ سنہ سبع وستین ومائتہ

والف (۱۱۶۷) در گذشت - آرزو با شجاع الدوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدر شد بسر مے برد - و در جمادی الاخری سنه تسع و ستین و مأته و الف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد - و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر زمرگِ او سخن را آبرو رفت

اگر جوید کسے سال وفاتش بگو - آن جانِ معنی آرزو رفت
۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر - میرزا جانجان سلّمہ اللہ تعالےٰ

مظہر فیض الٰہی است - و مشرق صبح آگاہی - شاہ مسند فقر و فنا - و مقیم آستان توکل و استغنا -

نام والد ماجد او میرزا جان است از ینجا وجہ تسمیۂ او نوان دریافت اما نام تخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است کہ پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرمودہ و کرامتے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نمودہ یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاہ شد جانجان خود مظہرِ اللہ شد

لیکن نام او بر السنہ میرزا جانجانان جاری شدہ - این اسم ہم معنی بلند دارد فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نہ بستہ اما غائبانہ اخلاص کامل است و ہمیشہ بہ آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل -

میرزا جامع فقر و فضیلت و سخن گستری است - و بہ اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری - نو عروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازہ - و تصویر خیال را بتردستی فکرش حسن بے اندازہ - شعلۂ آوازش آتش زنِ خرمنہا - و شوخی اندازش شور

افگن انجمنها۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر در آورد۔ و متاع نفیس از انفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت نسخۂ ترجمہ این است۔

"فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب

"نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأۃ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشو ونمای

"ظاہری در بلدۂ اکبر آباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد

"بداونی نقشبندی مجددی واقع شد سلسلۂ نسبش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ

"بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہی می شود۔

"جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأۃ تاسعہ از خطۂ طائف بجذب قسمت بحدود

"ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گزرانیدہ۔ اولاد

"کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بر دست ہمایون

"پادشاہ اتفاق اُفتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ

"شعار مردم این خاندان بود

"میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور

"واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرافراز گردید۔

"و این خاکسار از بدو طفلی ہوای مال وجاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت

"غبار خود در ابدامن دولت از خود رفتگان بستہ بامید آنکہ چشمی در عالم دیگر باز کند۔ چون نقش قدم

"بردر ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد۔ تاب تدبیر اسباب نمی آرد بجرید و تفرید

"اختیار کردہ نان برخوان دو نان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشقی

"کہ نمک خمیر اوست گاہ لبی بفریاد وا می کند۔ چون نالہ اش موزون واقع می شود احباب از راہ جوہر

"شناسی بمیزان اشعارش می سنجند۔ وگرنہ او را از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

"سخن پیچیده۔ زیادہ برین نیست کہ نظر بزرگان یافتہ حسن قبولی بہم رسانیدہ است۔ او سبحانہ حسن خاتمہ ہم نصیب کند

"ومن اشعارہ"

باغبان رو بچمن آور کہ ثنا خوانِ تو ام — چون صبا بادفروشِ گل وریحانِ تو ام
ہمچو سیلاب روم گریہ کنان جانب دشت — من کہ جاروب کشِ گورِ غریبانِ تو ام
طرفہ شمعی تو کہ چون صورتِ فانوس خیال — متصل گرد تو می گردم و حیرانِ تو ام
خوب گفتی غزلِ مرثیۂ من مظہر — جان ندارم کہ دہم کشتہ احسانِ تو ام

آنکہ روز و شب بلا گردانِ دیدار خود است — داغ ہمچون آفتاب از دست رخسار خود است
پشت پائے برحنا زد سرمرا در خاک ریخت — از پیِ آزار من ناحق در آزار خود است
خدایا آتشِ سودا ز سرتا پای من گیرد — اگر عریانیم چون شمع نام پیرہن گیرد
ہنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد — درین رہ تیشۂ باید کہ دستِ کوہکن گیرد
ازان پیراہنِ خود چاک می سازم کہ می ترسم — گریبانم بمحشر آید و دامانِ من گیرد
ازین عالم مجردمی روم چون بوی گل مظہر — کہ نترسم حق عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب و رست کند گر بہا بہ زاریِ ما — ہمین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاہید دخلہای سخن گرچہ تن مرا — بالید چون نگین مُنَبّت سخن مرا

مرا کشت است و باز این مرگ با من سرگران دارد — ترا بر نعش من چون دید گفت این مردہ جان دارد

سوز دل از ہر بنِ مویم نمایان کردہ اند — این جفا جویان مرا سر و چراغان کردہ اند

سحر عید گل و عاشور بلبل در چمن دیدم — برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشہد پروانہ شمع خواہم بُرد — اگر وصالِ تو این بار رو نمود مرا

مباد ابلبل دیگر پس از من آشیان بندد — توان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو اُفتاد گرفتاریہاست — حلقہ بر حلقہ چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت — این بدخشی از کجا در سبزوار اُفتادہ است

ہیچ کس برجامہ زیبان قتلِ من ثابت نکرد — گرچہ خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود

نداشت ہستیِ من تا عدم سرِ مو فرق — کمر تو بستی و من مفت از میان رفتم

مبین آئینہ گردی زخمی تیغ نگاہِ خود — ضروراست ای لپسر از رجعت سیفی حذر کردن

جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے — شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد

بتان اگرچہ ندانند قدر مظہرِ ما — خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) دردمند۔ فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است۔ و شعراء خوش تقریر۔

اودگیر شہری است از توابع **محمد آباد بیدر**۔ مرقد منور شیخ صدر الدین قدس سرہ کہ از مشاہیر اولیاء **دکن** است درین شہر واقع شدہ۔ راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ۔

مولدِ فقیہ صاحب **اودگیر** است۔ در صغرِ سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۶) از **دکن** بہ دار الخلافہ **شاہجہان آباد** رسید۔ و در ظلّ عاطفت **شاہ ولی اللہ** نبیرۂ **شاہ گل** متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرارہما جا گرفت۔ و بہ تہذیب اخلاق و تحصیل حیثیات مشغول گردید۔ بعد چندی والد او رخت زندگانی بربست۔ میرزا جانجان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ اورا در سایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت و تربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا درحق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند — لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی و ریختہ ہر دو خوب می گوید۔ ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ۔

فیمابین فقیر ومشارٌ الیه غائبانه اخلاص وافی است وہمیشه طریق مراسلات مسلوک
درین ایام به تقریبی از شاہجہان آباد بسمت بنگاله رفته ونزد ناظم بنگاله به جمعیت
مے گزراند

اشعار او به فقیر کم رسیده - چند بیت پیش ازین برپشت خطی نوشته بود ازان است ؎

برزخم خویش ازان کوهکن نمک ریز است　　که شور خندهٔ شیرین بکام پرویز است
درکوی میفروش نماند آبرو مرا　　لب تشنگی فروخت بدست سبو مرا
جان بیکسانه دادم و شادم که عمرها　　بوداست برمراد تو مرگ آرزو مرا

رباعی

ازفیض تو ای شافع روز محشر　　ہر روز بود عید غدیر دیگر
چون جام بود چشم امیدم درحشر　　بردست تو ای ساقی حوض کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاهر کردی　　وین عمر دوروزه بار خاطر کردی
بعد از مردن رہت بخاکم افتاد　　اول بایست آنچه آخر کردی

(۱۰۷) شاعر - گل محمد معنی یاب خان

ازمردم سرکار محمد شاه پادشاه است - بعنایت شاهی ممتاز بود - و به خطاب
معنی یاب خان سرفراز - نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کرده - و در تلامذهٔ میرزا
فائق برآمده - امروز منتخب شعراء شاہجہان آباد است و قلمرو معنی یابی بمیامن نظم ونسق
او آباد -

گلدستهٔ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

بگلشن چشم شهلایش چو می آشام مے گردد　　دکان حسن خوبان تخته چون بادام مے گردد

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل   جدا ز صحبتِ ہم ہمچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبدالولی

بن سید سعداللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والا گہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشارٌ الیہ را اشتیاق سیر شاہجہان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شُده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدۂ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستاده بود این چند بیت ازانجا فرا گرفتہ شد ؎

نشود مرد کسی کوه گر از جا بر داشت   رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا بر داشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن   کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب   چیده مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسرده خواہد ماند یا وامی شود روزے   ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا نا کرده گر صیاد از دامم رہا سازد   اسیر حلقۂ بر گرد سر گردیدنش گردم

سر برنداشت نکہتِ گلشن ز شرم او   بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[۱] ۔ میر محمد ہاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش ببداہت نظر اصل ونسب نشان می دہد در

۱؎ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید وہلال استعدادش درسنہ چہاردہ سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔

سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود جدش سید علی بہ اقتضاء آبخورد از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ ودر خجستہ بنیاد اورنگ آباد رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامن دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و بہ قلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا درسنہ احدی وثلثین ومأتہ و الف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل و میر عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:۔

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سن انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دوہزار وپانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکن نواب نظام الدولہ شہید بر مسند ریاست دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق افتاد نسیم گفتگویش

گره کشای غنچهٔ دلهاست - و گلریزی تقریرش رنگ افروز چهرهٔ مدعا -

این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شده

پاس دل گرمی توانی داشت سلطان می‌شوی   این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پا لنگ است می نالم   دلم را چون جرس جای طپش تنگ ست می نالم

در دیده ام خیال رُخ خوب یار ماند   این نقش بر جریدهٔ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندهٔ احسان توام   سرو آزادم و پابند گلستانِ توام

بسملم کردی و پرسی طپم آزرده مشو   می کنم رقص که در ذیلِ شهیدانِ توام

بی بهار خلق شهرت با هُنر دمساز نیست   نکهتِ گل بی شگفتن قابلِ پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است   شمع را آئینهٔ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم   مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارهٔ حسنت شهادت است   از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت   بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست   از شیر دل شکر کشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم   کاش عریانیِ من زنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند   هنوز با تنِ مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشهٔ دُنیا بطلبگاریِ دل   گفتم آن شیفتهٔ بی سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندانِ مست محترم اند   سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پیِ روزی بیکدگر   صف بسته اهل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبائیش همدان - و نسبش به میر

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ وپس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ وبہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ واز چند قریہ کہ اکبر پادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت وبخدمات عمدہ ممتاز بود واز علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشو ونما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ ودر اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ ودر رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ وجامۂ میرزائیت برقامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ؎

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم | این منت بر تواضعِ صیّاد می کنم
در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست | کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست
نرسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نا رسائی | بخیال آستانش من ومشق جبہہ سائی
کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان | رقمی نمود آہم دو سہ مصرعِ ہوائی
رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار | مجمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم　　معاشران چمن انتظارِ من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت　　مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را در بیکسی هم عالمی است　　بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد۔ میرزا علی نقی

از قوم قاچار است۔ مولد پدرش نقد علی خان۔ همدان۔ و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت۔ نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت۔ و در عهد آصف جاه مدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود۔ و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده۔

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دار السرور برهان پور است۔ بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید۔ و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مأته والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدر آباد نقد امتیاز بدست آورد۔

اول مرتبه در اورنگ آباد دار د فقیر خانه شد و بعد از ان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق افتاد۔ جوهر قابلیت سرمایۂ اوست۔ و زیور تهذیب اخلاق پیرایۂ او۔

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپردند اختیار مرا　　توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا
یار آمد و دمی ننشست و شتاب رفت　　عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت
ای مصوّر از لباسِ یار دامانش بکش　　بر رقیبم دست گریبان گریبانش بکش
دلم تو بردی و من انتظارها دارم　　بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن | خود را مثال آینه حاضر جواب کن
خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری | خدا نکرده مگر در گره همین داری
خطِ پشتِ لب و حرفِ تو در دل کرد تاثیری | بقربانت روم ظالم چه تحریری چه تقریری
گفتهٔ دل شکنان به که فراموش کنی | این گهر مین ندارد که تو در گوش کنی
گیرم که در کفم همه رنگِ حنا شوی | آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی
بروی مشهدِ پروانه شمع را دیدم | که چادری زگلِ داغ میکشد امشب
بی خورده دلِ لاله برد داغ ز گلشن | آرام متاعی ست که بی زر نتوان یافت
بالیده بود پر بخود آخر خراب شد | چشم حباب کور شود این سزای اوست
راست می گوید اگر سرو که همدوشِ تو ام | بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد
دلم از تست میخواهی ببر من پیشکش کردم | بهر صورت ترا آئینه در کار است می دانم
اول ابرویِ تو دیدیم ز معمورهٔ حُسن | ما درین شهر مبارک شب ماه آمده ایم
دارد همیشه در بر پیراهنِ مُعَطّر | ما را ز گل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوهاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمه خود را باشارهٔ فقیر انشاء کرد۔ و نسبت به مؤلف کتاب تکلّفی بکار برد۔ هرچند بساط عذر گستردم ناطقه را بمُهرِ ابرام بند ساخت۔

نسخهٔ ترجمهٔ این است:۔

"فقیر عبدالوهاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است۔ سلسلهٔ نسبش از طرفین به
"مخدوم جهانیان بخاری قدس سرہ منتهی مے شود۔ مولد و منشا این نمود بے بود احمد نگر
"دارالسلطنة سلاطین نظام شاهیه۔ چون از دواج فقیر با صبیهٔ سید مرتضےٰ خان بخاری حارس

" حصارشہرپناہ دولت آباد اتفاق اُفتاد - باین تقریب طرح اقامت در قلعہ دولت آباد
" ریختہ شد - بعد از ان کہ حیثیت استفاضہ بہم رسید از چشمہ سار نکتہ سنجان بقدر زلالی برداشت
" ومشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت - گویند شخصی این بیت
" تکراری کرد ؎

خدا ناکردہ گر آید اجل پیش　　　بامیدِ کہ بگذارم جنون را

" فرزندی داشت صاحب کمال گفت " بامید من " للہ الحمد والمنہ کہ جگر گوشگان اشعارم
" ہریکی بزبان حال ادا نمود کہ آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود بہ عنایت ایزدی چندین
" نتائج ارجمند داری ہمہ را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم واز زیور اصلاح محلی ساختم - سخن
" آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادہا را بحسن قبول صاحب طبعان رساند و از سواد بہ بیاض
" بلند نظران جلوہ گر گرداند ؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الٰہی را　　　زماہی قیمت افزون تر بود دندان ماہی را
چو سیر غنچہ کردم اعتبارِ این چمن دیدم　　　زند برہم نسیمے منصبِ صاحب کلاہی را
غیرتِ افزای بہار است گلِ رخسارت　　　شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوہ بصد رنگ چو آئی بخرام　　　گردشِ خامۂ نقاشش بود رفتارت
ابرو کہ بود نازکشِ وسمہ نخواہم　　　چون پی بکمانی کہ دو کار است بچیم
بدوری ہم ترا برمن نظرہا ہست می دانم　　　کہ چشم دوربین نزدیک بیند دوردستان را
تا چشم باز کرد خدا دید دیدہ ور　　　اول بہ بیند آینہ آئینہ ساز را
سازندہ است سروقدش را زمین چشم　　　تا دل دواند ریشہ اگر یک زمان نشست
سنگین دل است آن بت و من آبگینہ دل　　　دل را بدل رہیست الٰہی تو خیر کن
ابروی دیگران نرسد ابروی ترا　　　ہر ماہِ نو مقدمہ عیش عید نیست
نگینم بندگیہا ہیچکس چون من نمی داند　　　بنامی آشنا می گردم و با سجدہ می سازم

او بزلف آنجا گره زد۔ شد دلم اینجا بدام   می توان دادن سرانجام امور از راه دور

(۱۱۳) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری المولد است۔ کتب اوائل درسی تحصیل نمودہ۔ ونقش او بامشق سخن درست نشستہ۔ ازو می آید ؎

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را   ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را

گل کند از باطنِ صاحبدلان بی قصد فیض   در گرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد   شاخ آہو قلم نرگسِ شہلا گردد

صندلی رنگ بتی گر سر درمان دارد   درد ہم گردِ سرِ ما بہ تمنّا گردد

رباعی

رونق دہِ تختِ شرع شاہِ نجف است   روشن کنِ آفتاب ماہِ نجف است

شاہی خواہی وگر نو راہے طلبی   شاہ نجف است و شاہ راہِ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است و اسامی کتبی کہ ماخذِ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد و مقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدءِ فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد برزبانِ قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم وذکر این طائفہ را طراز دامنِ کتاب می سازم۔

بر صیرفیان نقود اخبار و مبصران جواہر آثار ہویدا است کہ چون ماہچہء رایت اسلام برسواد ہند پرتو انداخت۔ وطلیعہء غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ ھِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب وعجم باقامت این دیار پرداختند وعلوم ابو البشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند از انجملہ سخن موزون کہ از ان وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شورہا

برانگیختہ اند۔ و رنگہا از خامۂ بوقلمون ریختہ۔ امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پای
تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف واکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج
رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وغیرہم
رحمہم اللہ تعالی و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و
اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید۔ از انجملہ شہر بلگرام حَفِظَہَا اللّٰہُ عَنْ
حَوَادِثِ الْاَیَّام

من سواد خوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم۔ و خادم صاحبان این انجمن
اما باثبات مآثر این اعزّہ کرام برصفحۂ روزگار حق عجیبی ثابت کردہ ام و خدمت نمایانی
بقدر طاقت بجا آوردہ۔ سیما طائفۂ شعراء قدیم و جدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم
غلط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّہَادَۃِ تَعَالٰی
شَانُہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خود فروشی
چیدن۔ بلکہ از سر عجز و نیاز زبان بہ تحدُّث عطیات الٰہی کشودہ ام۔ و لب بہ تذکُّر
عنایات شاہی وا نمودہ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِہٖ
تَتَنَزَّلُ الْبَرَکَاتُ۔

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدما شعراء این مقام۔ و نکتہ سنجان شیرین کلام است۔ محل سکونت او محلہ
قاضی پورہ در دامن بلندی۔

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از
نوکران باامتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد۔
مشار الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رسانید

ومخدرات صنائع وبدائع رابیشتر بکرسی نشاند۔

ہمواره باامراء عہد بسر می برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را به تجرد و تفرد گزرانید۔ آخرالامر در قصبۂ سفیدون از توابع دارالخلافه دہلی وارد شد و ہمانجا به گلگشت نزہتکدۂ آخرت خرامید۔ و این سانحه در سنهٔ ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دہلوی تاریخ وفاتش درین قطعه بضبط آورده ؎

مالکِ ملکِ نظم شیخ نظام　　شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیده شده ظہیرِ زمان　　در غزل گشته خسروِ ایّام
بست رختِ بقا ز ملکِ فنا　　کرد آہسته سوی خلد خرام
کردم اندیشه بہرِ تاریخش　　خردم گفت۔ آه آه نظام
۱۰۰۳

دیوانش قصیده و غزل و رباعی و صنائع شعری پانزده ہزار بیت است و قصیده به از دیگر اقسام می گوید۔

سید محمد اشرف درگاہی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من در آمد۔ بر پشت دیوان مُہر خود زده که این بیت نقش داشت ؎

خدایا بحق رسولِ انام　　پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لہٰذا درین جریده کم گرفته مے شود ؎

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند　　جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند　　در عمکدۂ عشق طپیدن که تواند
آنجا که صبا را نبود بار ز تنگی　　جان بخش کلام تو شنیدن که تواند
هر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد　　ای وای بحرِ دستِ تو چیدن که تواند

صد تیغ کشیدند ز ہر سو به ضمیری پیوند ہوای تو بریدن که تواند

آن تُرک شوخ دیده خود از دودمانِ کیست یا رب چنین خراب کنِ خانمانِ کیست

از ناله و فغانِ من آید جهان بجان آن سنگدل نگفت که آیا فغانِ کیست

این سرو سرفراز که خوش می چمد بناز یارب چنین کشیده سر از بوستانِ کیست

ہر تیر بر دلم که دو ابروے او کشید دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست

چون نامهٔ نیاز ضمیری رسید و خواند پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے که شوی جلوه گرای سیمتن آنجا گویند ثنایِ تو همه بے سخن آنجا

چشمم که بود خانهٔ خوش آب و ہوائی شایستهٔ آنست که سازی وطن آنجا

خواہم که کنم پیش تو دردِ دل خود عرض لیکن بمقامے که تو باشی و من آنجا

تا کرد خریداریِ خاکِ سرِ کویت از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یا رب بدرت نامه سیاه آمده ایم وز آتشِ دوزخ به پناه آمده ایم

ہر چند که ما غرقِ گناه آمده ایم با قافلهٔ عذر براه آمده ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیه الرحمه گوید ؎

بدورانِ شهِ اکبر که گشته خطاب او جلال الدین محمد

چو حاجی افضل از تقدیر حق رفت ازین دارِ فنا در دارِ سرمد

ز تُردی بیگ سلطان یافت بنیاد برای مرقدش این پاک گنبد

ضمیری جست سالِ این بنا را بلفظ پارسی و هم به ابجد

بتاریخش نهان و آشکارا خرد گفتا سنهٔ هشتاد و نهصد ۹۸۰

و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیه بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می برد - و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او با خلاص و

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردۂ کبریا خرامش فرمود و درسواد شہر مدفون گردید - تردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد وقطعہ مذکور را بخط نستعلیق در نہایت خوشخطی بر لوح سنگ کندہ در پیشانی باب گنبد تعبیہ نمود - اما این گنبد بنام سالار بیگ کہ میراہتمام تعمیر بود شہرت یافت ونام تردی بیگ سلطان راکسے نمے داند - شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران ۔ می نشانم نقش خود اماّ بنام دیگران

(۱۱۵) شاہدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہ

دفتر اول از ترجمۂ مفصل زینت یافتہ وخامۂ خوش نصیب شاہراہ سعادت شتافتہ واینجا ہم طریق اجمال می پیماید - وصدر ورق رابمرسلۂ جواہر آبدار می آراید -

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیحَہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندرہ رَوَّحَ اللّٰہُ رُوحَہٗ - عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید - وسالکانِ مناہج حق پرستی را بسرا ئبستان کبریا رسانید -

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبہات" و "شرح کافیہ ابن حاجب" بطور تصوف - وغیرہا متداول است -

احیاناً بنا بر موزونی طبع گوہر قافیہ مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید - در حل شبہات مے فرماید :-

" این کس درفن غزل تلمیذ خواجہ حافظ شیرازی است قدس سرہ وخواجہ نیز بہ شاگردی خود "مرا قبول کردہ وگویا باین ضعیف ایمائے نمودہ ؎

"ہرکہ در طور غزل نکتۂ حافظ آموخت   یار شیرین سخن نادرہ گفتار من است"

و میر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طرازد کہ:-

"میر سلیقۂ شعر خوب دارد از واست ؎

"مرو بجنگ چو اول بصلح آمدۂ   وی بہ لطف نشین تاز خویش برخیزم"

و شیخ عبد القادر بداؤنی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ:- میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر و الف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید۔ و در بلگرام مغرب خاک رامشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گزرانید ؎

چو رفت واحد صوری و معنوی گفتم   ہزار و ہفدہ و شب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری و معنوی است - امابیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کردیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است و واحد معنوی کہ یک است بر آمد۔

دیوان غزل موجزی از و موجود است۔ و کلامش روش زمان خود دارد لهذا بر قلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد   خیال غیر تو نقشی بر آب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلف تو دراز است   بورانتوان بست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسی ما از برای چیست   مائیم واسطی و قلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی۔ سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبد الجلیل بن میر عبد الواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمْ۔

ذات مفیض البرکات پیشتر شمع حلقۂ فقر است و اینجا انجمن افروز شعرا۔ در اوائل حال دست بیعت بجناب سید مربی بن سید عبد النبی بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمَا کہ ترجمۂ ہر دو در دفتر اول نگارش یافت۔ داد۔ و از عنفوان سِنِ تمیز تا مبادی ایام کہولت بخدمت سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی سعادت اندوخت و از فیض تربیت والا جادۂ سلوک بنہایت رسید و در نزہتکدہ سَیْرٌ فِی اللّٰہِ نخرامش در آمد۔ و از مشرب خاص آنحضرت حظی مستوفی حاصل کرد۔ و سند خلافت و اجازت اخذ نمود و بہ دار الولایۃ کالپی شتافتہ از خدمت مخدوم زادہ عالیجناب شاہ فضل اللہ بن میر سید احمد بن میر سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمَا تیمّناً و تبرّکاً مثال اجازت و خلافت گرفت۔ و ہمین سلسلہ را جاری کرد

و چون مرقد منور جد امجد او میر عبد الجلیل قدس سرہ در مارہرہ از مضافات مستقر الخلافہ اکبر آباد واقع شدہ۔ دران مقام رفتہ رنگ توطن ریخت۔ و روز عاشورا سنۂ اثنتین و اربعین ومأتہ والف (۱۱۴۲) عنان از عالم سفلی تافت و با روح مقدس امام علیہ السلام بہ گلگشت فردوس اعلیٰ شتافت۔ راقم الحروف گوید ؎

بیدار دلی رفت سوی محفلِ قدس بربست ز صحرای جہان محملِ قدس
تاریخ وصال او خرد کرد رقم صاحب برکات واصلِ منزلِ قدس

ہموارہ چراغ ارشاد می افروخت۔ و احیاناً لباس فارسی و ہندی بر قامت معنی موزون می دوخت۔ منظور نظر او از نظم و نثر ضبط معانی حقائق بود۔ و بر قول مولوی معنوی عمل می فرمود کہ ؎

قافیہ اندیشم و آن یارِ من گویدم مندیش جز دیدارِ من

دیوان شعر موجزی و مثنوی مختصری مسمی بہ "ریاض عشق" دارد۔ این چند بیت از و تیمّناً قلمی می گردد ؎

به دیر پیر مغان باش و می پرستی کن | زلعل ساقی ماجرعه گیر و مستی کن
چشم حیرت پیشه راخار وگل رعنایی است | دل خرابی دیده راآبادی وصحرائی است
چشم دل داریم دیگر از نگاه ما مپرس | گرد کوی خویش می گردیم راه ما مپرس
خانۂ دیده شود رشک پری خانۂ چین | گر قدم رنجه کند یار بسر منزل ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سرہ ما بعد است اما برای اتصال ترجمۂ او با ترجمۂ جد امجدش میر عبد الواحد شاہدی قدس سرہٗ درینجا تحریر یافت۔ ونظیر این وجه در تقدیم وتاخیر تراجم دیگر ہم ازین فصل منظور است۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیہ چنانچہ در حوزۂ دانشمندان ورود کرامت آمود نمودہ در مجمع تلامذۂ رحمن نیز بطرز موزون جلوہ فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال بر زد و در قصبات صوبۂ اودھ بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فرا گرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا غائبانہ عقیدتی بہم رساند و این بیت بنظم آورد ؎

کالپی مکہ بلگرام یمن | ای تو احمد منم اُویسِ قرن

بعد ازین بادراک رؤیت والا دیدہ و دل را مظہر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محلہ میدانپورہ مسند خدا پرستی وتدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبہ را از حد بدایت بسر منزل نہایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزز و مکرم می زیست۔ و در نقاوت وطہارت وحفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست وپنجم شعبان روز سہ شنبہ سنہ ثلث ومأتہ والف (۱۱۰۳) واقع

شد- و موافق وصیت پایان مرقد خواجه عماد الدین بلگرامی که صاحب ولایت آن مقام است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت- راقم الحروف گوید ؎

زہے سید ضیاء اللہ تحریر — منور ساخت از خود محفلِ قدس
خرد تاریخ او درخواست از غیب — ندا آمد- ضیاءِ منزلِ قدس
(۱۱۰۳)

نظمش در ثمین است و نثرش ماء معین- شعر و انشا دون مرتبۂ آنجناب است و اشعاری که ثبت می شود پرتوی ازان آفتاب ؎

قطرۂ می که لبی بی تو چشیدن گیرد — بگلو نا شده از چشم چکیدن گیرد
براه دیده دو رویه درختهای مژه — نشانده ام که خیالِ تو راه گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سرِ شعلۂ خشم — چون موم بدست خلق تو خارۂ و یشم
گویا گردد ادب چو آئی به سخن — بینا گردد حیا چو بکشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جهان افروز یکتائی است- و در اوج دفتر اول سرگرم جلوه آرائی نسخۂ جامع فنون عقلی و نقلی بود- و در تجرد و تفرد و خصائل رضیه و شمائل سنیه بی مثل می زیست-

اصل و الا از سادات اترولی من اعمال آگره است و همانجا در تاریخ هفتم ذی الحجه سنه ثلث وسبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید- و در

له درین ماده همزۂ ضیاء را یک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و در اصل سال وفات ضیا این نیست- مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحه ۲۴۰ مطبوعه مفید عام آگره ۱۳۲۸ھ می گوید که آخر به تحقیق رسید که تاریخ انتقال مشارٌ الیه سنه اربع و مائة و الف (۱۱۰۴) است و مادۂ تاریخ "ضیا بمنزلِ قدس"
(۱۱۰۴)

سن پانزده سالگی سنہ ثمان وثمانین و الف (۱۰۸۸) بارادۂ کسب علم از اترولی بخطۂ بلگرام تشریف آورد۔ و از فضلاء بلگرام وعلماء جوار فنون درسی برگرفت۔ و در حوزۂ درس مولوی سید قطب الدین شمس آبادی مسافت تحصیل بنہایت رسانید۔

وبعد از تکمیل تحصیل در بلگرام طرح اقامت انداخت۔ اول بخانۂ سید فیض زمیندار کہ از اعیان سادات بلگرام است سکونت داشت۔ بعد ازان قریب سی[۳۰] سال تادم آخر در محلہ میدانپورہ در دیوانخانہ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی نَوَّرَ اللهُ مَرْقَدَہٗ اقامت ورزید۔ و درین مدت احیانا بجانب گجرات شاہ دولاو کشمیر و مکانہای دیگر بطریق سیر برخاست۔ و در ہر نوبت بفرصت قلیل معاودت فرمود وقریب ہفتاد سال بر مسند تدریس باحیاء علوم پرداخت۔ و عالم عالم طلبہ را از حضیض شاگردی بہ اوج استادی رسانید۔ از انجملہ مادو برادریم یعنی فقیر و میر محمد یوسف کہ ذکرش می آید۔

رحلتِ والا در بلگرام بیست وچہارم ذی الحجہ سنہ احدی وخمسین ومأتہ و الف (۱۱۵۱) واقع شد و بر وفق وصیت در " باغ محمود " متصل مرقد علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل نَوَّرَ اللهُ مَضْجِعَہٗ۔ جانب شرق مدفون گردید۔ مؤلف اوراق گوید ؎

افسوس کہ آفتابِ معنی — از حلقۂ آسمان برون رفت
تاریخ وصال او خرد گفت — علامۂ ازجہان برون رفت
۱۱۵۱

احیاناً بنا بر تشحیذ طبع بہ ترتیب نظم می پرداخت۔ و فرق شعر را بر شعری می افراخت این رباعی نتیجۂ فکر عالی است ؎

گر بوالہوسی نیاز ظاہر آموخت — کی آتش سوز دل تواند افروخت
چون صورتِ پروانۂ فانوس خیال — گرد سرِ شمع گشت و یک ذرہ نسوخت

(۱۱۹) واسطی میر عبد الجلیل حسینی واسطی بلگرامی نور اللہ ضریحہ

عندلیب ناطقہ در چمن نخستین زمزمۂ مناقب والا سنجیدہ۔ و گوش ارباب ہوش را شگفتگی یکچمن گل بخشیدہ۔

اینجا ہم بتحریر فصلی از احوال میمنت اشتمال مے پردازد۔ و پیشانی صفحہ را بانوار قدسیہ منور می سازد۔

× × × × × × × × × × × × ×

× × × × ×

آنجناب باتفاق جمہور از خواص اتقیا و اجلۂ علماء عالی مقدار است۔ و در تقدس ذات و جلائل صفات یگانۂ روزگار۔ و از عنایات ایزد کامیاب دولت نشأتین بود۔ و بہ منطوق آیہ فیض پیرایہ وَاٰتَیْنٰهُ فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ از جمعیت صوری و معنوی حظی وافر داشت۔

و از مناقب والا اینکہ بیمن طالع بیدار شاہ ولایت کَرَّمَ اللّٰہُ وَجْہَہٗ را در خواب مے بیند و دستِ بیعت می دہد و در قصیدۂ منقبت زبان بادای شکر می کشاید کہ ؎

دین پناہا تفضل آگاہا — دلِ پاکِ تو شمعِ عرفان است

کردہ ام بیعتِ تو در رویا — این سعادت ز فضل رحمن است

دستم آخر گرفتۂ بکرم — می شناسم کہ این چہ احسان است

من و این رتبہ از کجا لیکن — مور پروردۂ سلیمان است

کتب اوائل از بعض علماء بلگرام و قصبات پورب اخذ نمود۔ و در حلقۂ درس شیخ غلام نقشبند لکنوی قدس سرہ سر رشتۂ تحصیل بانتہا رسانید۔ و علم حدیث

از خدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی که از تلامذۂ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر و حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ وحافظۂ شریف بمرتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر از بر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدتی در اورنگ آباد دکن اتفاق اُفتاد سید علی می گفت:۔ "من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم" و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع ومأتہ والف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ وعنقریب عطف عنان نمود۔ وکرت ثانی در سنہ احدی عشر ومأتہ والف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف برہما پوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب در تاریخ خدمت انشا می کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد ز روی کرم خدمتِ عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت وقائع نگاریِ گجرات زیبا

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بربست و از انجا متوجہ گجرات شد وغرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر ومأتہ والف (۱۱۱۳) گجرات را مورد برکات ساخت۔ وقریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام سرانجام داد

و در سنہ ست عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۶) عزل درمیان آمد۔ آنجناب در ماہ جمادی الاولی سال مذکور بمحروسۂ بلگرام تشریف آورد۔

میرزا یار علی بیگ غائبانہ نقش قدردانی زد و ہم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بھکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کردہ ہمراہ قاصد ا جیر روانہ بلگرام ساخت آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سندھ بخرامش در آورد و بست و چہارم رجب سنہ سبعہ عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۷) سواد بھکر را از پرتو قدوم بر افروخت۔ و سالہا خدمات را بہ دیانت و امانت پرداخت و بعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاہزادہا وجمیع ارکان سلطنت بود در طبقات لاحقہ بی آنکہ از بھکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در ہر عصر سند استقلال خدمت روانہ ساختند تا آنکہ در عہد محمد فرخ سیر پادشاہ از نیرنگیہای قدرت الٰہی در پرگنۂ جنوبی از اعمال بھکر ریزہای نبات بقدر ژالۂ خوردہ از ابر بارید۔ و بہ نزول این حلاوہ غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحۂ غریب رباعی انشا کردہ در فرد وقائع معروض بارگاہ خلافت داشت کہ ؎

فرخ سیر آن شہنشہ با برکات — چرخ از ادب اوشدہ شیرین حرکات
در سند زمین عہد عشرت مہدش — بارید سحاب ریزۂ قند و نبات

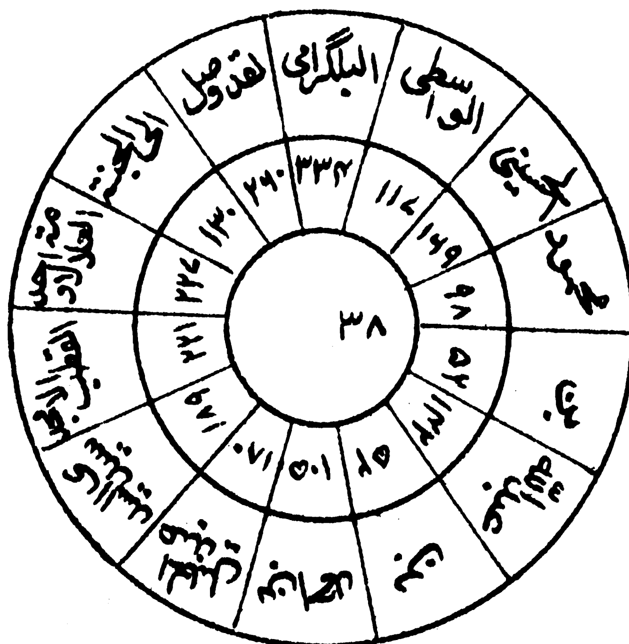
میر جملہ سمرقندی کہ دران زمان راتق و فاتق مہمات سلطنت بود و سوانح حضور معلی بلو تعلق داشت۔ و آخر صدر الصدور جمیع ممالک ہندوستان شد بمجرد ملاحظہ فرد وقائع بی آنکہ حکم بہ تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نمودہ در اوائل سنہ ست و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت۔ آن جناب در ہمین سال از بھکر

جانب دار الخلافه شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را نیابت مقرر فرمود و در سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۲) بعد شانزدہ سال بلگرام را از مقدم گرامی مستسعد ساخت و یک سال توقف کردہ بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد تشریف برد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنہ احدی و سبعین و الف (۱۰۷۱) است و انتقال شب شنبہ بیست و سیوم شہر ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیۃ بدار السلام بلگرام نقل کردہ روز جمعہ اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمہ لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وَزِیَادَۃٌ (۱۱۳۸) تاریخ یافتہ در تفسیر بیضاوی گوید:۔ "اَلْحُسْنٰی الْجَنَّۃُ وَالزِّیَادَۃُ ھُوَ اللِّقَآءُ" و نیز دائرۂ تاریخی بہ پرکار فکر کشیدہ و تواریخ لاتعد و لاتحصی بمرکز نشاندہ۔

دائرہ این است۔

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہاے چہاردہ گانہ ہر خانہ را کہ خواہند مبدء قرار دہند۔ و بہر عددی کہ بخاطر برسد شمار نمایند سوای واحد و چہاردہ و اضعافش و اول با آخر بین۔ و بہر خانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔ پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد نمایند مَرَّۃً بَعْدَ اُخْریٰ وَ دَوْرَۃً فَدَوْرَۃً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی را مبدء گردانند۔ وہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔ پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنیٰ مثلین و ۳ مثل فصاعداً باشد۔ و اطلاق ضعف از روی لغت بر ۳ مثل فصاعداً آمدہ است بر خلاف مصطلح علماء حساب فِی الْقَامُوْس :۔ اَلضِّعْفُ بِالْکَسْرِ الْمِثْلُ اِلَی مَازَادَ یُقَالُ لَکَ ضِعْفُہٗ یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَثَلٰثَۃَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَۃٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَۃٍ"

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع القدس دارد بیان می نماید۔ و لذت جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بُردہ بہ ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دار السلطنت لاہور سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی مقابل "مخزن اسرار" تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش و الا می کشاید کہ ؎

راقم این نامۂ معنی سواد　　محو سخن بندہ محمد مراد

بود شبی انجمن آرای فکر | داشت سری گرم ز سودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص | خامہ بکف منتظرِ فیض خاص
از درم القصہ در آمد درون | اہل سخن را بہ سخن رہنمون
نشئہ سرجوش خمستانِ ہوش | از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت از و گشتہ بمعنی دلیل | سید علامۂ عبد الجلیل
کردہ بموزونی طبع سلیم | طالبِ خویشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام | زود ترازنکہت گل بامشام
ئی برد از طرز بمطلب سراغ | گرم تر از نشئہ می با دماغ
دید کہ فکرِ سخنم پیشہ است | دل گروِ صورت اندیشہ است
گفت سخن سادہ و پرکار بہ | تاب کشِ سُبحہ و زُنّار بہ
بس بود از بہر سخنور گوا | معنیِ بیگانۂ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازہ کرد | روی سخن را بہ نفس غازہ کرد
شد ز پری خانۂ دل جلوہ گر | خیل معانی ز پیِ یکدگر
جرعہ کشِ بزم اویسی شدم | پنجۂ در خمسہ نویسی شدم
خامہ بتحریر گرو ساختم | نقش دلاویز بہ پرداختم
از مددِ باطنیِ گنجوی | طرز سخن یافت ز فکرم نوی

ونا ظم خان فارغائی قمی - در مدح سامی گفتہ وگوہر حق سفتہ ؎

چو توئی کجاست شاہے بقلمرو معانی | بتو ہیچکس نماند تو بہ ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند کہ تا دریتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردیدہ بی سخن تا صدف آسمان برخود بالیدہ - شعر گفتن آنجناب تقریبی بود - مدتہا می گزشت کہ مصراعی موزون نمی کرد - وہرگاہ تقریبی رومی داد پری زادان معانی را باندک توجّہ

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین همین معنی دارد- و برهانی روشن تر ازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجه فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صنوف کمال بود- و الا شاعری را دون مرتبه خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنباند ؎

مقصود من تفنن طبع است از سخن　　ورنه سزای رتبهٔ من نیست شاعری

آنجناب از هفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذه را سخت تاکید می کرد که زبان را از هفوات محفوظ دارند- سیما نسبت به انبیا صَلَوٰاتُ اللہِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف و طعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْہِمَا السَّلَامُ و هر جا هفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیهٔ خاتمهٔ سورهٔ شعرا بر زبان می آورد که سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کرده ام که درین صحیفه هفوات شاعری بر زبان قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعده بنا بر آنکه سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد-

و در زبان عربی و فارسی و ترکی و هندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفته و از دیگر اقسام سخن جواهر آبدار به الماس اندیشه سفته- و لاشک سلیقه صاحب طبعان مختلف اُفتاده- شخصی و احدرا مشاهده می کنیم که بسرانجام نوعی از شعر خوب می پرداز و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیده را بپایهٔ اعلی رساند اما غیر قصیده را طرزے که باید بر کرسی نه نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی داده اما در غیر غزل قدم پیش ننهاده اینجا کمال قدرت الٰہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود که این کس هیچ ندارد و

انچہ بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔ خود بافقیر نقل کرد کہ صحبت خوب برآمد۔ مردم دیگر را جواب داد۔ و از اول روز تا نیم شب جلسہ اتفاق اُفتاد۔ در آن ایام ناصر علی قصیدۂ لامیہ تازہ گفتہ بود۔ تشبیب آن در وصف گرما ست و گریز بہ نعت سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم۔ مطلعش این است ؎

گداخت بسکہ ہوای تموز مغز خیال شرر ز سنگ برآید بصورت تبخال

تمام قصیدہ برخواند و استفسار کرد کہ بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیدہ خوب است باز بجد شد کہ اگر بیتی پسند اُفتادہ باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماع این کلمہ تغیری در چہرہ ظاہر شد۔ دریافتم۔ گفتم این ہمہ جواہر ریزہا ست و در مرتبۂ جوہریت ہمہ مساوی۔ اما گاہ می شود کہ آبداری یکی ممتاز می اُفتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال آمد۔ و پرسید کہ کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکہ نم بزمین نارسیدہ مے سوزد چو شمع بر سر شاخ است ریشہای نہال

ناصر علی تحسین کرد کہ فی الواقع من ہم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

و نیز می فرمود کہ در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف رفت و بیت دیگر این است کہ در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ فضای شش جہت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود کہ لقب پادشاہ محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال۔ ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود کہ در ہمین مثنوی جاے در مدح اسپ گفتہ اید کہ ؎

بفکر لامکان سیرش ہم آہنگ فضای نہ فلک بر شوخیش تنگ

مدح پادشاہ و مدح اسپ بریک وتیرہ واقع شدہ وشوخی نسبت بہ پادشاہ ملایمت ندارد۔ ناصر علی بیت را از مثنوی بر آورد۔ و در اکثر نسخہا نیست اما دریک نسخہ کہنہ بیت مذکور بعینہ بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ و در نسخۂ دیگر بتغیر مصراع چنین دیدہ شد ؎

شہنشاہِ جہانِ ہوش و فرہنگ محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبد الجلیل را غلامی بود کہ در سفر دکن خدمتہا کردہ و شرائط وفا بجا آوردہ ہنگامی کہ در لشکر خلد مکان وبا اُفتاد۔ و عالمی بتاراج فنا رفت۔ پیمانہ او ہم لبریز گردید۔ میر در مرثیۂ او مثنوی پر سوزی بنظم آوردہ و با ناصر علی ذکر مثنوی مسطور درمیان آمدہ مطلعش این است ؎

بیا ای خامۂ ماتم روایت پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصر علی بسیار محظوظ شد و نسخۂ استدعا نمود۔ آنجناب نسخہ ارسال نمود۔ ناصر علی درجواب این بیت بدیہہ برشقۂ کاغذ زر افشان نوشتہ فرستاد۔ و راقم الحروف آن را مشاہدہ کرد ؎

ندانم تا چہا از دستِ ایُّوب تو می آید کہ بوی خونِ مظلومان ز مکتوبِ تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند کہ ع

"روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا"

وگفت کسی نے تواند کہ پیش مصرع بہم رساند۔ علامۂ مرحوم فی البدیہہ انشا کرد ؎

غرّۂ مشو کہ ابلق ایام رام تست روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا

از آن شخص بے اختیار آفرین سرزد و گفت حق این است کہ مصرع شریف بہ از پیش مصراع میرزا واقع شدہ۔ میرزا چنین گفتہ است ؎

با طبع سرکش این ہمہ رنج و فا مبر روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

مہارت آنجناب در فن عروض عربی و فارسی بمرتبہ نہایت بود۔ میر نور اللہ احراری

در شرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ فَمِنْ سُوْءِ ظَنِّ الْمُدَّعِیْ لَیْسَ یَسْلَمُ

نوشتہ کہ لَا یَسْلَمُ فصیح تراز لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہی

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ دریںجا کلام مشریف بجنسہ نقل کردہ می شود:۔

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم ازان اوزان ثلثہ بحر طویل است کہ عروض وضرب آن مقبوض

"می آید و تقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگوست وموزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ءظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَ یسلمو مفاعلن۔ وچون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب ومتعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لا یسلم چنانچہ

"میرگمان بردہ۔ چہ حرف لام ویا از حرف لیس در تقطیع بالفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن خواہ

"شد وسین کلمہ لیس بالفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است۔

"ودر صورتیکہ نسخہ لا یسلم بقول میر اعتبار نمایند لفظ لا بالفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"ویسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ وفاعلن در ضرب بحر طویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض بیدا

"ست چہ ضرب بحر طویل تام سے باشد یا مقبوض یا محذوف۔۔ وفاعلن ازین ہر سہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میر است نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع در صورتیکہ لا یسلم باشد کم می شود۔

"وچہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض در مثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاھِلًا وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ[1]

"وعبارت میر کہ لا یسلم فصیح تراز لیس یسلم می نماید چہ در نسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہی

"محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دارد برین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

[1] سبعہ معلقہ

"ووزن عروضی را وجوداً وعدماً در فصاحت وعدم آن دخلی هست وحال آنکه هیچ یکی از علماء معانی
"این معنی را در فصاحت کلمه وکلام وعدم آن اعتبار نکرده - بر فرض تنزل مقتضای عبارت میر
"آنست که بر تقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکه لفظ فصیح تر که برای تفضیل است
"دال است برین که نسخهٔ لیس لیسلمہ ہم فصیح است پس فصاحت این نسخه با زیادت وزن
"باعتقاد میر چه قسم جمع می تواند شد اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ هَفَوَاتِیْ وَاعْفُ عَنْ سَنَاكَارَتِیْ
"اِنْتَهٰی كَلَامُهٗ

از عهد خلد مکان تا عصر محمد شاہ پادشاہ جمیع امراء عظام اعزاز واکرام میر بجا می آوردند وتشنهٔ صحبت والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان که با ایشان الفتی خاص داشت - واکثر در مجالس خود برملا می گفت که میر عبد الجلیل درین عصر نظیر ندارند ولوازم احترام فوق الحد بتقدیم می رساند لهذا آنجناب از تہ دل بمدحت او پرداخته ونام او را زندهٔ جاوید ساخته

وآنجناب با امیر خسرو علیه الرحمه تشابه تمام دارد - وخود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچه میر خسرو بود استاد — ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکر دور دو پرواز دارد — نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواع سخن شور جہان است — بقدرت خسرو صاحبقران است
ولی من ہم ازین گلدستهٔ نو — درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از ہر نمط دلخواہ دارم — امید تربیت از شاہ دارم

تشابه ایشان با امیر خسرو ہم از راه جامعیت علم وعمل وہم از جہت مصاحبت ارباب دول - چه امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دہلی بسر برده ہفت پادشاہ را خدمت کرد - طرفه آنکه علامهٔ مرحوم ہم بلوازم خدمت ہفت پادشاہ دہلی از سلاطین تیموریه پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر و شاہ عالم ومحمد معز الدین (جہاندار شاہ)

ومحمد فرخ سیر و رفیع الدرجات و شاہجہان ثانی و محمد شاہ رحمہم اللہ تعالی
اما رفیع الدرجات و شاہجہان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند
و از غارت گر اجل فرصت نیافتند۔ قصیدۂ میمیۂ میر کہ عنقریب می آید بنام شاہجہان
ثانی است

اشعار میر اگرچہ در مدائح واقع شدہ اما مدۃ العمر صلۂ شعر از احدی نگرفت الا
یکبار وقتیکہ این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید ؎

کسری کہ بعدل بود عالم پرور | بی جرم آویخت پای زنجیر ز در
ذاتت ز کمال عدل تجویز نکرد | آویختن سلسلۂ درہم در کشور

سلطان چہار خریطہ از طلای مسکوک دکن کہ آن را ہون نامند بدست شہزادہ کام بخش
داد۔ شاہزادہ بدست مخلص خان میر بخشی داد۔ مخلص خان بہ میر رسانید۔ و این
یکبار صلہ گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای استکمال تشابہ با امیر باشد چہ امیر خسرو صلات
از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچہ از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود
سلطان قطب الدین بن سلطان علاء الدین خلجی جائزہ کتاب "نہ سپہر" زر
برابر وزن جثۂ فیل تسلیم نمود۔ امیر در ان کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان
قطب الدین می فرماید ؎

بتاریخ ہمچون من اسکندری | کند ہر کہ آرایش دفتری
ز گنج گرانمایۂ بے شمار | دہم بار پیلش نہ آن پیلبار
مرا خود درین رہ پدر شد دلیل | کہ می داد زر ہم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رہنمون | کہ از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم | نہ زیباست زین سہل تر دادنم
شہا گنج بخشا کرم گسترا | معانی شناسا سخن داورا

مرا عمر کز شصت بالا گذشت | ہمہ پیش شاہانِ والا گذشت
بسی بندگی کردم از عونِ بخت | کمر بستہ در خدمتِ چار تخت
ز شاہان کسی کا ولم کرد یاد | معز الدنا بود شہ کیقباد
ازان پس ز فیروزہ چرخ بلند | شدم پیش فیروز شاہ ارجمند
ازان پس کہ در شہ ستائی شدم | تونگر ز گنج علائی شدم
شد اکنون کہ اقبال ہمدم مرا | نوازندہ شد قطب عالم مرا
چنین بخششی کز توجہ یافتم | در ایام پیشینہ کم یافتم
کنون لابد از سحر سنج زمن | باندازۂ بخشش آید سخن
جرائد کزین پیش پرداختم | چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند کہ مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر دنا در آوردہ وآن جمع دنیاست ومراد از فیروز شاہ **سلطان جلال الدین خلجی** باشد چہ نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام **بلگرام** فرمودہ۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی ہندی ضبط نمودہ باثبات برخی ازان مثنوی بروی اوراق رامز لکے سازم ؎

آب و گلِ من کہ فیض عام است | از خطۂ پاک بلگرام است
سبحان اللہ چہ بلگرامی | کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبہار عشق است | آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشتہ ایزد پاک | از روز ازل خمیر این خاک
ہر لالہ کزین دیار روید | تخم دل داغدار روید
ہر گل کہ دمیدہ است زین خاک | خونین جگریست پیرہن چاک

نرگس نبود بصحن گلزار ‏ منصور برآمداست بردار

گل با سنبل بهم دران خاک ‏ آویخته بسملی بفتراک

خورشید ازان بهار نیرنگ ‏ پژمرده گلیست باخته رنگ

سنبل بچمن بود بصد ناز ‏ زنگی بچۂ کمند انداز

از فیض ہوای آن گلستان ‏ سرسبز شود نفس چو ریحان

زآتشکده سبزه می زند جوش ‏ ہمچون خطِ یار از بنا گوش

تا شد چمنش بدیده محسوس ‏ شد پردۂ چشم بال طاؤس

تابستانش که عیش بار است ‏ چون گرمیِ عشق سازگار است

گرمیِ آنجاست مایۂ زیست ‏ گوئی که حرارتِ غریزیست

سرما چو دران مقام آید ‏ عنقای ہوا بدام آید

ہر دود که از جگر کند گل ‏ افسرده شود چو شاخ سنبل

چون موسم برشکال آید ‏ حُسنش بحدِ کمال آید

جولانِ سحاب شوخ طناز ‏ چون خیل پری بود به پرواز

درویش ہوا لبسی نفس سوخت ‏ تا خرقه رقعه رقعۂ دوخت

وز نشئۂ ذکر جہر شد مست ‏ تسبیح ہزار دانه در دست

شاہنشہِ یکه تاز برسات ‏ ساغرکشِ نشئۂ مباہات

نقّاره نواز حشمت خویش ‏ مشکین علم سحاب در پیش

از برق نموده تیغ خون ریز ‏ وز ابر سیه سپر دلاویز

ترکش ز تقاطر بہارین ‏ وز قوس قزح کمانِ رنگین

تا روی زمین بدست آرد ‏ بر فوج خزان شکست آرد

باریدنِ ریزه ریزه باران ‏ کرده ورق نشاط افشان

نقشی است ازین بهار مرغوب ظلِّ ممدوۃ ماء مسکوب
ہر سو صنمی کرشمہ پرداز از نوکِ نگہ جگر رفو ساز
تا پای کشان کمند کاکل سرمست نگاہ پر تغافل
تا در تتق حیا نشستہ حق از مژہ بر نگاہ بستہ
صفہای مژہ بتر کتازی مشغول نبرد نیزہ بازی
قدی دو نہال جلوہ نوخیز حسنے و بہار غمزہ گل ریز
از چین جبینِ ناز نخچیر در پای نگاہ بستہ زنجیر
از واشدنِ گل تبسّم درخونِ شفق طپیدہ انجم
از سینہء شان کہ خوش بہار است پیشانی صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفتہ در جشن طوی محمد فرخ سیر پادشاہ با دختر راجہ اجیت سنگھ راتھور کہ در سنہ سبع وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۷) واقع شد۔ جولان فکر عالی ازین مثنوی ہویدا است خصوص در مقامی کہ اسماء پردہای ہندی در ضمن الفاظ فارسی آوردہ۔ و بے تصنع سحر حلال بکار بردہ۔ این چند بیت ازان مقام است ؎

چو صید دل نماید حُسن آہنگ پرداز چہرۂ ہر پارسا رنگ
دران محفل کجا بر گوش می زد نوای کان نہ راہ ہوش می زد
اگر شاپور با خسرو بخاک اند پی این نغمہ از حسرت ہلاک اند
مغنی بر نوا ز آن سان و ترزد کہ از بربط بہار عیش سر زد
شگفتنہای دل در دستِ تار است کہ آن را نغمۂ گل دیس کار است
نوای نغمہ گرم دلبری بود بنظم گوہری پیکو جری بود
شگفتن آنچنان سر می زد از تا کہ کرد ے سینہا را صحن گلزار
اگرچہ زہرہ دارد خوش نوائی بدانی حال او این سوگرائی

مثل این نغمہ را دانش نمی زد | برو صد چوب لاوالله نی زد
زبس مدہوش شد زین نغمہ شیاؔ | ندارد از آکہ یارای رفتار
نوا گوید قوام ساحری ام | پی تقویم چون من پت جری ام
نوای نغمہ بود از نقصہا پاک | نباشد در نگارِ جور دیس آک
چنان در نغمہ باشد دل پذیری | کز افسونِ ترنم دیو گیری
لبِ ہر ساز این معنی ادا کرد | کہ جشنِ شاہ کام ما روا کرد
بہ الفت ہمدگر را دادہ یاری | نوا و ساز از صحبت براری
چنان از نغمہ دل بربیغمی زد | کہ بی اہمال کوسِ خرّمی زد
کسی کو زین ترنم قوتِ جان کرد | زشادی پک نیازِ مطربان کرد
باستیفاء لذّاتِ ترانہ | ترا کافی ست این جشنِ شہانہ
جہان شد زندہ زاہنگ تبیرہ | کزو برخاست موجی جان و تیرہ
چو منقار ازمی آن جشن تر کرد | رہِ احسن کرا بر نغمہ سر کرد
اگر دہلی نماید فخر شاید | نوای زین بہ اگرہ کی سراید
بود در گلشنِ گل ریزہر لب | سرود خارکن بابیت در آن شب

حواشی ابیات

وتر بفتحتین تار ساز دیس بکسر دال مہملہ و یای مجہول بمعنی مانند پیگو (پیغو) نام ملکی است کہ جواہر آبدار را بدو نسبت دہند۔ اسدی گوید ع
”زیاقوت سیصد گہر پیگوئی“[1]

الہ بفتحتین سرگشتہ شدن پت اہار کہ بر کاغذ و جامہ دہند و تقویم از و حاصل آید آک بالمد عیب پک بفتح باء فارسی اسبابخانہ تبیرہ دہل و نقارہ کرا بالفتح مرغ جاری

[1] فرہنگ رشیدی جلد اول صفحہ ۱۸۹ مطبوعہ کلکتہ۔

هر چند حباری مُرغ نواسنج نیست اما مقصود مبالغه است یعنی شادی نوعی عام شد که حباری هم ازمی این جشن منقارتر کرده در نواسنجی در آمد خارکن نام شخصی که نوای خار کن باو منسوب است بایت شب کننده مشتق از بیتونت ۔

واسماء پردہای فارسی دوازده مقام وبیست وچهار شعبه وشش آوازه وسی لحن یار بدنیز بیان کرده نوعی که بے ملاحظۂ معنی اسمے معانی ابیات تمام است ۔ چند بیت بر سبیل استشهاد آورده می شود ؎

دلت گر بر مقامِ عیش شیداست ــــ ز تارِ ساز راه راست پیداست
کند هر پرده از عشرت فزائی ــــ چو معشوقِ مرقع دلربائی
باین لذّت چو زاهد آشنا شد ــــ نمازِ پنج گاه از وی قضا شد
مغنی نغمۂ چون باده انگیخت ــــ بجامِ باده کحلِ اصفهان ریخت
بهارِ نغمه چون در دل دهی شد ــــ نی از فیضِ نوا سرو سهی شد
ز مطرب هر نوا دُرِّ ثمین است ــــ بمعنی گنج باد آورد این است

وفائده آوردن اسماء نغمات هندی وفارسی به کیفیت معهود در خاتمۂ داستان نغمه بیان می نماید و می فرماید ؎

جگر چون دانۂ یاقوت سفتم ــــ که نام پردہا در پرده گفتم
که تا هر سامعی کز نارسائی ــــ بموسیقی ندارد آشنائی
نگردد گر ز حُسنِ صنعت آگاه ــــ ز حسنِ نظم گیرد حظّ دلخواه
مغل با راگ هندی آشنا نیست ــــ بحجرِ فرس هندی راشنا نیست
اگر آن این وگر این آن نداند ــــ بنظمِ من ز معنی در نماند
درین دریا شنای ما به بیند ــــ تلاشِ دست و پای ما به بیند

(ایضاً از ان مثنوی)

در وصف طائفہ رقاصان

(گروہی از صباحت غازہ بر رو	گروہی از ملاحت سبزۂ جو
یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ	صداعِ شوق افزودی بہ نیرنگ
یکی از فیض رنگِ زعفرانی	بہارِ دیدہ کردے ارغوانی
یکی بُردے زرنگِ سرمئی ہوش	بعشقِ نالہ زن گفتے کہ خاموش
گرہ زن گشتہ ہر شوخِ پری زاد	زکاکل بردل واز نغمہ برباد
رخی برہم زنِ ہنگامۂ گُل	نگاہی قبلۂ کیفیتِ مُل
زموجِ جنبشِ ابروی ایشان	فتادہ کشتیِ دلہا بہ طوفان
بہ ابرو کردہ جا دلہای عشاق	تو گوئی شیشہا چیدند در طاق
ادای گردشِ چشمِ فسون ساز	بچرخ آوردہ دلہای نظر باز)
بسویِ گردشِ چشم آردآہنگ	تماشائی ببالِ گردش رنگ
نگہ دزدِ دلِ ہر مستمند است	زخطِ سرمہ در دستش کمند است
بگردِ چشمِ مستِ سحر پرواز	نہ پُر گرد دیدہ مژگانِ فسون ساز
کہ تا بسمل کند دلہای خستہ	کرشمہ آستین را بر شکستہ
بود کاکل باین معنی مُباہی	کہ رنگے نیست بالاے سیاہی
میانِ زلف لعل گوشوارہ	بہارِ عشق پیچانِ کن نظارہ
کنارے مون لٹین مکتا سوکوندین	گھٹا ہے دامنی ہے اور بُوندین
زمروارید بینی گاہ دیدن	چو قطرہ دل مہیای چکیدن
دران بینی نہ مروارید و یاقوت	نگاہے عالمے را کردہ مبہوت
سرشکِ قطرہ خونِ دلِ ماست	کہ سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست
دہن سرچشمۂ گوہر فشانی	تبسُّم موجِ آبِ زندگانی

تبسّم را ز برق آخر چه فرق است | که هر دندان بمعنی تخم برق است
مسی زیر لب اطراف دندان | تو گوئی ظلمت است و آب حیوان
تبسّم در مسی دارد بهارے | چو شمشیری که رخشد در غباری
ترنم از لب شان می کند گل | ز برگ گل شنو آهنگ بلبل
لب از رنگ لطافت چهره افروز | شفق کرداست گل از صبح نوروز
بگرداب زنخ مائل جهانی | چو بر چاهی هجوم کاروانی
چنان سیب از نخ حسرت نورد است | که از فرط خجالت سرخ و زرد است
بود گوش از صفا بالای گردن | بلورین قیف بر مینائے گردن
دو ترک چشم ساغر بر کف دست | چنان گشتند از صهبا سیه مست
که هر دو گوش نزد صاحب دید | دو ساغر از دو دست هر دو غلطید
گلوبندی زدی چون بر نظر زد | خطوط آفتاب از صبح سر زد
دو چشم و سینه را با هم بهاری است | چو بیماری که در پیشش اناری است
نمودے موج رنگ پان ز سینه | برنگ موج می از آبگینه
خم چوری بغایت دل پسند است | بصید هوشها چین کمند است
سیه چوری بود چون تار سنبل | که پیچیدند بر گلدستهٔ گل
ز انگشتان میرس و خون بسمل | که ناخن می زند این حرف بر دل
در انگشتان نگین را فتنه کار است | همانا اختر دنباله دار است
نگین در دست گرم دلبری بود | بهم کف الخضیب و مشتری بود
سرین کوهی نهان در جوش گلشن | دلیل آن کمر در انگاه دامن
نظرها در سرین مشغوف دیدار | چو مفلس در طلای دست افشار
نگارین پای زیب ساق دلجو | سهی سروی دمیده بر لب جو

قدم در رقص زان رو بیقرار است | که بر دلهای گرم او را گذار است
برنگِ شمع زانها قد کشیدن | برنگِ قطره از دلها چکیدن
کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب | چو موئی کو فتند در جوش گرداب
بهنگام اشارت چشم و ابرو | کفِ دست و سرِ انگشتان و بازو
بنطق آیند در تصویرِ ایما | قیامت می نماید نطقِ اعضا
زمین از رقص شان گلزار چین شد | هوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبحِ سعادت | مصفا چون دلِ اہل عبادت
ہزاران شمع ہر سو جلوه گر شد | تجلی پرورِ نورِ نظر شد
زده ہر شمع بر سر طرهٔ زر | ز مروارید غلطان جامه در بر
درین شب شمعها را خوش ظهور است | سراسر بزم سر دستانِ نور است
صفِ فانوسها چون گنبدِ نور | با نواع تجلّی گشته معمور
ز ہر فانوس بیند چشم انصاف | دل نورانی از پیراهن صاف
به فانوسِ خیالی دیده مانوس | نظر در سیر رنگِ بال طاؤس
شعلۂ مشعلِ تابان دل افروز | برنگِ پرتوِ حُسنِ گلو سوز
چراغان صف زده چون شانۂ زر | که در ہم داشت شب زلفِ معنبر
چراغان جمله تن گشته دہانها | فتیلہ ہای تا سر شد زبانها
دعا کردند بہرِ شاه چون من | که شمع سلطنت ز و باد روشن

در صفت آتشبازی

ہوائی عزم سیر آسمان کرد | بہر جانب جریبِ زر روان کرد
پی تعلیم حرفِ روشنائی | فلک شد صفحۂ حرفِ ہوائی

زجوش نور مہتاب و ستاره | ہوا شد چرخ دیگر در نظاره
شجرہا از طلای صاف کردند | پرندِ شب مشجر باف کردند
زچرخی شد عیان برعام و برخاص | کہ خورشید اندرین شب گشته قاص
چنان در دود طالع شد ستاره | کہ در گیسوی شعاعِ گوشواره
بنفشه تختہای شعله افروز | سرِ شب را گرفته در بغل روز
نمودی روشنی از جام مہتاب | چو در بوته گداز نقرۂ ناب

در صفت سقایان

زسقایانِ گوہر پاش درگاه | گروہی پیشِ پیشِ موکب شاه
عرق ریز از جبینِ خوش تلاشی | برنگِ ابر گرم آب پاشی
قدم زن پای ہر یک برنگ ابر | دوالِ مشک ہر یک چون رگِ ابر
بگرد راه مشکِ شان جدل داشت | کہ ہر یک موج دریا در بغل داشت
چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت | زمین ہم زین عروسی آبرو یافت
بگیتی محو شد بر وجه دلخواه | غبار از خاطر و گرد از سرِ راه

مخفی نماند کہ این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه عنقریب سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل بہ تبییض مسودۂ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلتِ ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد بہ بیاض برد و ابیات مشکل را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد کہ خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه ؎

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ لَا فَضْلٌ | فَاِنَّ الدُّرَّ بَعْضُ الْقَطْرِ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است کہ اگر فائق شد

پادشاه خلق را در جنس و فصل ماهیت انسانی باک نیست پس بدرستیکه مروارید بعضی از قطرها ست در اصل حال آنکه فائق است از دیگر قطرها۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متنبی است که در مدح سیف الدوله ممدوح خود گفته[1]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ فِیْهِمْ　　فَاِنَّ الْمِسْکَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب به ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکه تو از ایشانی پس باک نیست زیراکه مشک بعضی از خون غزال است حال آنکه فائق است۔

بر وقت شناسان هویداست که تشبیه لاحق از سابق پاکیزه واقع شد۔

ایضاً در مدح پادشاه

مثل از دانشِ او گر کند گوش　　فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ و مثل افلاطونی بچند معنی است۔ گاہی[1] مراد می شود عالم مثال که متوسط است درمیان عالم غیب و عالم شهادت و گاہی[2] مراد می شود صور علمیه الٰهیه که قائم بذوات خود اند نه بذات خداوند تعالے شانه وگاہی[3] مراد مے شود جواهر مجروه که آن را ارباب انواع نامند یعنی از هر نوع فردی است مجرد از ماده ازلی و ابدی که افاضه کمالات جمیع افراد آن نوع وابستهٔ اوست۔ و آن را بلسان شرع ملک البحار و ملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیهٔ میرزاهد بر امور عامه شرح مواقف وکتب دیگر بقلم آمد۔

ایضاً در مدح پادشاه

سپاهش چون عروضی وقتِ تصریع　　کند روشن بر اعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشهور است عروضی منسوب بآن و تصریع در لغت انگندن

[1] دیوان متنبی صفحه ۲۰۷ مطبوعه کلکته ۱۲۵۷ھ

ودر اصطلاح شعرا قافیہ آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن وحرف تقطیع
در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع دین عبارت "لَمَعَتْ سُیُوْفُنَا" معنی آن
درخشیدند شمشیرہای ما۔

درصفت فیلان

خط قرمز بہ پیشانی فیلان اگرمی دید خنساء سخندان
نمی کردی بشعر خویشتن فخر بآن نار و علم دربارۂ صخر

تلمیح است بسوی بیت مشہور از قصیدۂ خنسا بفتح خاء معجمہ و نون و سین مہملہ
یکی از مشاہیر نساء سخن طراز عرب کہ در مرثیۂ برادر خود صخر نامی گفتہ کہ ؎

وَاِنَّ صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهٖ كَاَنَّهٗ عَلَمٌ فِيْ رَاْسِهٖ نَارٌ[1]

یعنی بدرستی کہ صخر ہر آینہ اقتدا می کنند راہ نمایان باو۔ گویا صخر کوہی است کہ بر
سر آتش داشتہ باشد۔ چہ کوہ کہ در راہنمونی ہویدا است خصوص درحالی کہ بالای آن
آتش افروختہ باشند۔

و درینجا مراد آن ست کہ اگر خنسا خط سرخ پیشانی فیل می دید بہ تشبیہ کوہ و
آتش فخر نمی کرد۔

درصفت اسپان

چو گام شان بہ تندی آشنا شد بہر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمۃ الابرش پادشاہ یمن۔ گویند ہرگاہ جذیمہ در بلاد روم رفت
و بہ دغا کشتہ شد قصیر کہ وزیر جذیمہ بود بر آن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز برسی
میل خود را رساند و در آنجا بول کرد۔ و در ان موضع برجی بنا کردند و برج العصا
نام گزاشتند[2] کذا فی المحاضرات للراغب الصفہانی۔

[1] کامل مبرد صفحہ ۷۵۶ مطبوعہ یورپ۔ [2] (ملاحظہ ہو صفحہ ۲۷۶)

ایضاً در صفت اسپان

وثوبِ شان تعجب آفرین است — مثالِ طفرۂ نَظّام این است

طفرہ در لغت بمعنی برجستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمہ عالم معتزلی مشہور قائل مسئلۂ طفرہ ۔ و مراد نَظّام از طفرہ این است کہ متحرک مسافت را طی کند بر وجہی کہ از مکانی بمکانی بجہد و مسافت میانہ را اصلا محاذی نگردد۔

معنی بیت آنکہ اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرۂ نظام کہ محال است بوجود مے آرند۔

در سنہ احدی وثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۱) نیکوسیر بن محمّد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ آگرہ محبوس بود واقعہ طلبان او را برآوردہ بر تخت نشاندند ۔ امیر الامرا سید حسین علی خان با لشکر جرّار از دہلی بہ آگرہ رسید و قلعہ را بعد محاصرہ مفتوح ساخت ۔ میر عبد الجلیل قصیدۂ غرائی در تہنیت انشا کرد ۔ نواب پنج ہزار روپیہ و اسپ و خلعت صلہ می داد ۔ علامۂ مرحوم بر وفق ضابطۂ خود سر بقبول فرو د نیاورد قصیدہ این است ؎

مژدہ ای دوستان کہ در عالم — نقد شد نسیۂ بہار ارم

نو نہالِ طرب ببار آمد — گل فشان گشت خاطرِ خرم

دل خوشی نشۂ رسا بخشید — بہ گل و سبزہ و بہار قسم

باغ از بس شگفتگی پر کرد — ساغرِ گل ز بادۂ شبنم

ابر دامن کشان خرامان است — برق رقصان و رعد گرمِ نغم

نو بہار از برای رسم نثار — ہر طرف از شگوفہ ریخت درم

کہ امیرِ سر آمدِ امرا — کرد تسخیر قلعۂ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحہ ۲۴۲ مطبوعہ یورپ و مفردات راغب جلد دوم صفحہ ۷۵ مطبوعہ مصر ۱۲۸۷ھ

این ظفر از مواهب عظمی است　　بر زبان واجب است ذکر نعم
پسر اکبر آنکه در افواه　　یافت نیکوسیر بعکس عَلَم
بود در حصن آگره محبوس　　همچو مفهوم ممتنع بعدم
داشت عیشی و کنج عافیتی　　خاطر آسود تر ز صید حرم
ناگهان نفس شوم راهش زد　　خفیه آمیخت در طعامش سم
دید اسباب بغی آماده　　اشتها صاف و لقمه پر ز دسم
زر بسیار و زمرهٔ اوباش　　اکبر آباد قلعهٔ محکم
ابروی فتنه زه نمود کمان　　زلف آشوب گشت خم در خم
از پدر داشت ارث بغی از آن　　فتنه انگیخت در کمال عظم
کرد پرویزنی ز چتر به سر　　بیخت بر فرق خود غبار الم
چون برید این خبر به دهلی برد　　شعله زد خشم داور عالم
خسرو دین پناه شاه جهان　　آب و رنگ بهار فضل و کرم
آن ابو المجد و العلا ذو الجود　　مسند آرای چار بالش جم
بنده اش کیقباد و کیکاؤس　　نوکرش گیو و بیژن و رستم
بخشی الملک را اجازت داد　　تا کشد لشکر ظفر پرچم
آن امیر جماعهٔ امرا　　چون حسین علی هزبر شیم
قرة العین حیدر کرّار　　نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم
خلف الصدق موتم الاشبال　　پیش او شیر شرزه کم ز غنم
جود او شهرهٔ دیار عرب　　تیغ او ضابط بلاد عجم
نازد از نسبتش سمو نسب　　بالد از همتش علوّ همم
می کند با جماعهٔ دلریش　　لطف او آنچه می کند مرهم

غوطه در جود او زند دریا | لطمه از دستِ او خورد ضیغم
هست مقیاسِ جود او بسحاب | مثل مقیاس فربهی بورم
در فنِ صرف همتش نبود | ذکری از لا و از لن و از لم
در صفِ جنگ با سرِ اعدا | چون الف گشته تیغ او الزم
دشنه و نیزه اش بجان عدو | می کند کار عقرب و ارقم
تیغ او شد بفرق اعدا غرق | همچو حرفی که می شود مدغم
در دلِ خصم او در آید رمح | چون در آید بر اهل خود محرم
با کمندش سرِ معاندِ او | مثل دلوی است با رسن منضم
ظفر از فوج او شود پیدا | فتح با تیغ او بود توام
کرد نهضت بدولت از دهلی | فضل حق همعنان ظفر همدم
لشکری در رکاب بیش از حصر | دیو از نعرهٔ یلان در رم
همه زور آوران فیل شکوه | که به شیر ژیان زدندی بم
گرد اسپانِ فوج نصرت موج | دامن افشان برین بلندِ خیم
آمد و قلعه را محاصره کرد | همچو انگشت و حلقهٔ خاتم
شرح اسباب قلعه گیری ریخت | سرمهٔ عجز در گلوی قلم
چون نهنگان بدور گردابی | توپها گرد قلعه جمع بهم
خصم را سوخت توپ شیر دهان | کس ندیده است شیر آتش دم
اژدهای است توپ غازیخان | کز سرِ هندوان نموده لقم
چه نویسد ز توپ قلعه کشا | اسم او بر تلاش اوست علم
تا براید به قلعهٔ نصرت | سینه گردید فوج را سُلّم
هر طرف شد مرتب از ساباط | دخمهٔ بهر دشمنانِ دژم

زان طرف هم مخالفِ سرکش — کوششی داشت در ثباتِ قدم
دست و بازو درونِ قلعه بسی — چون جنینی که را جهد بشکم
کرد اسقاط این جنین آخر — صدمۂ توپهائے مستحکم
کار بر اہل حصن شد دشوار — مرگ مقطوع زندگی مبہم
قلعه شُد بر جماعۂ اعدا — از مصیبت چو حلقۂ ماتم
شد برون آمدن چنان دشوار — که سخن از زبانِ اہل بکم
از برون هم رهِ رسد شد بند — چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم
از سرِ عجز خواستند امان — بالب خشک و دیدۂ پُرنم
از ترحم بجان امان بخشید — وقت قدرت خوش است ترک نقم
فتحِ قلعه بزورِ تیغ نمود — این چنین می کنند اہل همم
شد سیه طالعی ز قلعه برون — همچو از لفظ دائره ادہم
این معمی کشود فطرتِ او — ورنه این عقده بود جذرِ اصم
شاد گشتند دوستان یکسر — عام شد عیش در صنوفِ امم
شرح حالِ منافقان گویم — که بآن چو خذیفه ام اعلم
سرخیِ انفعال رویِ سیاه — خوش خضابی است از حنا و کتم
نَحْمَدُ اللهَ وَاهِبَ الْآلَاءِ — حَمْدَ مُسْتَظْهِرٍ بِمَا أَنْعَمْ
کن کتھن کی سکت کہان پاوے — رسنان لیه جو انیک جنم
رمضان ایجدی بولدی بخشی فتح — کلدی بوی آی نینک ابکی پرم
از پیِ هم دو عید گشت پدید — معنیِ فطر جلوه کرد اعم
هر طرف مجلسِ طرب چیدند — آن یک از شعر و دیگری زحِکم
وان دگر از ترانۂ رنگین — چنگ و طنبور کرده باهم ضم

نغمہ گویانِ فارسی ز نشاط　　کوک کردند زیر را با بم
نغمہ سنجانِ ہند سر کردند　　سبت سر در مراتب سرکم
نغمہ تا چاک دل رفو سازد　　زہرہ از چنگ دارد ابریشم
زین ترنم جہان طراوت یافت　　زانکہ در جوہرش بود ترونم
شعرا ہم قصیدہا گفتند　　انوری گشت پیشِ شان ابکم
ہر یکی سفت دُرِّ تاریخی　　کہ ازو آب شد گہر در یم
من ہم از باغ معنیِ رنگین　　گل چندی زدم بفرقِ قلم
ورقِ ما بیاض سینۂ حور　　سطرہا سلک گوہرِ نیلم
شعر گر فضل من نپوشیدی　　می شدم در فن سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من　　میر خسرو دہد جواب نعم
کرد عبد الجلیل در تاریخ　　"قلعۂ آگرہ گرفت" رقم
بردعا بہتر است ختم سخن　　کہ بہ آمین کند ملک معلم
چار چیزش نشاط افزا باد　　تا بود سبزہ در چمن خرم
دست زرپاش و تیغ اعداکش　　عمر ممدود و دولتِ ادوم

حواشی قصیدہ

موتم الاشبال لقب عیسی بن زید شہید است کہ جد اعلای ممدوح باشد۔ و ہم جد اعلای مادح۔ موتم بضم میم و کسر تاء فوقانی یتیم کنندہ و اشبال جمع شبل بکسر شین معجمہ بمعنی بچۂ شیر یعنی یتیم کنندہ شیر بچّہا۔ چون اکثر شکار شیر کردی باین لقب ملقب گشت۔ ساباط سقف میان دو دیوار کہ زیر آن راہ بود ؎

شد سیہ طالعی ز قلعہ برون　　ہمچو از لفظ دائرہ ادہم

تلمیح است بمعنای مشہور بہ اسم ادہم ؎

کشید تنگ چنان نقش آن دہن پرکار — کہ دور دائرہ در مرکزش گرفت قرار

دور دائرہ دال وہاست و مرکزش یامرادف ام۔ چون دال وہا در ام قرار گیرد ادہم حاصل شود۔ و ادہم در لغت سیاہ را گویند۔ خروج سیہ طالع از قلعہ مثل خروج ادہم از دائرہ بواسطہ تنگ شدن قلعہ و دائرۂ تشبیہ لطیفی واقع شدہ

؎ این معما کشود فطرت او — ورنہ این عقدہ بود جذر اصم

جذر در لغت اصل را گویند و در اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن را در نفس خودش ضرب کنند اورا جذر نامند و حاصل ضرب آن را مجذور و اصم در لغت کر و سنگ سخت مصمت و در اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن را جذر نباشد اصم خوانند مثل احدی عشر و مقابلِ آن را منطق گویند چون تسعہ۔ و جذر عدد منطق بسہولت حاصل می شود چنانچہ جذر تسعہ۔ ثلاث است و جذر عدد اصم در نہایت دشواری است حاصل نمی شود مگر تقریباً و لہذا حکما در مناجات خود گفتہ اند:۔

"سُبْحَانَ مَنْ لَّا یَعْرِفُ جَذْرَ الْاَصَمِّ اِلَّا ھُوَ"۔ و در علم معقول جذر الاصم مغالطہ ایست مشہور۔ واضع مغالطہ ابن کمونہ بغدادی علامۂ تفتازانی در شرح مقاصد گوید:۔

"وَھٰذِہٖ مَغْلَطَۃٌ تَحَیَّرَتْ فِیْھَا عُقُوْلُ الْعُقَلَاءِ وَفُحُوْلُ الْاَذْکِیَاءِ وَلِھٰذَا سَمَّیْتُھَا بِمَغْلَطَۃِ جَذْرِ الْاَصَمِّ"۔

و نیز علامہ در شرح مقاصد بعد تحریر جواب می گوید:۔

لٰکِنَّ الصَّوَابَ عِنْدِیْ فِیْ ھٰذِہِ الْقَضِیَّۃِ تَرْکُ الْجَوَابِ وَالْاِعْتِرَافُ بِالْعَجْزِ عَنْ حَلِّ الْاِشْکَالِ"۔

و میر باقر استرآبادی در افق المبین گوید۔ مختر عبارت آنجا این کہ:۔

"كَمْ زَلَّتْ فِيهِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُهُمْ اِلَى الصَّوَابِ وَ اِصَابَةِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْهُمْ بِالْعَجْزِ"

مراد میر باقر از معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاصم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

؎ شرح حالِ منافقان گویم — کہ بآن چون حذیفہ ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سِرّ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حضرت او را پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کتم بفتح کاف و تاء فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

؎ از پئ ہم دو عید گشت پدید — معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دویم عید رمضان کہ عید حقیقی است و ہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودن روزہ باشد و ہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔

پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و می تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین مشود کہ فطر بمعنی مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بہ حیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی لفظ بحیثیتی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد و اللہ اعلم۔

ع سبت سردرمراتب حرکم۔

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند و آن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ و ہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ و از سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرکم بدان ترکیب کردہ اند۔ در متن بیت لفظ سرکم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔ معلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید و زبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوانیوشان را بمر غولہ سازی نوروز عرب می کشاید۔

چون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب در یک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و ید بیضائی از جیب فکر وانمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّہَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلٰی — رَبِّ السَّمٰوَاتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامِ
اَقَرَّ اِبْهَامَہٗ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِہٖ — لِوِتْرِ دِیْنًا قَادِرًا افْتَتَاحُ آلْکَامِ
فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتَحًا — حِصْنٌ لِمَنْ عَبَدُوْا آحْجَارَ اَصْنَامٍ
نَظَرْتُ فِیْ اَلِفَاتٍ وَّهِیَ اَرْبَعَۃٌ — مِنْ فَوْقِ اِبْهَامِہٖ مِنْ غَیْرِ اِبْهَامٍ
وَجَدْتُّهُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَئِذٍ — رَقْمًا عَلٰی سَنَۃٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْهَامٍ
لِلّٰہِ تِلْکَ یَدٌ بَیْضَاءُ قَدْ نَزَعَتْ — لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامٍ
هٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاَہٗ — عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَاْیِیْدَاتِ اِلْهَامٍ

مقصد از ضم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر این است کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد و چہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔ و مضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ و قطعہ فارسی بسیار پیشتر اشتہا

یافتہ ؎

چوشہ ابہام زیر خنصر آورد | بورد اسم اعظم در شمارہ
قلاع کفر شد مفتوح فی الحال | ز تیغ او عدو شد پارہ پارہ
ز انگشتان شہ بر مد ابہام | برابر چار الف کردم نظارہ
بعینہ بود شکلِ سال ہجری | پیِ تاریخ تسخیرِ ستارہ
چنین تاریخ گفتن اختراعی است | شد از عبدالجلیل این آشکارہ

امیرالامرا سید حسین علی خان ہر سال در مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم چراغان مے کرد وشیلان عظمی مے کشید۔ وصلای عام درمے داد وخود آفتابہ گرفتہ بر دست مہمانان آب می ریخت۔ علامہ مرحوم در وصف چراغان مصراع کعب بن زہیر را تضمین کرد کہ ؎

اَضَاءَ رُکْنُ الْاَعَالِیْ سَیِّدُ الْاُمَرَا | شَهْرَ الرَّسُوْلِ شُمُوْعًا فِیْ غَیَاهِبِهٖ
اَمْسَی الشُّمُوْعُ عَلَی الْخُضَّارِ مُنْشِدَةً | اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِهٖ

ونیز بہ امیرالامرا در تہنیت عید الاضحی نوشت ؎

تَهَنَّ بِعِیْدِ النَّحْرِ یَا مَنْ عَطَاءُهٗ | اَفَاضَ عَلٰی مَنْ حَجَّ جُوْدًا اَعْوَائِدَا
تَمَسَّکْتَ هَدْیَ الْجُوْدِ فِیْ کُلِّ مَوْقِفٍ | وَاَلْبَسْتَ نَحْرَ الْمُعْتَفِیْنَ قَلَائِدَا

صاحب نہایہ جزری گوید: معتفی بعین مہملہ وفا کسی را گویند کہ طالب فضل و رزق باشد

واین رباعی مستزاد در السنہ اربعہ املا نمودہ ؎

جَاءَ النَّیْرُوْزُ بِالنَّشَاطِ الْاَوْفٰی - فِیْ خَیْرِ قُدُوْمٖ
پھولیں درم پیل لہلہی بن اولہا - ترور رہی جھوم
نیکی کندوز کلدی بزی یولدی یلش - قتلغ بولسوم
چون شہپر طاؤس گل اندر صحرا - آورد ہجوم

در آغاز عهد شباب برخی اشعار ریتیانه در سلک نظم کشیده ترجیع بند ایشان درین طور مشهور است که مطلعش این است ؎

منم آن بانکه و دلیر و اچل | کرمن اُفتاد درجهان کھل بل

ازانجا که ارتکاب این اشعار دور از کار محض نظر باستجماع فنون بود- و بشان اقدس اصلا مناسبتے نداشت- مردم این ترجیع و دیگر اشعار ایشان را که ازین جنس است بدیگری نسبت دهند حال آنکه بلاریب زادهٔ فکر ایشان است

در اواخر ترجیع بند اتل تخلص آورده- و این بیت هم ازان ترجیع است ؎

شعر باره بزاریان دیدی | ٹھسّۂ بلگرام را عشق است

اما حریفان این بیت را هم تغیر داده نوعی دیگر ساخته اند-

و از اشعار ریتیانه ایشان است ؎

عدو گر همه تن ز فولاد جکڑد | ز سر تا قدم همچو زنجیر اکڑد
بکف کتی برق بے دھڑک پکڑد | بحکم اللہ پشمی نا کڑد

وله

ورد خود نام خدا با نام احمد کرده ام | دانهٔ تسبیح از میم محمد کرده ام
بجز مژگان ندارد چشم بیمار تو غمخواری | بلاگردانی برگشته مژگانت تماشا کن
شام غم را در سواد نامه پنهان کرده ام | صبح محشر مے دمد از صفحهٔ مکتوب ما
بانتظار تو ای سرو لاله در گلشن | ستاده قهوه بکف در پیالهٔ یاقوت

رباعی

اولاد علی خلاصهٔ ابرارند | چون والد خویش محرم اسرارند
تحلیل مواد فاسد کفر کنند | در منفعت مزاج دین جدوارند

رباعی

از بہر محبتِ علی ہستیِ ما ست گلچینیِ این بہار تر دستیِ ماست

دل ساغر و مہر ساقیِ کوثر می از میکدۂ غدیر خم مستیِ ماست

اکنون خامۂ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم کہ اسم او در ترجمۂ میر عبد الجلیل ذکر یافت و احوال او در تاریخ نامہا کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سید نظام الدین احمد بن سید معصوم الدشتکی الشیرازی المعروف بہ سید علی معصوم از مشاہیر اُدباو صنادید شعرا است۔ مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع و ریاض السالکین شرح صحیفہ کاملہ و حاشیہ قاموس و سلافۃ العصر تذکرۂ شعرا عرب و دیوان شعر۔

خاندان او در شیراز بیت علم و فضل بودہ است و مدرسۂ منصوریہ شیراز منسوب بجد او میر غیاث الدین منصور است کہ از غایت شہرت حاجت بشرح ندارد و سید علی باضافۂ نام جد قریب خود بہ سید علی معصوم مشہور گردید چون خواہر شاہ عباس ثانی صفوی ارادۂ زیارت حرمین شریفین نمود۔ شاہ عباس۔ میر معصوم را با بیگم ہمراہ کرد کہ بہ تعلیم مناسک حج پردازد۔ در اثناء راہ چون تقریب تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بحیلولت ستر بروجہ احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم رسید کہ کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوہ گر نشود۔ و حیلولت حجاب برنخیزد۔ آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاہ عباس معاودت وطن متعذر شد و توطن مکہ معظمہ اختیار اُفتاد۔ و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد شد و در مکہ معظمہ نشو و نما یافت۔ و ہمت بکسب فضائل گماشتہ از اقران فائق برآمد۔

میر محمد سعید میر جمله اردستانی وزیر عبد الله قطب شاه والی حیدر آباد مبالغ فراوان فرستاده میر نظام الدین احمد را و سید سلطان را که از سادات نجف اشرف بود به حیدر آباد طلبید که دو دختری که داشت آنها را در سلک ازدواج هر دو سید کشد۔ اتفاقاً سلطان عبد الله را هم دو دختر بودند سلطان خواست که دختران خود را به هر دو سید تزویج کند۔ میر جمله بر آشفت و برخاسته بدرگاه خلد مکان عالمگیر شتافت۔ سلطان عبد الله اول دختری را به میر نظام الدین احمد کدخدا ساخت و برای طوی دختر ثانی سازو سامان ترتیب داد۔ میر نظام الدین احمد با سید سلطان رنجشے داشت۔ او و زوجۂ او نمے خواستند که ازدواج سید سلطان صورت گیرد شبی که نکاح سید سلطان مقرر شد۔ میر نظام الدین سلطان عبد الله را پیغام کرد که اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود۔ من بمخالفت شما کمر می بندم۔ و نزد خلد مکان رفته سعی در هدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کرده مستعد کوچ نشست۔ سلطان عبد الله متحیر شد۔ و ارکان دولت را جمع کرده بمشاوره پرداخت۔ آخر رای همه برین قرار داد که اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنۂ عظیم برپا می شود۔ تزویج سید سلطان موقوف باید داشت۔ و چون اسباب طوی همه مهیّا شده بود۔ و در تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را که آخر سلاطین قطب شاهیه است و با سلاطین قطب شاهیه قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند۔ مردم به طلب ابو الحسن شتافتند۔ دران وقت ابو الحسن در تکیۂ بیقیدی نشسته بود۔ او را آوردند و بحمام بردند و بخلعت طوی آراسته نکاح بستند و موافق ضابطه توبخانه را سر دادند۔ دران وقت سید سلطان در حمام بود۔ چون صدای توبها شنید در استفسار افتاد که توبها را چرا سر دادند حاضران که ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند که سبب ظاهر است که امشب شب طوی ست۔ سید سلطان گفت ضابطه این است

کہ توبخانہ بعد عقد نکاح سرے دہند۔ و مردم را برای خبر فرستاد۔ رفتگان خبر کہ بود آوردند۔ سید سلطان در آتش غضب اُفتاد۔ اسباب شادی ہمہ سوخت و اسپان را پی کرد۔ و خود را بدرگاہ خلد مکان رسانید۔

میر نظام الدین احمد از دختر قطب شاہ فرزندی نیاورد۔ سید علی از بطن زوجۂ دیگر شب شنبہ پانزدہم جمادی الاولی سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینہ منورہ متولد شد لہذا اورا مدنی می گویند و بکسب کمال پرداختہ سرآمد ادباء عصر گردید

وشب شنبہ ششم شعبان سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدرآباد از مکہ معظمہ برآمد و روز جمعہ بیست و دوم ربیع الاول سنہ ثمان وستین والف (۱۰۶۸) بہ حیدرآباد رسید۔ و با والد خود ملاقات کرد

وچون سلطان عبداللہ از سریر حیات فرود آمد ابوالحسن بر تخت فرمان روائی برآمد و میر نظام الدین احمد ہم بعد یکسال فوت کرد۔ ابوالحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست و نگاہبانان گماشتہ راہ آمد وشد مسدود ساخت سید علی عریضہ بجناب خلد مکان ارسال داشت و ادراک عتبۂ خلافت استدعا نمود خلد مکان درآن ایام از ہند متوجہ دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابوالحسن عز اصدار یافت۔ ابوالحسن سید علی را با اہل وعیال رخصت داد۔ سید رخت کوچ بربستہ خلد مکان را در دارالسرور برہان پور ملازمت نمود۔ پادشاہ اورا بعنایات خسروانی نواخت۔ وبمنصب ہزار و پانصدی سیصد سوار دو اسپہ سرافراز فرمود۔ و دررکاب خلد مکان بہ اورنگ آباد آمد۔ وچون رایات خلد مکان جانب احمدنگر ارتفاع یافت۔ سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت۔

پس ازان حکومت ماہور وغیرہ از توابع صوبہ برار تفویض یافت۔ آخر از حکومت ماہور استعفا نمود و التماس دیوانی برہان پور کرد۔ درجۂ پذیرائی یافت۔ سیّد در برہان پور رفتہ بدیوانی پرداخت۔

و بعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت و با اہل و عیال به اماکن فیض مواطن رفت و ازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت و به مشہد مقدس رسید و به صفاہان آمد و سلطان حسین صفوی را ملازمت نمود و التفاتی که مطمح نظر بود نیافت۔ ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید۔ و در مدرسہ منصوریہ پای اقامت افشرد و عمر را بافادۂ طلبه بپایان رسانید۔

(۱۲۱) شاعر۔ میر سید محمد سلمہ اللہ تعالے

خلف الصدق حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ از وجود ہمایون سابقا چمن فضلا را بہاری تازہ است۔ و اکنون گلستانِ فصحا را رونقی بی اندازہ

آنجناب در تاریخ چہاردہم شہر ربیع الاول سنہ احدی و مأته و الف (۱۱۰۱) به شہرستان امکان رسید۔ بمنطوق اَلْوَلَدُ الْحُرُّ یَقْتَدِیْ بِاٰبَائِهِ الْغُرّ نسخۂ جامع اصناف علوم است۔ و مرآت فضائل و کمالات والد مرحوم خصوص عربیت و لغت و محاضرات که درین فنون رایت یکتائی می افرازد و گوی سبقت از اقران می رباید۔

کتب درسی نزد اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید و کمالات کثیرہ از والد ماجد خود اندوخت۔

پدر گرامی را نسبت به فرزند ارجمند ورائ شفقت اُبُوّت عنایتی و محبتی خاص بود۔ درحینیکه علامۂ مرحوم از بھکّر به دار الخلافه شاہجہان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید و مقارن آن مسرعی را فرستاد که چندی توقف باید کرد۔ و انتظار طلب

مثنی باید کشید۔ میر در جواب قلمی فرمود کہ "لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد۔ و این رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت کہ ؎

تا یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ بہ خطّت دیدم گلہای طرب از چمنِ دل چیدم
از غایتِ اہتزاز پروانہ صفت ای شمع پدر بگرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شدہ خدمات بھکر و سیوستان را بنام ولد ارشد گرفت۔ جناب میر سید محمد در سنہ ثلث وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۳) بہ محل خدمات رسید۔ و مسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین و حسن معاملت رونق بخشید۔ وضیع و شریف آن دیار تا الآن یاد می کنند۔ و سبحۂ ذکر خیر و حسن جمیل می گردانند۔ میر در سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را بہ سیوستان نائب گذاشتہ خود بدار السّلام بلگرام تشریف برد وچندی در وطن گذرانیدہ بنا بر تخللی کہ در خدمت راہ یافتہ بود بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و بتوسل بعضی امرا آن خلل را دفع ساخت۔

و در سنہ خمس و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۵) کرت ثانی بہ سیوستان تشریف آورد۔ و بندہ را در اواسط سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان فرمود۔ و خود بمراسم خدمت مرجوعہ بدستور قیام نمود تا آنکہ نادرشاہ بر دیار سندھ تسلط گردید۔ و سر رشتہ خدمات پادشاہی گسیخت۔ اما خدایار خان مرزبان سندھ میر را نگذاشت۔ و باعزاز و اکرام تمام در سیوستان نگاہ داشت۔ و از جانب خود خدمتہا بتقدیم رسانید۔

و چون ہنگامۂ نادرشاہیان دران دیار گرم شد۔ و اوضاع ملک بر نسق سابق نماند۔ خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست و از خدایار خان خواہ نخواہ رخصت گرفت و بیست و پنجم رمضان سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد

دازراه ماروار متوجّہ وطن شده - بعد طی مراحل ببیست وہفتم محرم مکرم سنہ ست وخمسین وماۃ والف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت -

میر طبعی وقاد وذہنی نقاد دارد - وچون از مطالعۂ کتاب بازمی پردازد عنان اندیشہ بہ وادی سخن عطف می سازد - مہارت زبان عربی وفارسی وہندی ازحد افزون است واشعار السنۂ ثلاثہ در خزانۂ حافظۂ عالی از حصر بیرون - سخن را اکثر اوقات موزون می کند وجواہر آبدار در سلک نظم مے کشد - این چند بیت از دیوان سامی تحریر مے آید ؎

فروغ ہالہ بخش ای ماہ سیما خانۂ مارا　　زنور جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ مارا

دل درخم گیسوی نگار است بہ بینید　　دردام محبّت چہ شکار است ببینید

نیست درعالم دون غیر ہوس کار دلت　　ہست این طول امل رشتۂ زنّار دلت

محو گشتم چون حباب وعین دریا یافتم　　چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم

دران گلشن کہ سرو قامت جانان شود پیدا　　بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا

پیش مہر رخت قمر معلوم　　نزد قند لبت شکر معلوم

یار دور است وکوہ غم حائل　　آفتاب آن طرف سحر معلوم

می کُشد غمزۂ جگر دوزش　　پیش تیر قضا سپر معلوم

از نگاہ دو چشم میگونت　　بی خبر گشتہ ام خبر معلوم

در تمنای وصل او شاعر　　حلقہ گشتہ ایم پا و سر معلوم

مگر از چشمۂ آئینۂ آب خنجرش باشد　　کہ از حیرت طپیدن شد فرامش بسمل مارا

دستم مگیر گرچہ ترا بازوی قوی است　　پایم رسیدہ است بسنگی کہ واہ واہ

ہیچ مجوبی ندارد این قدر رنگ حیا　　بعد سالی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد

الحسینی نسباً والواسطی اصلاً والبلگرامی مولداً ومنشأً والحنفی مذہباً والچشتی طریقۃً

پیشتر دریوزۂ گر کوچۂ فقر است - وریزۂ چین مائدہ فضلا - درین مقام خود را بحاشیۂ محفل سخن سرایان می کشد - وشکستہ ناخنی بتار نفس گسستہ می زند -

من مقیم کوچۂ نادانی - و آئینہ وار صورت حیرانی - مدتی بر آستانِ سخن نشستم - وکمر در خدمت کلام موزون بربستم - چندگاہ است کہ مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداختہ ام وازبیت سخن با بیت الحزن یعنی ماتمکدۂ ہستی خود ساختہ - اما موزونیت فطری احیاناً سلسلۂ فکر می جنباند - ودماغ ازکار رفتہ را بصدائی قلقلی مے رساند - تا بجای کہ در عالم مثال ہم گاہی خیال موزونی جلوہ می کند چنانچہ در عشرۂ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) مزاجِ بندہ را وحشتی بہم رسید - بخاطر اُفتاد کہ از ہمہ قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - داین داعیہ بمثابۂ قوت گرفت کہ عنقریب بود کہ از مکمن قوت بجلوہ گاہ فعل خرامد - ناگاہ شب بیست وہفتم ماہ مذکور طرف سحر در عالم رویا اندیشہ متوجۂ شعر گردید - بیتی موزون ساختم ومعاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد ماند وآن این است ؎

چہ خوش گفت گوینۂ نامدار   مکش دست از دامنِ روزگار

لختی بہ تامل رفتم - دانستم کہ گوبندہ سروش غیبی است ومخاطب بندہ - امتثال امر غیب واجب دیدم و ارادۂ کہ تصمیم یافتہ بود فسخ نمودم - وسرِّ الہام آن است کہ حجی کہ فرض بود پیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاہری می کشیدم وبہ تحصیل نافلہ شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت مے شد ع

ترک واجب نتوان کرد پےِ نافلہا

من بی مایہ را چہ شایستگی کہ در صفِ صاحب کمالان سرِ توانم افراخت - وطرح ہمزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرہا در جلو دل دیوانہ گشتم - بجاے نرسیدم سالہا درپےِ کاروان نالہ اُفتادم بمقامی سر نہ کشیدم - اما سہارا باوصف کم زنگی

در بزم کواکب اذن نشستن وہلال را با وجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ وحرفی چند از خود بر یاران کرم فرما عرض می دارد۔

فقیر حقیر در تاریخ بیست وپنجم ماہ صفر سنہ ست عشر ومأتہ والف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ ودر ریعان آگاہی سررشتۂ تحصیل علوم بدست آورد۔ وکتب درسی از بدایت تانہایت در حلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت وحدیث وسیر نبوی وفنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی واستاذی حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ وعروض وقافیہ ....

... وبعض فنون ادب از خدمت والا درجت میر سید محمد خلف الصدق علامۂ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

ودر سنہ سبع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۷) شرف بیعت جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ وشوق گلگشت حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً وکرامۃً ازجابرد ودر سنہ خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حجاز میمنت طراز بربست۔ ودر سنہ احدی و خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ ودر مدینہ منورہ علیٰ منوّرِھا الصّلوۃُ والتّحیّۃُ بخدمت شیخنا ومولانا الشیخ محمد حیات السندھی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود واجازت صحاح ستہ وسائر مفردات مولانا فراگرفت۔ ودر مکہ معظمہ صحبت شیخ عبد الوہاب الطنطاوی المصری دریافت۔ وبرخے از فوائد علمی کسب نمود۔ شیخ عبد الوہاب نوّر اللہ مرقدہٗ سرآمد علماء عصر ونزیل مکہ معظمہ بود۔ وہمیشہ

بہ نشر لوامع علوم می پرداخت ودر سنہ سبع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۷) بہ جنۃ المأوی خرامید۔ ودر جنت معلی آرامش گزید۔ شیخ عبدالوہاب علیہ الرحمہ اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد۔ وہرگاہ آزاد تخلص بندہ شنید ومعنی آن را فہمید۔ فرمود "یَاسَیِّدِیْ اَنْتَ مِنْ عُتَقَاءِ اللّٰہِ" وازین نفس مبارک حضرت شیخ کہ درحق این سراپا گرفتار سرزد امیدواریہا دارم۔

نقیر درفن شعر عربی تلمیذ میر عبدالجلیل است۔ وشاداب افاضۂ این سلسبیل برخی از قصائد خود در دفتر اول ثبت ساختہ۔ وباوصف بینوائی قانونی بہ آہنگ حجاز نواختہ۔ القصہ در سنہ اثنتین وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۲) مطابق کلمہ "سفر بخیر" ۱۱۵۲ جانب ہند عطف عنان نمود۔ واز راہ بندر سورت سری بہ دیار دکن کشید۔ وبیست وہفتم ذی القعدہ ہمان سال وارد خجستہ بنیاد گردید۔ ودست بہ دامن انزوا زد بعد چندی دویم رمضان سنہ اربع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۴) جاذبۂ سیاحت ازجا درآورد۔ وقلعہ محمد آباد بیدر را دیدہ چہارم محرم سنہ خمس وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۵) وصول حیدر آباد سرمایۂ آرامش رسانید۔ ونوزدہم صفر سال مذکور ازانجا برآمد پانزدہم جمادی الاولی ہمین سال سواد خجستہ بنیاد چشم اشتیاق را سرمہ کشید۔

ودر سنہ ثمان وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۸) نواب نظام الدولہ شہید از جانب پدر والاگہر نواب آصفجاہ بصوبہ داری اورنگ آباد مامور گشت ونواب شہید را با فقیر ربطی خاص بہم رسید ودر سال دیگر نواب آصفجاہ از حیدر آباد درایات بندوبست مہمات ملکی برافراخت وعنایت نامہ طلب حضور بنام نواب شہید صادر شد۔ نواب شہید کمندی بہ تسخیر فقیر افگند۔ وحسن خلقی بجا آورد کہ باوصف آزاد بودن اختیار دام محبت لازم افتاد وبیست وہفتم ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان درآمد۔ وتا مقام "سری رنگ پٹن" کہ دار الاقامت

راجۂ میسور است تماشا کردہ۔ غرۂ صفر سنہ احدی وستین و مأتہ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیما راگل زمین اورنگ آباد دست داد

ودرین سال گلگشت دار السرور برہان پور وصرف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد ودر سنہ اثنتین وستین و مأتہ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد۔ وتا کنار آب نربدا سیر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست۔

وچہار دہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید یک سال وچندماہ دران الکہ بسر رفت۔ ودر ارکات نسخہ " تسلیۃ الفؤاد فیما ورد فی الهند من سید البشر" از دریای فکر بساحل قرطاس رسید۔ آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت

وبعد شہادت نواب خاطر ازان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین و مأتہ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط را عروجے بخشید۔

فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر برانگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدر آباد نقش بست۔ شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرس راحلہ صدای رحیل برداشت۔ پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ملال وار مقصود ازین سیر وسفر نہ تن پروری باشد حاشا و کلا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود۔ چندی طریقۂ آب روان اختیار افتاد کہ مشت گیاہی بہ نشو ونما درآید۔ ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید اُمیدوارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم وسیر فی اللہ را جادہ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيزٍ۔

اکنون برخی ترہات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان مصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند- و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد- و روی ناکامی بہ ہیچ وجہ بیناد-

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام عیبم و خوبان خریدہ اند مرا
زحسن خلق بزر برکشیدہ اند مرا

اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج ازچمنم
برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا

جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند
بچشم مرحمتِ خاص دیدہ اند مرا

کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد
وگرنہ صورتِ رم آفریدہ اند مرا

عجب عنایتِ ممتاز دیدہ ام آزاد
بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برار از مد بسم اللہ تیغ خوش مقالی را
مسخر کن سوادِ اعظم نازک خیالی را

خیالِ نازک از جوشِ نزاکت راز دل باشد
نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را

چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بر بندد
بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را

نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم
کہ مستان دوست می دارند ابر برشکالی را

دلِ ویرانۂ آزاد را آباد کن یا رب!
پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گلِ بہار سخن یادگارِ ما
این لعل بے بہاست چراغ مزارِ ما

امروز مدح گسترِ ما کیست جز قلم
دم مے زند ز جوہرِ ما ذوالفقارِ ما

ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت
کم فرصتے ززند گیے مستعارِ ما

آخر شود کمند غزالِ رمیدۂ
آزاد رشتۂ نگہِ انتظارِ ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را
تمنا می کند بارِ دگر غواص ساحل را

چہ سان راز شہیدان گل کند از سبزۂ تیغش
کہ چون برگ حنا در خویش دزدد خون بسمل را

دهانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش | لب چاهی غنیمت می شود گم کرده منزل را
سر شوریدهٔ من طرفه اوجی داشت در طالع | که در وقت جدا کردن بپا اُفتاد قاتل را
بهار این چمن آزاد آخر رنگ می بازد | چو شبنم از جهان رنگ و بو بربند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندان شما | صبح محشر داغ از شور نمک دان شما
تشنهٔ ما را به آسانی توان سیراب کرد | بوسهٔ کافی ست از چاه زنخدان شما
بر جبین چین عتاب تازه آید در نظر | تا چه رفت از من خطا ای من بقربان شما

بردار از خویش شوخیهای طفلان هوشیاران را | سپاه ناز باشد در جلو این نیسواران را
مزاج کم کسی بر الفت اول بجا ماند | بروز بیکسی سنجیده ام بسیار یاران را
قیامت می کند سنگی که از کوه بلند اُفتد | مبادا خشم در جنبش درارد بردباران را

اگر بخاطر عاطر بود شهادت ما | ز دست و تیغ تو مردن زهی سعادت ما
بشهد خنده برآمیخت ترشی دشنام | انار میخوش او بیش کرد رغبت ما
سزای ماست که بیداد می کنی جانان | دلیر کرد ترا شیوهٔ مروّت ما
کشود مشتری ما گره ز دشنامی | مگر همین زر نارائج است قیمت ما
گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد | که گل بخون جگر غوطه زد ز رقّت ما

ندانستند خوبان آه قدر اُلفت ما را | تلف کردند بی تقصیر حقّ خدمت ما را
بسرت گردیم قربانت شویم ای قبلهٔ عالم | که می سازد روا جز آشنائت حاجت ما را

بر خاطر وحشت زده حقی ست الم را | صیاد شبانی کند آهوی حرم را

نمودم صرف خلاص فقیران همت خود را | بخاصان الهی عام کردم الفت خود را
چرا ای گوهر شهوار می غلطی بهر پهلو | چنین ارزان نکردی گر شناسی قیمت خود را

رفت ز وعده سالها چند کنم حساب را | وعدهٔ سال بیش نیست دورهٔ آفتاب را
مردم عمده بیشتر حرف زنند یکجهت | هست سواد یکطرف سرورق کتاب را

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس / کو ندہد مرا و من بندہ ام این جواب را

نرگسِ او بجا کشید سرمۂ دلپذیر را / خوب کند وحدت است مردم گوشہ گیر را

شد جاذبۂ حضرتِ گل داد رسِ ما / آویختہ صیاد ز گلبن قفسِ ما

ز طرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم / توان کردن بزورِ ناتوانی پہلوانیہا

شاخ برہنہ تیغ زند موسمِ خزان / یک برگ سبز زیر سپر می کشد مرا

تا غلامِ قدِ تو من شدہ ام / سرو آزاد گفتہ اند ترا

کار بی اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان / می ستاند حقِ خود سنگِ محک ہم از طلا

دست و پا گم کردۂ چون کاروانِ سحریم / ہر قدم در رہ بزورِ سینہ مے غلطیم ما

دارد بباغ جلوۂ مستانہ عندلیب / از دست شاخ گل زدہ پیمانہ عندلیب

ہر غنچہ خوابگاہِ پری زاد نکہت است / دیوانہ شد ز جوشِ پری خانہ عندلیب

بروی یار عقیق دہن بود نایاب / ز خامہ ماند درین نسخہ سُرخیِ ہر باب

ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است / حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است

بر نمی دارم نظر یک لحظہ از لعلِ لبت / آنچہ می خواہم تو می دانی عنایت کردنی است

حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست / این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست

دور باید داشت از چینہا کشادہ جبہہ را / بابِ حسنِ خلق را زنجیر کردن خوب نیست

گرد رُخسارِ بُتان چون زلف گشتن عارِ ماست / گرد خود گشتن برنگِ چشمِ ایشان کارِ ماست

خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید / بیع کردن مفت خود را رائجِ بازارِ ماست

حرفی کہ آشنای قلم شد جہان گرفت / این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت

خلقی ز حالِ گوشۂ ابروی او گریست / ناحق سرِ بریدہ ز تن با کمان گرفت

سرمہ آلودہ نگاہِ تو عجب عربدہ جوست / تشنۂ خونِ دلِ شیر زبان آہوست

روز بد حاجتِ اشراف بہ دونان اُفتد / تکیہ گاہِ سرِ لبریز تفکر زانوست

بتجرید دوست راه بآن آستانه یافت   تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت

دلی که آینهٔ مهر احمدِ عربی است   درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است
ریاضتی کش و دریاب لذتِ عرفان   که آب را مزهٔ خوش بقدر تشنه لبی است
ادای طاعتِ روشندلان بسمتِ فناست   که قبله مشرقیان را بجانب غربی است

اگرچه خاک شدم اضطرب من باقی است   که پیچ و تاب رسن بعد سوختن باقی است

مانیِ نازک قلم نقشی ز چشمِ مست بست   چون نظر افگند بر محرابِ ابرو دست بست

خاکم تمام سوخت بجای رساندنی ست   این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست

شب که یادِ ماه سیمائی دلم اندیشه داشت   ریخت هر اشکی که از چشم پری در شیشه داشت

آن مسی مالیدهٔ دندان آفتِ جان بوده است   در تبسم بر سرِ داغم نمکها سوده است

سرفرازِ آن جهان باشد ذلیلِ این جهان   حرف ختم صفحه تاج صفحهٔ آینده است

گر نداری نظرِ رحم بمن بر خود کن   مشکن ای جان دلِ آباد که این خانهٔ تست

دوش ما را کرد بسمل چادرِ کوتاه او   می کشیدے از حیا هر سو نمی آمد درست

زده ام بر سرِ جهان پاپوش   بی سبب این برهنه پائی نیست

ز تصویرِ مجسم مے توان یافت   که این عالم نمودار است و هیچ است

عروج بیخبران است مایهٔ وحشت   نمی رسند بهم هر دو شاه در شطرنج

می پرستِ من نه از پیرِ مغان گیرد قدح   از کفِ آن نوجوانِ مهربان گیرد قدح
کار دانا نیست در ایام غم ناخوش شدن   وقت نرگس خوش که در فصلِ خزان گیرد قدح

ترا ز پرتوِ رخسار خود گریبان سرخ   مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سرخ
فتاده است بزنجیر آتشین کارم   که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سرخ
کسی چه رنگِ اقامت درین زمین ریزد   نشد ز آبلهٔ خار این بیابان سرخ
وجود اهل کمال است زینتِ هر شهر   ز فیض لعل بود چهرهٔ بدخشان سرخ

سرکشی سرمایهٔ نقصان دولت می شود　　نیشکر را بند بالا کم حلاوت می شود
ناتوانی خلق خوش را باعبادت جمع کن　　سبحهٔ صندل زصندل بیش قیمت می شود

چشم بیباک تو بسیار سیه کار افتاد　　آن قدر باده کشی کرد که بیمار افتاد
می شناسد نگهش بسمل خود را از دور　　حیرتم گشت که این مست چه هشیار افتاد
یاد پرواز بگردد دل او پر نزند　　عندلیبی که بدام تو گرفتار افتاد

در بیابان جنون گرم فغانم کردند　　جرس قافلهٔ ریگ روانم کردند
مایهٔ عمر اگر هست برای سخن است　　شمع سان پیکر من صرف زبانم کردند

خانه آرایان دنیا کار بیجا کرده اند　　از کتانها خیمه در مهتاب برپا کرده اند
بی دماغیهای آن گل را نمی دانم سبب　　عندلیبان چمن شاید که ایما کرده اند

تشنهٔ خون چمن قابل کشتن باشد　　که گل چیده زگلبن سر بی تن باشد
گرچه از صلب قلم نامه شود آبستن　　در قبول سخن شوق ستردن باشد
آهوان را روش ناز که آموخته است　　حسن بی ساختهٔ آزاد چه احسن باشد

روزی که قضا فرصت عمر شررم داد　　تا چشم کنم باز نوید سفرم داد
نقشی ست عجب دائره هندی خطش　　کز سایه خورشید جمالش خبرم داد
والله که من قابل پرواز نبودم　　دل گرمی آن شمع وفا بال و پرم داد

دوش صد دست دعا در هر خم موی تو بود　　لیلة القدری که می گویند گیسوی تو بود
شب زما آواز پا از دیدنت سودی نداشت　　نکهت گل فاش از خاک سر کوی تو بود

نقش حسن روزافزون ترا مانی کشید　　ساعتی نگذشت تا دیدم پشیمانی کشید
می توان وحشی مزاجان را بنرمی رام کرد　　خامهٔ مو دامن خوبان به آسانی کشید

هر که چون نرگس خوبان در میخانه زند　　می و ساغر همه خود گردد و پیمانه زند
حسن در زینت خود صرفهٔ عاشق نکند　　شمع در جبههٔ زرین پر پروانه زند

سرِ گیسوی تو گردم بتو نقصانی نیست ‏ دستِ آزاد اگر زلفِ ترا شانہ زند

خط بر رُخِ زیبا نہ پسندید بجا کرد ‏ این صفحہ غلط بود تراشید بجا کرد

خط روشنیِ حسن ترا بود حجابے ‏ مقراض گل از شمعِ تو بر چید بجا کرد

شکوہِ خال بروی حبیب باید دید ‏ ستارہ سوختۂ خوش نصیب باید دید

شب کہ ساقی مجلس آرا بر کنارِ آب بود ‏ دخترِ رز جلوہ گر در چادرِ مہتاب بود

بہ پیشِ پای قاصد نامہ افگندن ادا دارد ‏ کہ دستی خاکساری در وصولِ مدعا دارد

نقش و نگارِ دُنیا سیرِ بہشت دارد ‏ اما چو پای طاؤس انجام زشت دارد

خطِ مشکین خالِ رخسارِ ترا بر سر رسید ‏ فوجِ ہندُستان بہ تسخیرِ ملکِ عنبر رسید

مردمِ سر حلقہ را حرص فزون تر بود ‏ مقری تسبیح را رشتہ مکرر بود

این دلِ نو عشق یاد چشمِ دلبر می کند ‏ طفلِ نو آموز درسِ صاد از بر می کند

شب از عتابِ نرگسِ او دل دو نیم بود ‏ بستم لب از سخن کہ مخاطب سقیم بود

مرا بحالتِ فقر آسمان نمے پرسد ‏ کہ تیر ریختہ پر را کمان نمے پرسد

دل در برِ من چہ سان نشیند ‏ او پہلوی دل ستان نشیند

فراہم گشت سامانِ بلا طرحِ قیامت شد ‏ قیامت بر زمین یک سروِ قد بالید و قامت شد

خبر رساند عزیزی غرورِ یار نماند ‏ بگفتمش کہ درست است گفت خط آمد

چون دو یکدل کہ در آئینہ بہم جلوہ کنند ‏ صحبتِ ما و تو صد حیف دمے بیش نبود

مرا بہ عربدہ کشتی و باز آمدۂ ‏ فدای ناز تو گردم دگر چہ خواہی کرد

بیک کرشمہ عجب ناخنی بدل زدۂ ‏ ہنوز ماہ نوی پیشتر چہ خواہی کرد

حذر ز آفتِ ممنونِ خویش باید کرد ‏ کہ آفتاب ز بیداد ماہ مے گردد

مرا ز قبلہ نما این سخن یقین گردید ‏ کہ خضرِ راہ شود سنگ گر خدا خواہد

مرا آزادِ وضعِ پرتوِ خورشید خوش آمد ‏ سحر گر بر زمینی مے نشیند شام بر خیزد

زمانہ جلوہ کند ہر نفس بحال دگر | پیالہ نوش و مکش انتظار سالِ دگر
قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان | چون آن نہال کہ روئیدہ در نہالِ دگر
چہ باغبانیِ دلخواہ کرد دخترِ رز | کہ داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر
زن بود در زبانِ ہندی نار | وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّار

ہمتِ والای زلفِ او تماشا کردنی ست | در پریشانی چہ خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس | ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس
این چنین صیاد ظالم ہیچ مظلومے ندید | وقتِ گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرا در اضطراب طرفہ دارد تندیِ خویش | کہ ہمچون شاخِ آہو پیچ و تابی خوردہ ابرویش
بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل | کہ می آئی ز سیرِ لیلۃ المعراج گیسویش
زدم بر دست او گر بوسۂ گستاخ معذورم | مرا تعلیم شوخی می دہد تعویذ بازویش

چہ می پرسی ز حالِ نسخۂ دل چیست تحریرش | کتابی در بغل دارم کہ قرآن است تفسیرش
ز ابروی تو می آید گر فلتن کشورِ دل را | نہ ہر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش
درین صحرا سرِ شور افگنی مجنونِ ما دارد | توان وا کرد قربانت شوم یکبارہ زنجیرش
سعادتمند بیند زلفِ مشکینِ تو در رویا | کہ چون در خواب آید اژدہا گنج است تعبیرش
ز قاتل نیست امیدِ رہائی جان شیرین را | کہ می آرد برون مانند طوطی بال شمشیرش
ہلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے | کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحہ تصویرش
سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے | چہ مضمونہا کہ ظاہر می شود از طور تقریرش

اشک بیتابم کند در دیدہ صبح و شام رقص | می کند این طفل نادان بر کنارِ بام رقص
گرد بادم کار من دیوانگی آشفتگی است | می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص
دُرِّ غلطان وجد در گردیتیمی مے کند | کار روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص
نسبتِ تام است با طاؤس نخچیرِ ترا | بال افشان می کند در حلقہای دام رقص

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض	از مور پیامی به سلیمان که کند عرض
در کوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند	بیتابیِ مجنون به بیابان که کند عرض
عمریست که یک خانه نشد قسمتِ پایم	حرمانِ غریبی به مغیلان که کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر	این حرف بآن زلف پریشان که کند عرض
آزاد ازین باغ بچینند گُلِ رعنا	یکرنگیِ اورا به عزیزان که کند عرض
در عاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط	خود درا بخون نشانده حنا کرده ایم شرط
بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ	بسم اللهِ صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ
در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید	انجام کار گریهٔ غمّاز کن لحاظ
مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند	فالِ کلام حافظِ شیراز کن لحاظ
سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع	چراغ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع
نظر کن صبح نوروزی که اُفتد روز عاشورا	نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع
برهمن از درِ بتخانه بے جا کام می جوید	بجای خویش بُت هم سخت حیران است در واقع
گل مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر	نگاهِ عجز بلبل تیغ عریان است در واقع
ز خال گوشهٔ آن چشم سخت مے ترسم	که هندوئی شده با کافرِ فرنگ رفیق
کسی چگونه شود آشنایِ نشئهٔ تاک	غذائی دوزخیان است آب آتشناک
دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل	این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل
روزِ قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ	من نیز حاضر می شوم تصویر جانان در بغل
تا وا کند بادِ صبا فالی برایِ مقدمت	آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل
شهر نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود	جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل
از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها مے کنی	دارد حباب آسمان بسیار طوفان در بغل
از مردیِ طبعِ جهان وا ماند خلق از کارها	گیرند مردم دستها فصلِ زمستان در بغل

آزاد با این دردِ دل آرد اگر رو در چمن	پوشیده قمری را کند سروِ خرامان در بغل
در عدم از جلوهٔ حسنت خبرے داشتم	دیده را محوِ تماشایِ کمر می داشتم
کرد آخر ناتوانیها ز صیادم خجل	می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم
تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر	گر نه این دستِ دعا بودی چه بر می داشتم
از کمانِ بخت کج هر جا خدنگی سر کشید	پیش رو از مُهرِ خاموشی سپر می داشتم
خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم	ورنه از سودای رفعت دردِ سر می داشتم
حسن او نادیده شورِ عشق در سر داشتم	از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم
هر کسی برداشت چیزی را ز اسبابِ جهان	من ازین دنیای فانی دست را برداشتم
نامهٔ سوزِ مرا حاجت بوا کردن نشد	داغ صد طاؤس بر بالِ کبوتر داشتم
دامانِ وحشتی ز جهان بر کمر زدم	چون بوی گل شکستهٔ قفس بال و پر زدم
تا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن	چشمی کشادم و گلِ حیرت بسر زدم
بیادِ چشم او در انجمن دیوانه گردیدم	ز جا برخاستم گردِ سرِ پیمانه گردیدم
به پیشِ غیر با من نامناسب دید آمیزش	ز انداز نگاهی یافتم بیگانه گردیدم
کجا در بزمِ من آن شمع بی پروا فرازد	خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم
چو سایه در قدمِ سروِ سرفرازِ توام	مریدِ سلسلهٔ گیسوی درازِ توام
من از جناب تو دستِ حمایتی خواهم	چراغ سوختهٔ داغ جانگدازِ توام
نگاهِ تست به آزاد بیش از دِگران	غلام معتقدِ حُسن امتیازِ توام
شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم	ز اشک ریزیِ مژگان ستاره می شمرم
ز من جدا شده دل رفت در پیِ دهنش	ازین مسافرِ راهِ عدم نشد خبرم
تو آفتابی و من ماه بی نصیب محاق	بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم
شبِ وصل است گیرد اشکِ شادی راه دیدارم	چه باید کرد افتاد است با طفلی سرو کارم

دریدپردۂ حیرت سرشک بینا بم | زپشت آینہ بر زد دوید سیمابم
شود چو تیغ بہ میدان اصالتم روشن | اگر حریف شود سنگ رو نمی تابم
یار را دیدنِ من در عرقِ شرم نشاند | از نگاہِ غلطِ خویش پشیمان گشتم
حقوقِ بندۂ صاحب وفا رعایت کن | تصدقِ سرِ خود بوسۂ عنایت کن
غریب شہر توام درد من تو می دانی | اگر دوا نکنی نو بتی عیادت کن
امیدوار گرفتاریم درین صحرا | ز دام جذبۂ خود حلقۂ کرامت کن
گرہ زابروی خود وا نکرد قاتلِ من | شہید این دو کمان مہرہ است بسملِ من
چو شیشۂ کہ دران نرگس از ہنر سازند | خیال چشم کسی جا گرفت در دلِ من
حباب خوش منشم مے زیم بوضع صفا | ز آب صرف بنا کردہ اند منزلِ من
بحال مجلسیان طرفہ گرم دلسوزیست | خدا زیادہ کند عمر شمع محفلِ من
سیر حسنِ آن ذقن بازلف عنبر فام کن | سائۂ و چاہ است ای دل اند کی آرام کن
می رسد از خانۂ آئینہ سرشار جنون | این پری از سائۂ خود شد گرفتار جنون
تیغِ تو سینہ را کرد افگار تا بگردن | این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن
ہمچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی | در زر اگر نشیند زر دار تا بگردن
نگردد محو از لوحِ جہان حرفِ ثباتِ من | کہ باشد در دمِ تیغ قلم آبِ حیاتِ من
دلِ آن شوخ شاعر پیشہ آخر سوخت برحالم | کہ انشا کرد بعد از مرگ تاریخ وفاتِ من
بہ دامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد | برنگِ جوہرِ آئینہ گر خیزد غبار من
تنہا چو برق تا درِ مطلب دویدہ رو | بی انتظار قافلہ در خون طپیدہ رو
لازم بود زکوٰۃ مغیلان درین طریق | از خارہای بادیہ دامن پچیدہ رو
نہ از خلخال زرین زیور آن سروِ سہی کردہ | بپایش بوسہ زد خورشید و قالب را تہی کردہ
بزرگ و خورد جہان است در نیاز یکی | کہ ہست شاہ و گدا در صفِ نماز یکی

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری　　نهان در پردهٔ نے ناخنِ شیر است پنداری
سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی　　کمر بستند با تارِ سیه تعویذ بیماری
به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان　　توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری
دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد　　نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه وار تصفیه گر آرزو کنی　　دل را ز آب دیدهٔ خود شست و شو کنی
گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد　　در ملک من ترا نرسد گفتگو کنی
زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی　　از نقش بوریای قناعت اتو کنی
آزاد پیر میکده ارشاد مے کند　　در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی　　می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی
طرز شوخی نگذارد که نشینی یکجا　　به تماشای چمن یا بحِنا می آئی
می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن　　گر به گلگشت مزارِ شهدا می آئی
بر سرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز　　که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قربِ بدنی　　تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی
داد آزاد گهرها قلمِ واسطہ را　　هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمعِ مُطّلبی　　نماند شوخیِ چشمِ شرارِ بولهبی
فدای خاصیتِ وادیِ عقیق شوم　　که کرد ریگِ روانش علاج تشنه لبی
زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر　　رود صباح جلو ریز جانبِ غربی
زبسکه ذوقِ شکستِ تو داشت ساغرِ ماه　　گرفت رنگِ نزاکت ز شیشهٔ حلبی
خوش است حسنِ تقاضا ز باغبانِ کریم　　نصیب ذائقهٔ ام کن حلاوتِ رطبی
بآفتابِ نبوت رسانده ایم نسب　　توان ز ذرهٔ ما دید نورِ خوش نسبی
بملکِ هند چو من نیست طوطیٔ آزاد　　که کرد تربیتِ من شکر لبِ عربی

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین ‌‌ پروانۂ او چراغ ماہ و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایہ فگند ‌‌ برق جہانیان نہ بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف - میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ

بن سیّد محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی- ولادت او بیست و یکم شوال روز دوشنبہ سنہ ست عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیہ سابق واسطۂ العقد فضلاست و حالا بیت الغزل شعرا- صاحب شانِ عالی است- و عزیز مصر صاحب کمالی- زلیخای دانش را در پیرانہ سری بہ خلعت جوانی نواختہ- و حاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی بچہ مرتبہ ارزان ساختہ- طبع دقیقش نشترِ عروق اشکالات- قوت حافظہ اش پری خانہ فراوان معلومات- عمل کہ ثمرۂ شجرۂ علم است سرمایۂ بوستانش- و حسن خلق کہ گل سرسبد آدمیت است پیرایۂ گلستانش

من شکستہ بال و میر صاحب کمال دخترزادہای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی ایم نوّر اللہ ضریحہٗ- و از ابتدای ایام زندگانی تا اواسط ہنگام جوانی درس آموز یک دبستان- و عندلیب یک گلستانیم- کتب درسی از بدایت تا نہایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی بَرَّدَ اللہُ مَرْقَدَہٗ گذرانیدیم- و لغت و حدیث و سیر نبوی درخدمت علامۂ بے بدیل میر عبد الجلیل اجلہ اللہ تعالیٰ بسند رسانیدیم و عروض و قافیہ و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللہ تعالیٰ اخذ نمودیم-

طریق تحصیل چنین بود کہ پیوستہ دو کتاب یا کتابی و احد از دو مقام بسماعت و قرائت یکدیگر مے خواندیم- و شبدیز سعی در مضمار تحصیل می راندیم اگر احیاناً یکی را عارضۂ روی داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد- و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادۂ طلبہ نیز صرف گردید-

میر محمد یوسف در سنہ سبع وخمسین ومأئۃ والف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ **شاہجہان آباد** از بعض فضلاء آن بلدہ علوم ریاضی ہیئت و ہندسہ وحساب و غیرہا خواندہ قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رسانید۔

وبہ ارادت سید العارفین میر سید **لطف اللہ قُدِّسَ سِرُّہٗ** استسعاد یافتہ ہموارہ بطاعت وعبادت وبمطالعہ ومباحثہ کتاب می گذراند۔ وبا وصف شواغل معاش تعمیر اوقات از دست نمے داد۔

ومیر کتابی تالیف نمودہ باسم "**اَلْفَرْعُ الثَّابِتُ مِنَ الاصل الثابت**" مشتمل بر چہار اصل وخاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین ولطیف واقع شدہ و مطالب بلند ومقاصد ارجمند فراہم آوردہ شَکَرَ اللہُ سَعْیَہٗ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال — از خمِ معرفت کشید رحیق
کرد در وحدتِ شہود رقم — نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ — کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق — یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد — گفت۔ شمعِ مجالسِ تحقیق

۶۲ ۱۱۵۱

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ ونسائم انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

زجام مہر لود ہیچو بدرستیِ ما — بقدر وصل شود محو یار ہستیِ ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر — چہ نامہا کہ برآوردہ است پستیِ ما
زطرف دامنِ پاکِ تو کامیاب نشد — بخواب ہیچو زلیخا درازدستیِ ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم — ز آفتاب رخت رنگ باخت ہستیِ ما

دلم ز عرض تحمل ملول شد یوسف غبار آینه گردید خود پرستیِ ما

از نالهٔ ما در دلِ جانان اثری هست پیوند سرِ رشتهٔ ما با گهری هست
ای گل خبر از بلبل بیچاره چه پرسی افتاده به کنج قفسی بال و پری هست
قمری به سرِ تربتِ من گرم فغان است بسمل شدهٔ قدِ ترا نوحه گری هست
گر نیست نشانی ز دلِ سوختهٔ من شادم که درین راه مرا چشم تری هست
سوز دجگرم از اثرِ گرمی آهش دانم که به خاکسترِ قمری شرری هست
پیغامِ من و بادِ صبا این چه خیال است در کوی تو از آه مرا نامه بری هست
زندانی چاهِ ذقن از خود شده یوسف داند که ترا نیز بحالش نظری هست

مانند شمع از همه آزاده مے رویم صد جاده سوختیم و بیک جاده می رویم
صورت نه بست در دلِ ما نقش هیچکس آئینه وار از دو جهان ساده می رویم
در شاهراه عشق نداریم کاهلی چون شمع در مقام خود استاده می رویم
در دور چشم یار شکستیم توبه را بیرون ز دام سبحه و سجاده می رویم
در راهِ شوق تا سرِ کوی تو عمرهاست بی دست و پا چو جادهٔ افتاده می رویم
پست و بلند راه ندانیم هیچو سیل یوسف عنان خویش زکف داده می رویم

از تواضع رتبهٔ صاحب کلاهی یافتم یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم
تا تغافل کرد دیدم سیر آن طنّاز را التفاتِ چشم او در کم نگاهی یافتم
دیده ام دریای شورِ عشق را ساحل نداشت کشتیِ خود را درین دریا تباهی یافتم
نامهٔ اعمال خود یک عمر یوسف خوانده ام حرف انجامش همین لطفِ الٰهی یافتم

رباعی

ای در چمنِ پیمبران تازه گلی در محفل ساکنانِ لاهوت مُلی
یوسف نتواند که کند نعت ترا آغاز دو عالمی و ختمِ رُسُلی

شاہی کہ لباس نور پیرایۂ اوست   خورشید و قمر بہرہ ور از مایۂ اوست
ہر چند کہ ذات پاک او سایہ نداشت   اما دو جہان غنودہ در سایۂ اوست

گر مہر رخِ تو جلوہ پیرا نشدی   یک ذرہ ز کائنات پیدا نشدی
در نقطۂ نور نگشتی مرکز   نہ دائرۂ فلک ہویدا نشدی

خود شافعِ محشر است شاہِ مردان   این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو کہ عبادت است دیدن اورا   چشمے بکشا بروی شیرِ یزدان

دریاب بہارِ گل و ریحان نبی   سبطین کہ ہمین دل و جان نبی
سرمایۂ کونین ازینہا بر گیر   کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل بہ مشارٌ الیہ فرستادم

جان می طلبد لقای یوسف   دل می طپد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن   از نکہتِ جان فزای یوسف
آزادم و بودہ ام گرفتار   در سلسلۂ ہوای یوسف
از دیدۂ شوق تکمہ سازم   وز پردۂ دل قبای یوسف
گیرند بسرمہ خاکِ راہش   چشمِ من و خاکپای یوسف
مصرِ دلِ من ہمیشہ آباد   از جلوۂ دلکشای یوسف
ہم عمر برادرِ شفیقم   از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا   نقدِ دلِ من بہای یوسف
او قدر شناس بندہ آزاد   من شیفتۂ ادای یوسف

مشارٌ الیہ در جواب این غزل طرح کردہ ارسال فرمود

سلطانِ جہان گدای آزاد   جم مرتبہ بینوای آزاد
پہلو ز کنار من تہی کرد   این دل کہ شد آشنای آزاد

شوریده بسانِ قمریم کرد | سروِ قدِ دلربای آزاد
گل را بچمن نمی توان دید | بی چهرهٔ دلکشای آزاد
چون سرمه جلای دیدهٔ من | گردِ سُمِ بادپای آزاد
از طوف مدینه آبرویش | وز دولت حج صفای آزاد
یک عمره بنام من ادا کرد | یک عمر کنم دُعای آزاد
گر جمله زبان شوم چو سوسن | دشوار ز من ثنای آزاد
آزاد شفیق بنده یوسف | من در گرو هوای آزاد

وایضاً این غزل بہ فقیر تحریر نمودہ

تا دلم از رهِ تو دُور اُفتاد | چون جرس از فغان ندارد یاد
سنگ را آب کرد گریهٔ من | کوه را داد ناله ام برباد
دلِ من قمری است زمزمه سنج | سروِ موزونِ من قدِ آزاد
که رساند غبار من به درش | کاش بادِ صبا کند امداد
او غلامِ علی و خاکِ درش | یوسفِ ما عزیز مصر و داد
نام او بر عقیق دل کندم | این نگین را چه خوب نقش اُفتاد
به که بر دوستان بیان سازم | ربط اورا برائے استشهاد
من واوئیم از ازل تو ام | سنهٔ ما یکے ست در میلاد
هر دو بودیم موردِ یک فیض | درس خواندیم پیش یک استاد
وقت تحصیلِ ما به بیضاوی | مشترک بود کسب استعداد
چون کمر بست جانب حرمین | بهره اندوز شد ز خاکِ مراد
سعی یک عمره کرد از پیِ من | دلِ او باد از صفا آباد
چه توان کرد شرح احسانش | جز دُعا در جناب ربِّ عباد

در جہان باد چون تخلص خود   یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام۔ میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہٗ کہ در فصل فقرا از دفتر اوّل مذکور شد۔

تولّد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مائتہ والف (۱۱۱۱) دست داد و او ہمشیرہ زادۂ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللہ مضجعہٗ۔ ہر گاہ خبر تولّد او بہ علامۂ مسطور کہ با خلد مکان در نواحی قلعہ ستارہ تشریف داشت۔ رسید حضرت علامی خواست کہ تاریخ تولّد او ضبط نماید۔ در ہمین فکر خواب بُرد۔ در عالم رویا صورت مولود را دید کہ می گوید ع نور چشم باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل بر آمد۔ سہ مصراع دیگر فراہم آوردہ قطعہ در بحر رمل مسدس سالم کہ سہ بار فاعلاتن باشد نظم کرد کہ ؎

نور چشم میر باقر گفت با من   چون گل خورشید در عالم دمیدم
سال تاریخ تولد خود بگفتم   نور چشم باقر عبد الحمیدم

و بہ مردم بلگرام قلمی فرمود کہ این مولود مسعود شاعر خواہد شد۔ آخر نوعی کہ از زبان شریف بر آمدہ بود بظہور رسید۔

مشارٌ الیہ در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و ہندی ممتاز اقران۔ تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہٗ نمود۔

و سلیقۂ او با ترتیب نظم نہایت مناسب افتاد۔ سیما شعر ہندی کہ درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان ہند را دوچار آئینۂ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوہ می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد- با این ہمہ ہنرہا در میدان شجاعت دلیر بود- ودرفن تیراندازی بی نظیر-

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[1] پیش آمد میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید- وچون عنقا بسر منزل بے نشانی آرامش گزید- واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلث وستین ومائتہ والف (۱۱۶۳) مابین بیتالی وسہاور از توابع اکبرآباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سیدِ خوش سخن بہ فردوس مے زد ز جامِ نبی
قلم گریہ سرکردہ تاریخ او رقم کرد "ہی ہی غلامِ نبی" ۱۱۶۳

فیمابین میر و فقیر محبت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد والہ آباد ہم صحبت بودیم- حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران را بی حلاوت ساخت-

میرزا جانجانان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود-

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم
ازخرامِ او دری برخویشتن وا می کنم عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم
آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت کہ ز لعلِ لبِ او بوسہ بہ پیغام گرفت
بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من
ہمرہِ خود این رقیبِ بدرگ آوردی چرا من نہ آن صیدم کہ بگریزم سگ آوردی چرا

[1] مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۳۶۷ تذکرہ صفدر جنگ-

خط ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت　　جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من　　لب شیرینِ یار شور گرفت
در چمن چون گل نبا شد آشنایِ عندلیب　　کز تنہٖ دل زر برآرد از برای عندلیب
در چمن گل بر کفِ خود زعفران آورده است　　تا بدل با خنده سازد گریہای عندلیب
دوزخِ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت　　باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب
داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال　　چون تغافل دہد از دست حیا ساز کند

رباعی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند　　در خلق علم بحق شناسی شدہ اند
درباب کہ این خدا فروشانِ جہان　　در ترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب۔ سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدّین جد القبیلہ یکی از قبائل اربعہ محلہ سید وارہ و برادر خالہ زادۂ حقیقی جبر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق و ظریف بود۔ و سلیقہ نظمے داشت۔ در مدح سیدی می گوید ؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد　　مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید　　گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدرؓ باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف　　دست پروردۂ زہراءؓ مطہر باشد
آنکہ از جبہہ او نور سیادت پیدا است　　عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
در زمینی کہ بخندد گل خُلقِ حسنش　　ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی　　چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او را نتوان در قلم آورد عجیب　　زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

او اخر ایام زندگانی ہمراہ نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ـ جانب گجرات احمد آباد رفت و در آنجا این بیت فارسی و ہندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑ گر زنم بہ سمند ٹیلۂ ہفت آسمان ٹپ جائے

قضارا بر طبق مضمون بیت در سنہ اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۰) خود با اسپ غائب گردید و نوعی توسن را جلو ریز ساخت کہ گردی از ہیچ جا بر نخاست ـ عمرش قریب بہ شصت سال بود ـ رحمہ اللہ تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر ـ میر عظمت اللہ بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس اللہ اسرارہما گلہائی مناقب و الا از چمن اوّل باید چید ـ و روائحی کہ مشام ملأ اعلی را معطر سازد باید شنید ـ

میر بی نظیر از عرفاء شعراست ـ و از صوفیۂ صاحب لسان ـ و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان ـ طرز کلامش بہ نمکینی ادای خوبان ـ و انداز بیانش بہ دلنشینی عشوۂ محبوبان ـ نکہت خلقش سرمایۂ ختنہا ـ و رنگینی صحبتش ساز و برگ چمنہا ـ خاص و عام راغب مجلس خاص بودند ـ و در خور استعداد طرفی می بستند ـ

بیخبر تخلص بجا می کرد کہ باخبر بیخبر بود ـ و بر قول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود کہ ؎

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبری نیست کہ نیست

و او را با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است ـ در تذکرۂ خود مسمے بہ "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کردہ ـ در ینجا کلام او نقل کردہ مے شود :ـ

"فقیر را که اتفاق دید وا دید ایشان اُفتاد- حقا که در کمال خلق و مزہ و درد و شوق یافتم- تا که
"نشستہ بودم سوای اشعار مقتضی شوق و فقر دیگر حرف بر زبان نراند- بندہ گفتم ضیافت طبع فقیر
"می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہمچو شما ہمرنگ را غنیمت یافتہ ایم- بعد ازان این
"سہ بیت فقیر کہ در ذکر بمقام خود ہا خواندہ شد نقل گرفتہ برخاستہ رخصت فرمود- ابیات اگرچہ
"قابل ایراد اینجا نیست اما بجہت اتمام تقریب نوشتہ می شود ؎

"این قدر ہرزہ چپ و راست دویدن عبث است | چاک کن سینۂ خود را سرِ راہی دریاب
"بلند اُفتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را | کشد پائینِ محفل قدر من بالانشینان را
" خون شدم بیخبر ز دست تہی | جامۂ فقر رنگ باید کرد

"برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد- میرزا فرمود- در فقر
"مرتبہ ایست نا خدا کرا نصیب کند- مجملاً شرح آن این مصراع بیخبر است کہ ع
" دولت پایندہ در دستِ تہی ست

"و آنچہ میرزا از اشعار خود بہ تقریبہا خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
"آید ؎

"بیدل ہمہ تن خاک شدی لیک چہ حاصل | در خاک نشستی و بران در نہ نشستی
"گویند بہشت جای خوبی ست | آنجا ہم اگر دماغ باشد

"و این بیت خاقانی ہم خواندہ بود ؎

"ہمسایہ شنید نالہ ام گفت | خاقانی را دگر شب آمد انتہی

در سنہ اربع و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۴) میر و فقیر از بلگرام تا شاہجہان آباد ہم سفر بودیم- و چون کواکب سیّارہ بہ شرکت گردون راہ پیمودیم- تمام راہ بحظ دلخواہ گزشت این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد-

روزی نقل فرمود کہ ہر گاہ این مطلع از من سرزد ؎

از صف مژگان خونریزش نگاه آید برون　　چون سواری که تازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعر می گرفت مطلعی در جواب انشا کرد۔ چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود۔ جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست۔

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت۔ و در موسیقی هم فهم رسائی داشت۔

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است۔ از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد ؎

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را　　مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را

نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن　　خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را

مکن جمع آن قدر دولت که گردد بار بر دوشت　　فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را

مکن ای صبح ضائع بر جبینش صندل خود را　　که دوران سر از دود دل خلق است گردون را

انیس دختر رز هر که شد علامه مے گردد　　که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل بر آ　　می شوی پابند آخر بیشتر زین گل بر آ

ماغریبان را بزیر خاک هم نگذاشتند　　صبح محشر می کند فریاد کز منزل بر آ

تا توان لیلی شدن حیف است آهنگ جنون　　این چنین کز خویش بر می آئی از محمل بر آ

عالمے در انتظار آن وفا بیگانه مرد　　کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل بر آ

تا کے نهی برای صبوحی بباغ پا　　چشم کسی به بین و بزن بر ایاغ پا

صد کاروان برو شنیم راه می روند　　در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا

آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست　　چندی دراز کرد به کنج فراغ پا

کس نیست بعالم که شود همنفس ما　　ای بیکسی اکنون تو شدی دادرس ما

مائیم بصد رنگ گرفتار محبّت فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچۂ شادی و غم آئینِ ما گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما

ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما

در قیامت ہم نگردد واز ہم مژگانِ او بشنود فرہاد گر افسانۂ شیرینِ ما

ما بہ ہفتاد و دو ملت صلح کل داریم و بس جادۂ دارد بہر مذہب طریقِ دینِ ما

صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد بُرد غیرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما

تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتم نیست غیر از ساعدِ خود تکیہ بر بالینِ ما

تا بہ کی داری چنین حیران و سرگردان مرا یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا

غیر را در بارگاہِ دیدۂ من دخل نیست چوب حُجّاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در میان عزلت بود تنہا نشینان را کہ باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را

بلند افتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را کشد پائینِ محفل قدرِ من بالا نشینان را

نمی بیند میانش را کسی یارب کجے دانم مگر در چشم اُفتاد است مو باریک بینان را

بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین خبر از حلیۂ آن ذات باشد پاک دینان را

شود از پیش بینی نقد حاضر نسیۂ غائب قیامت بر سر استاد است دائم دور بینان را

ز یارانِ لباسی کی نمازِ عاشقان آید وضو بسیار دشوار است این تنگ آستینان را

در اول گام بر پا می کنند ایشان قیامت را چہ سان یک کوچہ رہ بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز غمِ خیر و شر برآ تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ

تا کے اسیر ہستیِ موہوم بود نت دستی بخود فشاندہ چو آہ از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی یاد را تا کجا در مشت خواہی داشت ظالم باد را

در شبستانی کہ غفلت فرش راحت گسترد خواب شیرین بہتر از شیرین بود فرہاد را

برنگ آینہ کسب دگر بود مارا گذشتن از ہمہ جوہر ہنر بود مارا

نه می باقی نه ماند از رفتنت میخانهٔ ما را — خیالی بیش نبود مے کفِ پیمانهٔ ما را

کمندِ وحدت از گردن کشد زُلفت فقیران را — کند مجنونِ صحرا گرد چشمت گوشه گیران را

جز آه نیست شمع شب افروز سینه را — یک مصرعِ بلند بس است این سفینه را

بسکه دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا — کوچهٔ مصر فراغت شد چه و زندان مرا

نباشد منّتِ مُنعم گوارا مفلسِ ما را — نه نامِ کیمیاگر رنگ می گردد مِس ما را

ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایام ما — نرگسِ شهلاست از یادِ تو صبح و شام ما

صبحدم چُون کرد وا آن چشمِ خواب آلوده را — جامِ می آمد بکف هر دست بر هم سوده را

در توکل خانهٔ من مسندی درکار نیست — گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا

نمی گوید بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن — بلند و پست عالم دیدهٔ هموار کن خود را

دمی ز شوخیِ نازِ تو کس نیاسود است — نشستنهٔ و خرامِ تو می کشد ما را

برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاهی دریاب — باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

این قدر هرزه چیب و راست دویدن عبث است — چاک کُن سینهٔ خود را سرِ راهی دریاب

کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید — آخر ای شوخ مرا هم بہ نگاهی دریاب

باده گلرنگ و چمن سبز و هوا دریا بار — لذتِ این همه زاهد به گناهی دریاب

بیخبر بهر چه از خانه برون می آئی — باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

نمک بچشم شکر خواب می کند مهتاب — پیاله را گلِ مهتاب می کند مهتاب

گرچه بالای سراپا ناز هر دلبر بلا ست — پیشِ مصراعِ قیامت قامتِ معشوق ماست

این جهان و آن جهان تبدیل جا بیش نیست — آنچه پنداری بقا آخر به تغییرِ فنا ست

شکوهٔ از بیوفائیهاے معشوقم نبود — یار چندانی که شد بیگانه آخر آشنا ست

نشّهٔ دیگر توان در می پرستی یافتن — بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِّ مرتضےٰ ست

ترکِ محبّتِ منِ ناشاد کرد و رفت — گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

خوش آمدی دلم بتو در راه بر نخورد | ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت
پرویز هم ز قربتِ شیرین نیافت است | از دور آن نگاه که فرهاد کرد و رفت
هرکس که دید مصرعِ برجستهٔ قدش | چشمی کشود و بر سرِ او صاد کرد و رفت
رنگِ ثبات نیست درین گلشنِ دو روز | خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت
دائم بناءِ بیت سخن می کنم بجا | هرکس تلاش در حقِ اولاد کرد و رفت
دیگر کسی چه در پیِ او بیخبر فتد | گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت
کیش اگر کفرست و گر اسلام ذی بینی بیش نیست | حاصلِ چندین گمان آخر یقینی بیش نیست
آنکه ما در جلوهٔ او دست و پا گم کرده ایم | آسمان بر خاکِ درگاهش جبینی بیش نیست
آشنائیها ئی دریا محنتِ بی حاصل است | گوهرِ مقصود در خاکِ خرابِ ساحل است
نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکرا ند | حق بآن قدرت اگر منصور گردد باطل است
قامتِ معشوق می روید بجای نیشکر | دیده ام بندِ محبّت را زمینِ قابل است
نقص خود دریافتن باشد کمالِ آدمی | ورنه هر ناقص که بینی در حقیقت کامل است
یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر | دستی ار بالای دستی هست دست باذل است
گرچه خلقی دیدم از دامِ تعلق جسته است | بر نیاید تا کسی از خود کجا وا رسته است
سبزهٔ خط نیست بر رخسار آن آئینه رو | بسکه آبِ حسن او اُستاد زنگی بسته است
گرچه شب در خواب روزم در قدح نوشی گزشت | این قدر شادم که عمرِ من به بیهوشی گذشت
خواهشِ ملکِ سلیمان ابلهی است | دولتِ پاینده در دستِ تهی است
طفلی که برا حوالِ شهیدان نظرش نیست | مردیم که از شوخیِ خود هم خبرش نیست
هرگز فروتنی نگزید است پیکرت | خاک رهِ کسی نشدی خاک برسرت
همچو آن شامی که روشن گردد از رنگِ شفق | کاکلت از تاب رخسارِ تو زنجیرِ طلا ست
برنگِ آن ندا کز جانبِ دیگر صدا برگشت | چه بر گردید بیرون رفتنم از خود خدا برگشت

کس نشانِ دلِ گم شدهٔ من هیچ ندادَ | آه در زلف شکن در شکنش چیزے ہست

خدا را دیده ام اما میرسید | به قربانش روم یارِ قدیم است

ستم رسیدهٔ غمہای دهر می داند | که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندهٔ احباب کرد | خامه ام از سرگرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگرے گر می پرد کس | به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت | شرمِ تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی | ولیک دم نتوان زد به مصطفےٰ گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند | شمشیر بازیِ قدِ اورا ندیده اند

هر چند حسن از پسِ صد پرده رُخ نمود | ناموس پرده ایست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحهٔ تصویرِ خوش قدان | صورت گران شبیه تو بالاکشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر | بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد | معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق | مردمی باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان | وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یا رب که ما کوسِ خداوندی زنیم | حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقهٔ احباب می باید رمید | بگذرد عمر عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید | عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد | رفتم از خود این جهان و آن جهان پیموده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان | نان چو شد کمیاب شیرین می شود

هزار بین شده چشم ز شوخیِ حسنت | غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام | نیست مفلس چرا کهن پوشد

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعفِ مشتری — از گرانیهای قیمت گوهرم در بحر ماند

جز چشم کبود او که دید است — بادام که پسته مغز باشد

کنون که پیر شدی از خود ای فلان بگذر — ز قدح خم شده چون تیر از کمان بگذر

کسی ز هر دو جهان وکسی ز خویش رود — نمی روی تو اگر این چنین ـ چنان بگذر

ما هم اندر پیچ زلفِ او گرفتار آمدیم — اتفاقِ طرفهٔ افتاد یاران شب بخیر

نه چینیٔ شکند این چنین نه شیشه ز سنگ — بآن صدا که ز دستت دلم شکست امروز

خوشا جهانِ تهی دستی و غریبانش — زوال نیست در اقبال بی نصیبانش

فلک تمام شفق پوش شد چه شام است این — پرید رنگ مگر از رُخِ غریبانش

کیست تا از من رساند [illegible] پیغام خویش — کرده ام از بسکه گم خود را نیابم نام خویش

عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود — پیش پا اُفتاده می بیند چراغ انجام خویش

خود پسندی ست حرفی از خویش — آینه پیش کرده رو سویش

دماغ نازکِ فقرم ملامت بر نمی تابد — همان واکرده دستار از برای درد سر بستم

گردِ ملال کز دلِ صد چاک بیختیم — برداشتیم و بر سرِ مقصود ریختیم

بودیم پای سعی ولی از نهیب خار — چون سایه در حمایتِ دامن گریختیم

تا آمد است فرد حقیقت بدست ما — سر رشتهٔ حساب دو عالم گسیختیم

نشسته ایم بذوقی که درد و داغ نداریم — بیاد دوست سلامی که ما دماغ نداریم

به طالبان تجلی بگو عبث نه در آیند — که ما به کلبهٔ تاریک خود چراغ نداریم

بانگ یکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم — وحدتم در غیرت آمد یکه بر لشکر زدم

سهل نبود زخم تیغ ناز او برداشتن — بارها زین سرگذشتم تا گلی بر سر زدم

یادت مزه بخشید دل از رزق بریدیم — نامم تو گرفتیم و لب خویش مکیدیم

آخر نشود سلسلهٔ حسرتِ عشاق — آهی نکشیدیم که آهی نکشیدیم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم   این بار گران بر سر خود دیده خمیدیم

یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را   جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم

سروِ قدِ تو نهالی ست که من می دانم   چشم شوخِ تو غزالی ست که من می دانم

آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند   در لب یار زلالی ست که من می دانم

زاهد از چشم بتان روغنِ بادام طلب   سرِ خشکِ تو سفالی ست که من می دانم

بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام   قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم

دردلم زین ره و رسمی که جهان می دارد   بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم

مدتی شد که در خیالِ خودیم   پر فشاندیم و زیر بال خودیم

من بهر وجه آن پری رو را تماشا کرده ام   همچو گوهر چشم خود بر شش جهت وا کرده ام

بتی کز چشم عالم شد نهان من دیده می آیم   شود قربان خود گردِ سرش گردیده می آیم

فیض سخن است اینکه بهر بزم رسیدم   از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم

بهر تحقیق خود از پیش خدا می آیم   فکر بسیار بلندم ز کجا می آیم

نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم   توکل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم

دستِ طلب به دامن آن خوش کمر زدم   دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم

مرا بر مسندِ جم می نشانند   الهی بر سرِ آن کو نشینم

زبس صحرای امکان وحشت انگیز است در چشمم   در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم

زبسکه تنگ شدم در میانِ هر دو جهان   رهی نماند که در خود گریختم رفتم

بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند   ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم

کجا تابِ رُخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم   تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم

در میانِ بحث ملایان میفگن خویش را   بیخبر بگذار تا جنگند چندین خر بهم

از صفِ مژگانِ خوبان ریزش نگاه آید برون   چون سوارِ یکه تازی کز سپاه آید برون.

روبسوی آسمان کردی ندیدی پیش پا | یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون
رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست | زاهد ار جرءت کند از خانقاه آید برون
عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین | وقتِ آن آمد که جائی سبزه آه آید برون
سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن | عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن
پاس خاطرها چه باشد احتیاطِ شیشها | دردسر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن
از دو چشم او نگه مستانه می آید برون | همچو مدهوشی که از میخانه می آید برون
گریزانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم | که ننشست است غیر از گرد کس بر پوست تخت من
کی شود یارب که در بزمِ وصالِ آن پری | من ز خود آیم برون او از نقاب آید برون
دوش یار آمد ببویم تا کشم در بر گذشت | چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من
شبنمی اما توانی سیل صحرائی شوی | قطرهٔ خود را بجوش آور که دریائی شوی
عقل را در بارگاهِ حسن هرگز دخل نیست | انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی
کی توان مولی شدن بی دستگاهِ بندگی | باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی
فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند | آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی
تا توانی بیخبر تنها نشین و شاد باش | نیست غیر از دردسر گر محفل آرائی شوی
مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی | فرش است میرزائی زیبِ برهنه پائی
دلت پر می طپد برا ختلاطِ صحبتِ دُنیا | مبادا بیخبر بیدا اکنی زین قحبه سوزاکی
بغیر در نتوان راه برد در منزل | به مصطفیٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما هم هستم | تنها نه خودم بلکه خدا هم هستم
ای بیخبران که منکر از من هستید | غافل چه نشستید شما هم هستم
حق است دگر چه تقریر کنم | این است بیان کدام تفسیر کنم

تحصیل نمی توان نمودن حاصل — من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت الله در شاه جهان آباد روز دوشنبه بیست و چهارم ذی القعده سنه اثنتین واربعین ومائة والف (۱۱۴۲) واقع شد۔ و در جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دهلوی قدس سرهٗ مدفون گردید۔

جامع اوراق در وفات او قصیدهٔ انشا کرد که هر مصراعش تاریخ است و مطلع و حسن مطلع بیخواست ذوقافیتین اتفاق افتاده۔ پارهٔ ازان قصیده بر نکته سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازِ عمّانِ الم ۱۱۴۲ — اشک می ریزد بروی لوحِ مژگانِ قلم
صفحهٔ احوالِ ماتم سینهٔ مجروحِ گل ۱۱۴۲ — سنبلِ زلفِ بیانِ جعدِ پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا ۱۱۴۲ — آهوِ هامونِ طاقت برقِ مهمیزِ عدم
چهره پردازِ ازل گویا بهامون برکشید ۱۱۴۲ — یک قلم چون حلقِ بسمل چشم آهوی حرم
شعلهٔ اندوه می بالد به صحنِ روزگار ۱۱۴۲ — صبحِ محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحهٔ گیتی چه می پرسی دگر ۱۱۴۲ — بانگِ آهی می کشاید پردهٔ گوشِ اصم
بیدلان در کهنه عالم حلقهٔ شیون زنند ۱۱۴۲ — هر یکی دارد ز سیلابِ تحزن دیده نم
لیکن از ادراکِ کاملِ سیدِ شیرین بیان ۱۱۴۲ — طرفه بزمی قدسیان چیدند باهم در ارم
شمعِ بزمِ اهل بیت و کوکبِ اوجِ صفا ۱۱۴۲ — مطلعِ صبحِ هدی هم شاعرے نازک قلم
عیسی معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان ۱۱۴۲ — زبدهٔ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوهر ابرِ نیسانِ بهار ۱۱۴۲ — موجهٔ سیل نزاکت زلفِ دلجوئی رقم
زادهٔ کلکش بود حرفِ طلسمِ رازِ حق ۱۱۴۲ — نسخهٔ دیوان او دارد پیامِ جامِ جم

(۱۲۷) فقیر میر نوازش علی سلمه الله تعالی

خلف الصدق میر عظمت الله بیخبر بلگرامی قدس سره السامی۔ مشاطهٔ طبع

ہمایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید۔ و درین محفل برتع از روی پری زادانِ معانی می کشاید۔

اکثر سایۂ التفات بر سر سخنِ موزون می گسترد۔ و این خانہ زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد۔ اشعار او از قصیدہ و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آہ سردی بر نخاست
خانۂ ہستی زپا افتاد گردی بر نخاست

در حضورِ شمع جان بی صرفہ می سازد نثار
از نژادِ عشق چون پروانہ مردی بر نخاست

از یار پیامِ دغلی را چہ کند کس
این دُردِ خوشابِ عملی را چہ کند کس

بلبل نسبان قدر شناسند چمن را
در باغ دماغِ جعلی را چہ کند کس

قبای عقل کہ پودش غم است و تار افسوس
اگر ز عشق نشد پارہ صد ہزار افسوس

برون ز حلقۂ ز نقش قدم چگونہ زنم
کہ پای ہمتِ ما را گزید مار افسوس

صفای آینہ از شست و شو نمی آید
علاج دل سیہی از وضو نمی آید

در وجودیم و لی رو بہ عدم می داریم
در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است

ز پر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن
کہ در نشیمنِ تن راحتِ قفس ہم نیست

دین و دل جان و تن ز دست ہمہ
آہ بر فرق او فدا چہ می کنم

گرچہ بر جستم فقیر از دام سعیِ مال و جاہ
احتیاجِ آب و نان آخر شکارم کردہ است

بعد اتمام تذکرہ۔ میر نوازش علی شب دوشنبہ ہژدہم شعبان سنہ سبع و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۷) بہ عالم قدس خرامید۔ و در جنب جد خود میر سید لطف اللہ قدس سرہٗ مدفون گردید۔ محرر اوراق گوید ؎

روشندلے سحر نفسے پاک گوہرے
واحسرتا کہ دامن ازین انجمن فشاند

دل واطپید و نالۂ تاریخ وا کشید
پیر یگانہ میر نوازش علی نماند
۱۱۶۷

(۱۲۸) غریب - سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میر نوازش علی سلمہا اللہ تعالیٰ - تولد او دوم شعبان سنہ خمس وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۵) رونمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست - بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ - بیعت بخدمت برادر والاگہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ - و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ - و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است - و در سلیقۂ شعری کامل نصاب -

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ - و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ - این چند بیت از وی آید ہ

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است ، ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل با آن سرخیِ پا وزنِ پاسنگی نداشت ، دل بہ میزانِ تامّل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نامہربان ، میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ اُمیدِ وصالِ آن پری ، چشم من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخِ تو بیمار مرا ، داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل اُفتادہ ام از تیغ فرافش شاید ، دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرِ کوی بتان ناشاد رفت ، آہ این مشتِ غبار من ہمہ برباد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر ، سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی بالبِ لعلش ، بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست ، گفت این آہوز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کَی رود ، من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

مردمِ چشمِ او دلِ مارا ہمچو زنبور نیشدار گزید
بیک دزدیدہ دیدن خشک مغزی رفع می سازد نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را
چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

رباعی

شیطان چو ز درگاہ خدا شد مردود پرسید کسی چرا نکردی تو سجود
گفتا کہ منم محو جمالِ رخِ دوست جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سرو آزاد۔ غریب بیست و ہفتم جمادی الآخر سنہ تسع وستین ومائنہ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید و در بلگرام مدفون گردید۔ مؤلف کتاب تاریخ تبعمیہ گوید ؎

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے مُرد در عینِ جوانی یا نصیب
وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۱۲ ۲۳
۵۴ ۵۴
۱۱ ۶۹

(۱۲۹) سید غلام مصطفےٰ بلگرامی قدس سرہٗ

بن سید عبد اللہ برادر زادۂ حقیقی و مرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ۔ سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُر مناقب سامی ریختہ۔ وجوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ۔ درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدار بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود۔ و نشۂ فقر و درویشی دوبالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد۔ و نعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد۔

در سنہ ست وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دار الخلافہ شاہجہان آباد زیر سایۂ عنایت حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی جا داشت - مشارٌ الیہ نیز دران ایام دران مقام بہ علاقہ نوکری نواب مبارز الملک سربلند خان تونی وارد شد - و مثنوی ترجمانِ اسرار قیومی مولانا رومی قدس سرہٗ از خدمت حضرت علامی سند کرد -

دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبہ گجرات احمد آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گردید مشارٌ الیہ در رکاب نواب بآن دیار شتافت و چون حکومت گجرات از عزل نواب بہ راجہ ابھی[۱] سنگھ مرزبان خطۂ مارواڑ مقرر شد - و با نواب و راجہ صورت مخالفت رو نمود - و در سواد احمد آباد جنگی صعب واقع شد - مشارٌ الیہ درآن معرکہ جرعۂ شہادت چشید - و در سلک أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ منتظم گردید - و این واقعہ ہشتم شہر ربیع الاول سنہ ثلث واربعین ومائتہ والف (۱۱۴۳) رو داد -

بعد انفصال جنگ اجساد جمیع شہدا در میدان یافتند الّا سید غلام مصطفےٰ کہ ہر چند تفحص کردند اثری گل نکرد -

بچند روز پیش از شہادت رباعی گفتہ بود - و از حال آیندہ اخبار نمودہ - رباعی این است ؎

در خلوتِ ماورای ما یاری نیست　　یعنی کہ بہ عرش و فرش اغیاری نیست
ما روح مجردیم ز آلایشِ مرگ　　ما را بہ جنازہ و کفن کاری نیست

سلیقۂ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتادہ - و دریاہای حقائق و معارف برطرز مولانا سحابی استرآبادی از منبع طبعش جوشیدہ - الحق ہر رباعیش چار موجہ ایست از بحر عرفان - و ترانہ ایست از پردۂ لامکان - ہر نکتہ اش تازیانۂ دلہای آگاہ است - و پرتوی از شعلۂ إِنِّي أَنَا اللهُ -

دیوان رباعیاتش مدون است - و مذاق فقرش از کلامش مبرہن ؎

[۱] مآثر الامراء جلد سوم ص۴۰۵ تذکرۂ سربلند خان تونی -

جز دوست هر آنچه هست اندیشهٔ ما　　چون شعلهٔ آتش است در بیشهٔ ما
ما جام شراب نحن اقرب زده ایم　　یعنی همه اوست در رگ و ریشهٔ ما

در عشق که فتح باب کردم همه را　　سرمست شراب ناب کردم همه را
مرغان که همی زدند پر ہائی دوئی　　در نار یکی کباب کردم همه را

این هفت فلک که چون حباب اند ترا　　تا درنگری همه دواب اند ترا
تو پادشهی ولی ز خود بیخبری　　پا نه به مه و خور که رکاب اند ترا

هان حال رجال را ببازی مطلب　　تا ساخته کار کارسازی مطلب
از آتش عشق تا نسوزی یکسر　　توحید حق از سخن طرازی مطلب

هر نشئه که هست از میِ ناب من است　　جنت چمنی ز باغ شاداب من است
کس را چه خبر ز رُتبهٔ عالیِ من　　چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را که نه عزّ و نی شرف درکار است　　نی بحر و نه گوهر و صدف درکار است
در دیده ولی بهر شناسائی خویش　　خاکِ قدمِ شاه نجف درکار است

این هستی من برون ز آب و خاک است　　وز آتش و آب و انجم و افلاک است
چون درک کند زاهد بیچاره مرا　　کین هیئت من کُنه وجود پاک است

من عاشقم و رمیده از دشمن و دوست　　از خویش گذشته نی بد و نی نیکوست
زان مغز زمین و آسمانها شده ام　　کز روز ازل دریده ام چندین پوست

ای زنده تمام عالم از فیض دمت　　خواهان تو نیست جز وجود و عدمت
از من اثری نماند ای دوست که شد　　سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است　　بیرون ز جهاتیم و جهاتی دگر است
ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم　　افسانه نویس ممکناتی دگر است

از دیدن روی تو رسیدم درخود　　یعنی که جمالت همه دیدم در خود

صد شکر که از شوق تماشای رخت | چون برق طپیده آرمیدم در خود
هر کس در خود بهار و باغی دارد | در کلبۂ تاریک چراغی دارد
تو غرۂ مشو که ماہیِ دریائی | غوکِ لبِ جوی ہم دماغی دارد
زاہد که عبادتِ ریائی دارد | در مجمعِ خلق خود نمائی دارد
ہر چند که اللہ بگوید ہر دم | واللہ که اللہ ہوائی دارد
آن فرقه که خویش را ولی می دانند | بیچاره عوام را بخود می خوانند
اللہ و رسول بر زبان می رانند | چون در نگری خلیفۂ شیطانند
ہر کس خفاش آفتابش باشد | کی محو جمال بی نقابش باشد
زاہد طلبِ مقام تنزیه کند | غافل که ہمان عین حجابش باشد
سر تا بقدم چو دیده می باید شد | یعنی که بخود رسیده می باید شد
چون شیشۂ پر شراب با صد مستی | بر طاق بلند چیده می باید شد
وا رستۂ دردہا دوا را چه کند | بگذشته ز خویش مدعا را چه کند
سلطانِ جهان بال ہما را چه کند | ہر کس که بخود رسد خدا را چه کند
آنجا که توئی نه راه باشد نه دلیل | نی انجم و مهر و ماه گنجد نه خلیل
در عرصۂ عشق پائی زاہد لنگ است | آری نرسد بجای احمدؐ جبریل
در دہر که غول و رہبرِ خویش منم | یعنی که مقر و منکرِ خویش منم
ہر چیز فتاده است زیرِ نگهم | یک نیزه بلند از سرِ خویش منم
بسیار کتب سند ز اُستا کردیم | بیهوده تمام عمر غوغا کردیم
شُد مشکلِ ما تمام حل آخرکار | چون دفترِ وقت خویش را وا کردیم
بر مشتِ غبارِ خویش آبی زده ایم | یعنی که به بزم جان شرابی زده ایم
خفاش میا که بر درِ خانۂ خود | ہر جا گل میخ آفتابی زده ایم

وقت است کہ دل زدہر برکندہ کنیم　　چون لالہ وگل برین چمن خندہ کنیم
در خلوتِ خویش تحفۂ دُنیا را　　عریان ہمہ تن شویم و شرمندہ کنیم

بر دست بگیر، ہیچو من پیمانہ　　تا وا رہی از یگانہ و بیگانہ
آن گل کہ دمیدہ بود بر بام سرا　　عمریست کہ چیدمش بصحنِ خانہ

عشق است کہ گاہ مہر باشد گہ ماہ　　ہان تا نشوی چو کور چشمان گمراہ
ہر چیز کہ تو طالب آن می باشی　　در صورتِ مطلوب تو آید اللہ

بشنو ای دل حقیقت پنہانی　　ایمان موقوف شد بر انسان دانی
ہر چند بصد سجدہ تو حق را خوانی　　تا سجدہ بہ آدم نکنی شیطانی

ای آنکہ ترا ست نسبت پنہانی　　بیچون و چگون بحضرت سبحانی
از جسم چہ می ردی بجان رو سویش　　کس سایۂ بز نمی کند قربانی

(۱۳۰) احمدی ـ سید احمد بلگرامی

بن سید عبد اللہ برادر اعیانی سید غلام مصطفٰے قدّس اللہُ اَسْرَارَہُمَا
سیدی بود پاک نژاد ـ دست بہ دامن صلاح و تقویٰ زدہ ـ چاشنی گیر لذّت فقو فنا
لنگر بحر وقار و تمکین ـ مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرہٗ ـ
کتب تصوف اکثر مطالعہ می کرد ـ و مثل برادر خود میل بہ رباعی بیشتر داشت ـ عدد
رباعیاتش زیادہ از چہار صد باشد ـ
سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لواء یکتائی می افراخت ـ
چون ہنگامۂ احمد خان ابدالی در سنہ احدی وستین و مأتہ والف (۱۱۶۱)
از طرف قندھار بلند شد ـ و لاہور را غارت کرد ـ و محمد شاہ سلطان دہلی فرزند
خود احمد شاہ را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان ـ و نواب صفدر جنگ

ابوالمنصور خان و دیگر امراء عظام- برای مقابله از شاه جهان آباد رخصت فرمود- میر سید احمد درین یساق همراه نواب صفدر جنگ بود- و در اثناء سفر به بیماری درد جگر مبتلا گردید- ناگزیر در سهرند توقف کرد- وچون شاهزاده از سهرند گذشته کنار دریای ستلج بر معبر ماچهی واره رسید- ابدالی باسی هزار سوار از راه لودیانه بالا بالا داخل سهرند شد- وسیزدهم شهر ربیع الاول سنه احدی وستین ومأته والف (۱۱۶۱) آن شهر را تاراج نمود- وهرکه دست به شمشیر برد کشته شد- سید احمد جائیکه اقامت داشت وبحراست ناموس بعضی سادات وشیوخ می پرداخت زخم تفنگ برشکم خورد- قضا وقدر از درد جگر نجات داده بزخم جانستانی معاوضه کرد- و روز پنجشنبه چهاردهم ماه مذکور مرغ رُوح او از قفس جسم پرواز داد- روز جمعه در همان حویلی مدفون گردید-

وچون شاهزاده را خبر وصول ابدالی به سهرند رسید عنان توجّه جانب سهرند تافت- فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی- از پانزدهم شهر ربیع الاول تا بیست وهشتم منه آتش حرب اشتغال داشت-

بیست و دوم این ماه روز جمعه وزیر الممالک نواب قمر الدین خان زیر خیمه نماز چاشت خوانده در وظیفه بود که گولهٔ توب از جانب مقابل رسید وکار تمام کرد- و راجه ایسر سنگه پسر جی سنگه سوائی و دیگر راجها قریب دوازده هزار سوار از کشته شدن وزیر بی استقلال شده راه گریز بملک خود پیش گرفتند- لشکر فیروزی با آنکه این دو زخنهٔ عظیم راه یافت پای استقلال افشرده افاغنه را شکست فاحش داد- وبمفهوم آیه کریمه الٓمّٓ غُلِبَتِ الرُّوْمُ فِیْٓ اَدْنَی الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُوْنَ فِيْ بِضْعِ سِنِيْنَ- بعد شکست نادر شاهی این فتح عظیم نصیب پادشاه هند شد- تاریخ گوئی "فتح خدا ساز" تاریخ یافت-

۱۱۶۱ھ

وبعد یک ماه از فتح محمد شاه سلطان دہلی ببست وہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی وستین و مأتہ والف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست و پائین مزار سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ و وزیر و نواب آصف جاہ کہ درہمین سال فوت کرد تاریخ بتعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ ۶ — موت شاہ و وزیر و آصف جاہ
۱۱ ۶۷ / ۶ / ۱۱ ۶۱

القصہ ہرگاہ فتنہ جنگ فرو نشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ وبیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلہ دو تیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ در مقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

باقدر تو رفعت ہمہ پست آمد — ہشیار زہیبت تو ہر مست آمد
بیخود افتادہ ام بگیری دستم — ای آنکہ ید تو فوق ہر دست آمد

این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است — دانم کہ متاع کاسد بازار است
یا از دو جہان بساز اورا آزاد — یا پیش نظر دار اگر درکار است

گر خار بہ گلزار تو باشد باشد — ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہرچند سیاہ رو نباید این جا — گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد

آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود — او خود خلف آدم و حوا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود — عبد است اگر عفو خدا را نبود

نامند بنامہا خلائق مارا — چون فیل کہ ہست در گروہ اعمی

مارا نه مقیّد و نه مطلق خوانند اَمّا پیداست این صفتها از ما
امکان که تمام راز در جیب ویست مقصود زیُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ ویست
ازغیب مراد این شهادت باشد ایمان آرش که سرِّ لاریب ویستا

گر من عوضِ بخششِ خاصت یارب درحضرتِ تو شکر کنم نیست ادب
باتو نه برابری مرا می شاید شکرِ کرمِ خویش تو از خویش طلب

درعقل بسی حال بتر می باشد گه خوف و گهی رجا بسر می باشد
خوش آنکه درین دیر خرابات اورا از خویش و نه از خدا خبر می باشد

درگفت و شنید اوست مشهورِ منم دیده شده اوست لیک منظورِ منم
بااین همه خیر و شر بمن منسوب است مَی نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی با خویش کنی بهر که بیداد کنی
هر سود و زیان که از تو باشد بر تست در یادِ خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی سرمایۂ هر عاقل و دیوانه توئی
باتست خدا و مصطفٰے و هر چیز امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود
معشوق به قهر گر بعاشق نگریست روزی کند از لطف هم اورا خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد یعنی که توئی باعثِ هر جان وجسد
از اسم مبارکت چو موسوم شدم محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفٰے شفیعِ دو جهان بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان
الحال بدستِ تست کار و بارم مختار توئی هرچه بخواهی کن آن

از عین علی ذات خدا شد خوشنود آدم ز تراب او در آمد بوجود
چون دید رسول اصل آدم اورا ناچار ابو تراب کنیت فرمود

در حُبِّ علی زجان و دل بر یابی | وز هر دو جهان رتبۂ برتر یابی
حق رمز علین ولی چنین می فرماید | کز لفظ علی ذات مرا در یابی

(۱۳۱) فرد۔ سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادۂ حقیقی سیّد غلام مصطفیٰ و دختر زادۂ حقیقی سید العارفین میر سیّد لُطف اللہ و مرید آن خدا آگاہ است قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمْ

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشرہ مأتہ والف (۱۱۱۴) رو نمود۔ بہ صفائی ذہن سلیم و ذکای طبع مستقیم ممتاز بود۔ و بدقائق سخن خوب می رسید و نثر خوب می نوشت۔ و چاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است۔

حیف کہ در عین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت کہ حیات چند روزہ را در نہایت بی حلاوتی گذرانید۔ و شب شنبہ بیست و دویم جمادی الاولی سنہ تسع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید۔ محرر اوراق آیۂ کریمہ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَآئِکِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلہ میدان پورہ برکنار مقابر اسلافش واقع شدہ۔

این چند بیت از مسودات او بدست آمد ؎

شب کہ آن ماہِ جہان افروز رخصت خواہ شد | آہ من تعظیم کرد و اشک من ہمراہ شد
نگاہِ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می اُفتم | نریزد آبروی من اگر بر خاک می اُفتم
سرشکِ طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم | نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می اُفتم
بہ پابش بوسہ زد رنگِ حنا سرخی دو بالا شد | دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامہ برپا شد
نہ ہر کہ تاج بہ تارک زند سری داند | نہ ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند

دلاورانِ صفِ عشق کشتۂ خویش اند | نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت | شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سرو ہر کہ بآزادگی قدم افشرد | بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہادِ نفس بود کارِ شیر مردان فرد | نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند
بود بعالم تجرید ما لباس دگر | بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما
عروس مقصدم مشاطگی را از خدا خواہد | وگرنہ این حیا پرور دکس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادر زادۂ حقیقی سید غلام مصطفےٰ ست قُدِّسَ سِرُّہٗ۔

تولّد او شب چہار شنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مائۃ والف (۱۱۱۳) واقع شد۔

سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت و قماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبتی فطری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و دِر فکر بر روی خود می کشود

بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلند می افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سرخیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی درناخن شکنِ شیران۔

او آخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ بنگیست[۱] و دوم شوال سنہ ثلث و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۳) مابین بتیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدّین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ وجز داغ حسرت لالہ اثری ازین

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

زمین گل نکرد۔ راقم الحروف گوید ؎

میر عظیم الدّین والا گہر | زادۂ طبعش ہمہ دُر یتیم
شیر دلِ عرصۂ مردانگی | در صفِ ہیجا قدمش مستقیم
بر سرِ میدان سرِ جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامہ ازین راہ گذارش نمود | سال وفاتش "ہمہ فوز عظیم" ۱۱۶۳ھ

وقتی کہ این بیت قاسم کاہی پیش او خواندہ شد ؎

چون زعکسِ عارضش آئینہ برگِ گل شود | گر دران آئینہ طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد۔ درہمان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت بہ گجرات احمد آباد رفت و بعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی بافقیر گفت آن بیت چہ بود۔ فوراً بیت مذکور خواندم۔ تعجّب کرد کہ بمجرد سوال حرف پنج سالہ چہ طور بیاد آمد۔ گفتم این قدر در خاطر بود کہ وقت خواندن این بیت شما را پسند اُفتاد۔

این دو سہ شعر نمونۂ فکر اوست ؎

داغ بر دل دارم و چون لالہ سیرابم ہنوز | آتشم اما چو صہبا عالمِ آبم ہنوز
عالمی پروانہ شد آن شمع قامت را ببین | در دلِ شب جلوۂ صبح قیامت را ببین
خواب و بیداریِ چشم تو عجب معجونی است | بہم آمیختہ از مستی و ہشیاری ہا
شادم بہ قتلِ خویش کہ از کوثرِ لبت | یک جرعہ خون بہای شہیدان نوشتہ اند

(۱۳۳) محب۔ سید غلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفےٰ مذکور قدس سرہ۔ جوانی بود صاحب السیف والقلم

ـــــــــــــــ

؎ نتائج الافکار صفحہ ۵۴۴۔ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

در صف بزم و رزم پیش قدم - تیغ زبانش جوہر دار حسن بیان - مدسنانش بسماء صفحہ میدان - بارہا در معارک صفہا شکست و بزنجیر جوہر فولاد پای تہمتنان بربست در ریعان تمیز میل سخن بہم رسانده - و دواوین سخن سنجانِ نو و کہن را سیر کرده با خوشگویان عصر مثل شیخ عبد الرضا متین صفاہانی و آقا عبد العلی تحسین ملاقات نمود۔

و در عالم نوکر پیشگی بصوب بنگالہ رفت و از انجا برگشتہ در سلک نوکر وزیر الممالک صفدر جنگ در آمد - و چون نواب وزیر بکرت ثالث لشکر بر سر افاغنہ کشید - و افاغنہ در دامن کوه مداریہ کہ شعبہ ایست از کوه سوالک پناه گرفتہ مستعد پیکار شدند و بعد محاربات صلح انعقاد یافت - در ایام جنگ بیست و ہفتم صفر سنہ خمس و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۵) میر غلام نبی بزخم تفنگ نقد زندگانی درباخت - حیف کہ این چنین جوان قابل و فرد کامل در عین شباب از دست روزگار ضائع شد - و واماندگان را داغی کہ علاج پذیر نیست بر دل نشاند - محرر سطور گوید ؎

در فنِ سخن بلند تقریر محب در معرکہ آبروی شمشیر محب
تاریخ وفاتِ او ز دل پرسیدم فرمود "بہشت محفل میر محب"
۱۱۶۵

شجاعت ارث خاندان اوست - و اکثر مردم ازین دودمان ساغر موت احمر چشیده اند و گلگونۂ شہادت بر رو مالیده - از انہا جمعی کہ بموزونی موصوف بودند درین انجمن جلوه نمودند۔

چند بیت از محب بر مہیان سخن ملتمس می شود ؎

دل از مژگان و خالِ پشت چشم او حذر دارد کہ ترکِ چشم او مستانہ شمشیر و سپر دارد
بہ بزم می پرستی عشرتِ رندانہ شب کردم نقابِ شیشہ وا از چہرهٔ بنت العنب کردم
ز فیض نیست بیرون سیر بینوائی ما بہ فرق خار نہد گل برہنہ پائی ما

بسکه از دیوانگی باشد بسامان کار ما | سنگ طفلان گل زند در گوشهٔ دستار ما
زسبزه بر رُخِ او گرد گل بهارِ دگر | به پای دل زسرِ نو خلید خارِ دگر
دلم بذکر تو شاد و سرم بفکر تو خوش | دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر
قدم برون نگذارم ز آستانهٔ خویش | شدم چو جوهرِ آئینه نقش خانهٔ خویش
زمن نگار بایماء پیام گفت و نگفت | بسینه دست نهاد و سلام گفت و نگفت
مقام صید دلِ خود زیار پرسیدم | نمود کاکل پر حلقه دام گفت و نگفت
سپرد تیغ نگه را بدست مردم چشم | به عاشقان جهان قتل عام گفت و نگفت
خط صحیح بر آورد خواجهٔ حسنش | مرا ز بنده نوازی غلام گفت و نگفت
ببین که ساقیِ کوثر محب صادق را | اشاره کرد سوی حوض جام گفت و نگفت
امشب ای شمع درین بزم نیاز آمدهٔ | آفرین باد که پروانه نواز آمدهٔ
غیر محراب دو ابروی بتان سجده مکن | عشقبازانه اگر بهر نماز آمدهٔ
جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل | گر تو با قافلهٔ عجز و نیاز آمدهٔ
قصهٔ شوق مکن در شبِ هجران کوتاه | اگر ای شانه ازان زلف دراز آمدهٔ
هیچ جز وصف علی نیست لشعرِ تو محب | آفرین باد که خوش مدح طراز آمدهٔ

(۱۳۴) قابل۔ سید عبد اللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّہ میدان پوره۔ پیشتر در طبقهٔ فضلا ممتاز است و حالا در گروه شعرا بی انباز۔

تخلص او اسمی با مسمی بود۔ و در فضل و کمال و تحریر هفت قلم و فنون سپاهگری و ورزش اسلحه و اکثر صناعات اهل حرفت وقوف عالی داشت۔ و در صفت کبری مشارٌ الیه انامل می زیست۔

همواره روزگار قرین اعتبار گذرانید و بیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بسر برد۔ و بخدمت عدالت معسکری پرداخت۔

و چون کرت اولی سربلند خان در سنه اربع و عشرین و مأته و الف (۱۱۲۴) ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد۔ سیّد عبد اللہ را منصب صدارت احمد آباد تفویض نمود۔ سیّد با ارباب وظائف سلوک پسندیده کرد۔ و غربا و ضعفا را باحسان نواخت آخر الامر در دار الخلافہ شاہجہان آباد بیماری استسقا عارض شد۔ بہمان حالت به بلگرام آمد۔ و بعد چندی موافق سنه اثنتین و ثلثین و مأته و الف (۱۱۳۲) جان بجهان آفرین سپرد۔ و سمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلۂ خود مدفون گردید بعد انتقال آن مرحوم کتابخانۂ او شیرازه جمعیت گسیخت۔ و اشعارش بتاراج حوادث رفت۔ همین یک بیت بدست آمد ؎

مگر بسرمه اثر کرد ضعف طالع من — که بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمه اب و الانسب او نظر پرورده لطف الٰهی سیّد محمد اشرف درگاهی در سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت۔

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف و ذهن شریف بود۔ و سراپا به حلیۂ مکارم اخلاق و جلائل اوصاف آراستگی داشت۔ اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید و عطر خلق محمدی از گل عنصرش می تراوید۔

شعر بزبان فارسی و هندی می گفت۔ و جواهر زواهر بمثقب اندیشه می سفت سخن شیرینش به گلوسوزی نبات است۔ و شعر آبدارش به گوارائی آب حیات

از یاران میر عظمت اللہ بیخبر بود۔ و نسبت به فقیر شفقت فراوان می فرمود۔

ایّامیکه والد ماجد او سیّد محمد اشرف بحکومت موضع راهون ازاعمال دارالسلطنهٔ لاهور می پرداخت او را با کفار آن نواحی جنگ رو نمود۔ میر عبدالواحد در معرکه جُرعهٔ شهادت چشید۔ و همانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید۔ و این واقعه دوم محرم روز جمعه بعد نماز عصر سنه اربع و ثلثین و مأته والف (۱۱۳۴) واقع شد۔ عمر شریفش از پنجاه متجاوز بود۔

نگارندهٔ سطور در تاریخ شهادت آن مغفور قطعهٔ نظم کرده و یک عدد زیاده را بحسن تعمیه بر آورده ؎

میرِ عبدالواحدِ شیرین سخن — از زبانش آب حیوان می چکید
سیّدِ والا گهر صاحب هنر — تا ثریّا نظم و نثرِ او رسید
والدِ او حاکمِ راهون شده — در رکابش رخت آنجانب کشید
خطهٔ پنجاب را از مقدمش — آبروی تازهٔ آمد پدید
با زمینداران کافر رزم کرد — از شهادت جُرعهٔ صافی چشید
در سخن واحد تخلص می نمود — لفظ ذوقی هم تخلص بر گزید
چون که واحد رفت سالِ رحلتش — کلک خونین زد رقم "ذوقی شهید"

۱۱۳۵
۱
۱۱۳۴

صیّادِ فکرش وحشیانِ معانی فراوان صید کرده اما از عوارض روزگار مقید رشتهٔ شیرازه نساخته لهٰذا اکثری از آن به پرواز آمد۔ برخی از اشعار که در بیاضها مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ؎

امروز بر جبینِ تو چین دیده ایم ما — صد رنگ ناز را به کمین دیده ایم ما
گر بود رهِ یک قدم بی رهنما دور است دور — بی اجل نتوان رسیدن گرچه منزل زیر پاست
سوختم در آرزویش کاش ای صورتگران — گردهٔ تصویر او سازید از خاکسترم

آگه ز دل شکستنِ بلبل نۂ ہنوز　　طرفِ کلاه خود مگر ای گل ندیدۂ
عمر یست در رُخِ تو تماشائیِ خودیم　　آئینہ است بسکہ ترا از صفا جبین
نباشد از گدازِ دل محبّت نامہ ام خالی　　چو بکشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا
آتشی پیچیدہ ام در نامۂ پُر سوزِ خویش　　گر سمندر نیستی مکشایِ مکتوبِ مرا
نیستم محتاجِ خضر از فیضِ سوزِ خویشتن　　اخگرم خاکسترِ خویشم بہ از آبِ بقا ست

رباعی

تا کی بہ ہوا و حرص مائل باشی　　زان رہ کہ بریدنی است غافل باشی
اکنون کہ گذشتہ را تلافی خواہی　　از خنجرِ انفعال بسمل باشی

و او را نسخۂ ایست مسمّی بہ "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعہ و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و در خاتمہ نکات شیرین آوردہ۔ و درین نسخہ بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند۔ و اشعار ہندی ہم درین رسالہ می آرد۔ برخی از آن در فصل ثانی می آید ان شاء اللہ تعالیٰ۔
در خطبہ این نسخہ گوید :۔

"مخفی نماند کہ از تصنیف و تالیف این رسالہ و اظہار میل و رغبت با شیرینی سببی و واسطۂ
"مظنون ارباب قیاس نخواہد بود اما قسم ؎

"بموزونیِ قامتِ نیشکر　　کہ اصلِ ہمہ آمد آن مفتخر
"بعشقِ زلیبیِ خاطر پسند　　کہ انداخت در گردنِ جان کمند
"بحلوای تر آن فرح بخش جان　　بتقراضی آن غم تراشِ جہان
"بہ پُر مغزیِ پستۂ خندہ رو　　کہ چون سبز ہند است زیبندہ رو
"بآن نرمیِ مجلۂ بلگرام　　کہ شبنم نزاکت ازو کردہ وام
"ندارم سرِ بنگ باور کنید　　کہ دارم ازو ننگ باور کنید

"به تریاک هم نیستم آشنا　　هم از تهمتِ کو کنارم رها

"کنون به که تمهید کمتر کنم　　غزل خوانیِ مدعا سر کنم

((آنانکه پرده از رخِ لوزینه وا کنند　　آیا بود تواضعِ صحنی بما کنند

نان از تنور بهر مُرَبّا جدا شده است　　لازم بود که حق غریبی ادا کنند

در کار خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست　　اهمال در تناولِ فرنی چرا کنند))

انجیر را ز شاخ درخت ار جدا کنید　　پنهان ز چشم بد به لبش آشنا کنید

یکبار پوست را ز تنش برکشیده اید　　بارِ دگر به کیله ندانم چها کنید

هنگام آن شده که اسیران انبه را　　بر کام دل ز محنتِ زندان رها کنید

آورده ام برای شما شربتِ انار　　نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید

گر خاطرِ شما ز اَنَنّاس خوش نشد　　چون ذوقی از شریفه و ترنز غذا کنید

((شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر　　چشمم نشدی سیر مز عفر نشدی گر

فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت　　یاری دِه او روغن و شکر نشدی گر

چندان به ادب دوست نمی داشتمش من　　با شیر و شکر حُبِّ پیمبر نشدی گر

حلوا نفزودی به دماغ این همه قوّت　　ذوقی همه اجزاش برابر نشدی گر))

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش　　ریزهٔ قند در دهان یک دو سه چار و پنج و شش

در قدحِ بلور کن شربت قند با گلاب　　چمچه بزن در آن میان یک دو سه چار و پنج و شش

پیدهٔ دلفریب را گرچه ثقیل گفته اند　　لیک ندارد ت زیان یک دو سه چار و پنج و شش

شاهد انبه ام بکف گر فتد از کمالِ شوق　　بوسه دهم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش

صحن پُر از مزعفر و کاسه پُر از برنج و شیر　　خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش

مصرع نغز اطعمه وه چه خوش است ذوقیا　　خربزه‌های خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنها دل ز ذوقِ برفیم بیتاب می گردد　　که از یادِ زلابی محوِ پیچ و تاب می گردد

ببین بسوی چپاتی بدیدۂ انصاف | کہ بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسمِ برسات اولہ و بوندی است | وگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست
چرا نہ نیشکر از خرمی بخود بالد | کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
درتمنای ملاقات شکرای ذوقی | آب گردید دلِ شیر بالفت سوگند

(۱۳۶) ایما۔ بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی۔ گل سرسبد چمن استعداد بود۔ و نہال سربلند قابلیت خداداد۔ مصوّر ازل حسن صورت را باحسن سیرت آمیختہ۔ و رنگ حیرت در دیدۂ تماشائیان ریختہ۔

در صغر سن مصحف مجید را از برکرد۔ و در پانزدہ سالگی فنون عربی و فارسی و ہندی را فراہم آورد۔ شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت۔ و حسن قرائتش ایمان سامعہ را تازہ می ساخت۔

ازانجا کہ کسب ہوای زندگانی و تحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب است در عنفوان عمر از وطن مالوف برآمدہ شاہزادہ عظیم الشان بن شاہ عالم را ملازمت نمود و بمنصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت۔ و شاہ عالم از کابل و محمد اعظم شاہ از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند۔ و در میدان دھولپور بر مسافت دوازدہ کروہ از اکبرآباد تلاقی فئتین رونمود۔ و محمد اعظم شاہ در معرکہ نقد زندگانی درباخت و نسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاہ عالم وزید۔ بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود و سلاح در بر داشت۔ تاب حرارت ہوا نیاوردہ بہ خیمۂ خود

آمد۔ و با حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب و طاقتم نماند۔ ہمین که دراز کشید۔ چراغ حیاتش خاموش شد۔ و مردم خاک حسرت بر سر انداختند و بعد تجہیز و تکفین بر دروازہ دھول پور دفن ساختند۔

چون راہ آمد و شد واشد سید درگاہی بملاقات پسر شتافت۔ او خود زیر خاک رفتہ بود۔ بیطاقتیہا کرد فائدہ نداشت۔

جنگ سلطانی بیستم شہر ربیع الاول واقع شد۔ سیّد محمد حسن بیست و یکم ماہ مذکور سنہ تسع عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۹) برحمت حق پیوست۔ آیہ کریمہ "اِنَّمَآ اَشْكُوْا بَثِّيْ وَحُزْنِيْٓ اِلَى اللّٰهِ" (۱۱۱۹) تاریخ رحلت اوست که علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی یافتہ و بگرفتار حالت یعقوبی سیّد محمد اشرف درگاہی تحریر نمودہ

این چند بیت تذکرۂ ایماست ؎

جمالش بسکہ در بزم تخیل جلوہ پیرا شد ۔۔۔ سویدای دلم چون مردمک محوِ تماشا شد

مرکز گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما ۔۔۔ محمل ما دلِ ما ہم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر بر لبِ دریا گذر آرد ۔۔۔ از گوش صدف پنبۂ گوہر بدر آمد

مگر در یادِ ماہِ من ز بلبل نالہ می خیزد ۔۔۔ کہ مدِ شاخ گلہا در چمن چون ہالہ می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام ۔۔۔ وای بر بلبل کہ از گل یک سخن نشنیدہ است

کشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید ۔۔۔ نشد چون غنچہ بی چاکِ گریبان فتحِ بابِ من

رسید قاصد و واشد گرہ ز غنچۂ دل ۔۔۔ ہوای بال کبوتر نسیم باغ من است

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششے دارد ۔۔۔ سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز و ناز را با یکدگر خوش جلوہ می بخشد ۔۔۔ دراز دستیہای دست از من از و دامن کشیدنہا

(۱۳۷) آگاہ۔ سید علی رضا سلمہ اللہ تعالےٰ

خلف الصدق میر عبد الواحد ذوقی مذکور۔ ہمعمر و یار دلپذیر این فقیر است۔

بحکم ارث گلدستۂ اخلاق حمیدہ و نسخۂ جامع اوصاف پسندیدہ۔
کتب مختصرات درسی تحصیل نمودہ و در فارسی استعداد شایستہ بہم رسانیدہ۔ بدقائق
شعر خوب می رسد۔ وگاہی خود ہم فکری می کند۔ این رباعی زادۂ فکر اوست ؎

ہرچند بود ضمیر پاکت روشن | بی راہبری گام درین راہ مزن
پیداست کہ شمع پیش پای خود را | بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف۔ محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر اولیاء اللہ گذارش یافت۔

تولد محمد عارف روز جمعہ نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۲) دست داد۔ جوانی است سنجیدہ۔ وعندلیبی است نو رسیدہ۔ اول شخصی از دودمان مخدوم رکن الدین کہ چراغ سخن افروخت۔ وطرز موزونی از مبدءِ فیاض آموخت۔ اوست

از عنفوان شعور بہ گلگشت کوچۂ سخن خرامید۔ و در فن فارسی وہندی کمالی بہم رسانید سیما شعر ہندی کہ این فن را خوب ورزیدہ وغزالان تازہ در دام کشیدہ۔ برخی از سبزان ہند در فصل ثانی نقاب از رخ می کشایند۔

با فقیر محبت تمام دارد۔ وہمیشہ بہ نامہ و پیام مرہمی بر دل ریش می گذارد۔
این چند بیت ثمرات فکر اوست ؎

گرمی محفل من از رخ صہبا باشد | رشتۂ شمع من از پنبۂ مینا باشد
قطع این راہ توان کرد بیک قطع نظر | خارپایت مژۂ دیدۂ بینا باشد
بسکہ نیرنگی حسنت بنظر جلوہ نمود | مژۂ من پر طاؤس تماشا باشد

نیست معلومم که چشم زخم من چون می پرد | شاید از مژگان او آمد پیام بوسۀ
مشو برای کبابی با آتشی محتاج | چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب
چون صریرِ خامه نبود ناله ام را آفتی | سرمه می سازد بلند آواز فریادِ مرا

رباعی

ختم آمده منشور ولایت بر تو
انجام صحیفۀ ہدایت بر تو
تعقیب خلافتِ تو برجا باشد
چون ہست مدار ہر نہایت بر تو

ای دل کردی چه کار یادِ تو بخیر
رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر
درحسرتِ دیدار کسی خاک شدی
ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر

صوفی گوید که ما خدائیم ہمہ
زاہد گوید که با خدائیم ہمہ
این ہر دو بکار خویش ضدی دارند
مائیم خدا و با خدائیم ہمہ

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولد اوست۔ مطابق سنه تسع وثلثین ومائة والف (۱۱۳۹) جوانی است از عشیرۀ قضاة عثمانی مہذب و مؤدب۔ درحداثت سن کلام الله را یاد گرفت۔ و در خدمت میر نوازش علی سلّمہ الله تعالیٰ تربیت یافت۔

مشق سخن از خدمت میر می کند۔ وطبع سلیم و ذہن مستقیم دارد۔ و از قبیلۀ قضاة عثمانی اول کسیکه شعر درست انشا کرد۔ و لآئی دلپسند به غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد سبحانه عمرش بیفزاید۔ و پایۀ سخنش را ترقیہا کرامت نماید

این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی به پرکاری کشید | چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید
توان زائل نمود از بخت عاشق تیره رنگی را | کند گر صنعت مشاطه زیبا روی زنگی را

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافر چشمت / مگر دادند اعجاز مسیحا این فرنگی را

داغ احسان برنتابد همتِ والایِ ما / از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما

هرگز از دورِ فلک عشرت نصیبِ ما نشد / سرکه شد از شور بختی باده در مینای ما

در جهان امروز از بس قدر اهل زر بود / می زند پهلو به عیسی هر که صاحب خر بود

گرد کین از جانب ما بسکه در دلها نشست / در میان ما و یاران سدِ اسکندر بود

در جهان از بسکه باشد صلح کل آئین مرا / می شمارم آفرین هر کس کند نفرین مرا

در بهارستانِ غفلت ایمن از غارتگرم / غنچۂ تصویریم و نبود غم گلچین مرا

بسکه هر شب سبزۂ خطِ تو می بینم بخواب / سبز همچون بال طوطی شد پر بالین مرا

مپوش چشم خود از روی نو خطان زاهد / کسی که منکرِ مصحف بود مسلمان نیست

هیچ بی برگ و نوا نیست ز فیضش محروم / گر ز نی نغمه گرفتند شکر بخشیدند

آنچه باید در خورِ هر شخص سامان می کند / دخترِ رز را بود گهواره از پیمانها

تنگ چشمان را ز دولت خِسّت افزون می شود / مشت بر بندد صدف هرگه گهر آید بدست

شادمانی می کنند از مرگ خود روشندلان / شد مرا این نکته روشن از لبِ خندانِ برق

نام آبا روشن از فرزند صاحب جوهر است / حرمتِ دیگر به عالم از گهر دارد محیط

اهل همت را چه باک از خصمیِ بد گوهران / سنگ نتواند کسی بر شیشۂ گردون زدن

به مستی داد جانان وعدۂ یک بوسه ام صانع / چه سازم گر خدا نا کرده از اقرار برگردد

از هجوم داغ ناپیداست دل در سینه ام / در سوادِ خویشتن این شهر پنهان گشته است

چرا ز عشق خود آگاه کردمش صانع / اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور۔ شیخ محمد صدیق بلگرامی[۵۸]

پدرش قاضی احسان الله امروز به منصب قضاء شهر قیام دارد۔ سخنور کلام الله

[۵۸] نتائج الافکار صفحہ ۲۲۴۔

را از بر کرده مختصرات کتب درسی گذرانید. مشق سخن در سایهٔ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد- از وست ؎

تا به گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود
بر سرِ قمری چه آشوبِ قیامت می رود

می شود سرمایهٔ ناز آن سپاهی پیشه را
آنچه از جنسِ نیازِ من بغارت می رود

بی دماغانِ جنون از فکرِ صحرا فارغ اند
از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند

در چمن آید اگر آن غنچه لب بلبل ز شرم
زیر بالِ خود کند چون بیضه پنهان غنچه را

(۱۴۱) ثمین- شیخ غلام حسن بلگرامی

خواهرزادهٔ قاضی احسان الله مذکور- جوان خوش طبیعت است- گاهی فکرِ شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد- از وست ؎

از بسکه سوده ام از سرِ افسوس کف بهم
دستم رساند آبلها چون صدف بهم

ز سنگهای جفا مشکن ای پری پیکر
ترحمی که ترا منزل است شیشهٔ دل

(۱۴۲) وامق- نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بود وامق ذهن درستی دارد- و با کتب درسی اشتغال نموده حیثیتی بهم رسانده و مشق سخن از میر نوازش علی استفاده می کند- از وست ؎

گر به بینی تو مرا بر سرِ راهی گاهی
چه شود گر بنوازی بنگاهی گاهی

بسکه در ماندهٔ هجرم ز خدا می خواهم
وصل هر روزه اگر نیست بماهی گاهی

یاد روزی که گذر داشت به کویش وامق
بود با او نظرِ لطفِ تو گاهی گاهی

بسکه حیرانِ تماشایِ تو گردیدم نماند
در چراغِ دیده ام چون دیدهٔ بسمل فروغ

(۱۴۳) محزون۔ سیّد برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سیّد محمود اصغر بلگرامی است کہ ذکرش در دفتر اولیاء اللہ سمت تحریر یافت۔ جوان شایستہ است۔ اکثر بہ دواوین و کتب فارسی وا رسیدہ و اخذ آداب و مشق سخن از میر نوازش علی نمودہ۔ از وی می آید ؎

عاشقم وصل یار می خواہم عندلیبم بہار می خواہم
بہر یک بوسہ نا اُمید مکن کز تو این یادگار می خواہم
یا علی بہر قتل دشمن دین مدد ذوالفقار می خواہم
باگناہِ زحد فزون محزون رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعلِ لبش می داشتم خط برون آورد و ما را کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نو بہار فصل اول بہ مراد رسید۔ و دل و دیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت۔ و زبان آتشین گفتار شمعہا گیرانید تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت۔ اکنون طوطی ناطقہ فاتحۂ ختم می خواند۔ و تاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ؎

ز نوکِ کلک من نقشے تراوید کز و تصویر حیرانی است بہزاد
اگر تاریخ این تالیف پرسند بگو "تحریر عالی کرد آزاد"

فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزاھُمُ اللّٰہُ بِجائِزَۃِ الْخَیْرِ

من ہیچدان با زبان عربی و فارسی و ہندی آشنایم۔ و از ہر سہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم۔ در عربی و فارسی عمرہا مشق سخن کردم و نو رسان معانی را در آغوش فکر پروردم۔ مشق سخن ہندی ہر چند اتفاق نیفتاد۔ و فرصت تسخیر سبزان این قلمرو دست بہم نداد۔ امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظی وافر است۔ و

ذائقه را از چاشنی شکر فروشان این گلزمین نصیبی متکاثر۔

معنی آفرینان عربی و فارسی خون از رگ اندیشه چکانیده اند۔ و شیوۂ نازک خیالی را به اعلی مراتب رسانیده۔ افسون خوانان ہند ہم درین وادی پای کمی ندانند بلکه در فن "نایکا بهید" قدم سحر سازی پیش می گذارند۔ کسی که زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیده۔ و با سفیدی و سیاہی آشنائی کامل بہم رسانیده۔ به تصدیق سخن فقیری پردازد۔ و سجل دعوی خاکسار را به مُہر شہادت مزین می سازد۔

موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوه نموده اند۔ و دماغہا را به روائح صندل تر تازگی و شگفتگی افزوده۔ لہٰذا فصل این جماعه علیحده به تحریر رسید و شمامۂ معطری به دست بوشناسان حواله گردید۔

(۱) شیخ شاه محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر پادشاه عمدگی و اعتبار داشتند و لوای فوقیت برافراشته۔

شیخ شاه محمد دران عہد صاحب ثروت و اقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ و او در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ و گوی نکته سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی او را تسلیم می کنند۔ و سخن او را بجان خریداری می نمایند۔

آورده اند که در سرزمین ربیری چندوار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود به عزم شکار برآمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد و عبورش بر سر دہی واقع شد در سواد آن دیه دختری صاحب جمال را دید که سرگین گاو را پاچه می سازد نام دختر "چنپا" بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت که آن را در ہندی

"ناہیت" گویند۔ و ابریشم سیاہ دران تعبیہ کنند۔

شیخ شاہ محمد اشارہ بآن زیور کردہ گفت :۔

"چہ خوب بھنور بر کنول نشستہ است"

بھنور زنبور سیاہ و کنول نیلوفر را گویند۔ ابریشم سیاہ را بہ زنبور و دست را بہ نیلوفر سُرخ تشبیہ داد کہ در موزونان ہند مستعمل است۔ و عشق زنبور سیاہ بر نیلوفر نیز نزد نکتہ سنجان ہند مقرر چنانچہ عشق بلبل بر گل و عشق قمری بر سرو نزد اہل فرس۔

چنپا بزبان شکستگی جواب داد کہ :۔

"بھنور نیست گوبروندہ است"

یعنی جعل کہ در سرگین پیدا می شود۔

شیخ شاہ محمدؒ ازین جواب محظوظ شُد۔ و لطافت طبع او را دریافت۔ و او را بر اسپ گرفتہ در ربود۔ و بخانہ آوردہ تربیت کرد۔ و او در نظم ہندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیہہ گوئی یگانہ برآمد تا بحدی کہ در نظم ہندی از شیخ شاہ محمد سبقت برد۔

دوہا فراوان در سوال و جواب شیخ شاہ محمد و چنپا بین الجمہور مشہور است۔ اکثر سوال از شیخ شاہ محمد و جواب از چنپا است۔ و این دلیل افزونی قدرت چنپا است کہ سوال را فی البدیہہ جواب بہم می رساند۔

روزی شیخ شاہ محمد و چنپا بر کنار دریائے نشستہ بودند۔

شیخ شاہ محمد مصراعی گفت :۔

"دھوم جواوتہت ترنگ مون یہ اچرج مم آہ"

چنپا فی البدیہہ پیش مصراع بہم رساند :۔

"اونل روپ کوُ کامنی مجّن کر گئی ساہ"

شبی در ایام برشکال کرم شب تاب در ہوا می رفت۔

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :۔

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپا بداہتہً جواب داد :۔

"من متھ باری دیٹھ بن پیہ تنیہ کھوجت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد۔ چنپا چشم پُر آب کرد۔ چنانچہ از نرم دلی رسم زنان ہنود است۔

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت۔

"رکم درگ ڈہری سنارمم آیو بھایو نہین"

چنپا در جواب گفت :۔

"لینہین نین پکھار ملن ہنتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد۔ و اکثر اوقات در شعر بلح افیون می پرداخت۔ و چنپا قدح افیون می کرد۔ روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا پیش چنپا فرستاد و افیون طلبید :۔

جل تھنبھن بیراگ رپ ہاری باہن سوئے
چنپا دی پرہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :۔

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد
ہون تہہ پہونچون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمدؒ در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین عالم انتقال نمود۔ از منظومات او چند نسخہ متداول است۔

برخی از نتائج طبع او سمت تحریر می یابد ؎

پچھپ دشت اور کونج من سہج پر یو اہنت
بہرنکی ہوئی کہت سنچری تب بہینتی بہگونت
کیچ چھوٹی تیہ سیس سون بب کیچ رہی اتنگ
مانھہ کچن کلس تین امرت پیوت بہونگ
پہپ ترا ین چہرنس مانگ نک گج راہ
بدن چند دن دیکہت ام کر بہو لو ساہ
ال مالا بپن گبیئن آہ کل دری پتار
مرگ مد کرنن کو چھوئی برن پاس تو یار
تل بنکٹ بہر کٹی ملن سو سو بہاجیہ جاگ
ادہر دہنک منون نر کہہ کی پانک پسارت کاک
میٹ میٹ بدہ بدہ سچت تو مکہہ ایمان لک
جگ بیتی نہچت سچت بہیو نہ مکھ سمک
تو مکھ پانپ امیہ ندہ دیکہت نیت نہ کات
نین بچزا کہت بب پیوت ہون نہ اگہات
پریتم نین ترنگ چڈہ چہانہہ جو میلت آئی
من پارا گہٹ کوپ تین ابھر دو ہون دس جائی
مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکہہ جاہ
مرگ انگ مرگ مدنلک مرگ دبجہت سرتاہ
این سہ دوہا از چنیا نوشتہ مے شود ـــ
سا ہا انک دن یون ہنے چتون کہنچی اکاس
بہیو کہٹولن کو سمی ایک ایک نہہ پاس

تاہ نہ ساہ بسارئے یا ادہا جیونت
ہم کمدن تم سردسس کر پا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ کمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤالدین بن سید حمزہ بن سید صدر جہان بن سید علاؤالدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر فقرا تحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود ممتاز وکرم می زلیست۔ وصفت مروت وسخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت وہموارہ حلق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی و لطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم ونثر بہم رساند۔ و این فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سرآمد برآمد۔ وکتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔
آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس است کتب سنسکرت وبہاکا کسب نمود۔ و مہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم نادوتال وسنگیت سازیکتائی نواخت۔ ومحقق و مدقق این فن ونایک وقت شد۔ ازینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی نادچندرکا دوم مدہنایک سندگار۔
ماہران فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف دور دست بخدمت او می رسیدند

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔

نقشها ی او مشهور است ۔ و خوانندها در وقت ذکر نام او گوش می گیرند و این ادبی است مصطلح اہل ہند۔ و در کلام میرزا صائب گوش گرفتن بر سبیل تعظیم بنظر درآمد ازینجا مستفاد می شود که در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید ؎

ہر جا که منِ سوخته را نام برآید آتش نفسان گوش به تعظیم بگیرند

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش به استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا به انسان چه رسد۔

اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعه فرمود که وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی که ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد که از نایکان پیشین تصرفها به عالم ظهور رسیده که بر زبانها دائر است درین ایام که قحط باران و کار خلق خدا تباه است اگر توانند تصرفی به ظهور رسانند۔ و به فریاد خلائق برسند۔ فرمود بنده عاجز است و توانای مطلق جل شانهٗ بر ہمه چیز قادر۔ وصندلی طلبیده در صحن دیوان خانهٔ سید محمد فیض گذاشت و بر صندلی نشست۔ و راگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان که مقداری از ابر تنک پیدا شد و حال آنکه بقول مشهور "ما فی السماء قدر راحة سحابا" ابری بقدر کفِ دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد که خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ و برای متحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان که ابر پهن شد و اطراف آسمان را فرو گرفت و آن مقدار باران بارید که روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتها کرد و خلائق به دعاء خیر تر زبان گردیدند۔

سید را با ہندو دختری سندر نام عشق بهم رسید۔ دختر نیز به جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفته رفته راز گل کرد۔ قوم دختر به پرخاش برخاستند۔ ازانجا که سر رشتهٔ

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد بُرد و زیور اسلام پوشانیدہ در حبالۂ نکاح در آورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیر خان افغان صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم مہمانداری نوعی کہ باید تبقدیم رسانند

بعد چندی شورش ہندوان فرو نشست۔ و سید بہ وطن اصلی معاودت فرمود وسالہا بر مسند زندگانی کامرانی کرد۔ و غرۂ رمضان المبارک سنہ تسع و تسعین و الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت از و نقلم می آید :۔

:۔ سکیا برنن :۔

سنگ لاگی ڈولت مکر سرسا کرن چتون پان کو چر تر کا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت ونت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہتیو
اوکت ہوت نہ سر یر کنتی سار چھیر کنت مکھ کہتا کو کتھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سورس ال سنیت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا نتھی رتیو

:۔ سکلا ابہاسکا :۔

چندادی چلی چندمکھی تن گورہ چندن کہو رن کہو رین
دونیہ جوت بڑہی چت جونھ مانو پای مینکھہ کو رین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندہن جو رین
ہاتھ لیین سرپچن کون سوکیو سرپنچ پر پیچھ تو رین

:۔ نین برنن :۔

کاری کجراری اُنیاری جگ موہنی کون تن بیچ تاری ات ترل تریری ہین

جیسی ہین ساوک جاوک جل پہرین پہرکین سوکیسہون رہت نہ گہیری ہین
لال مدہنا ایک سو میرو من موہنی کوں پٹ پنجری پنجر رہت نہ ہیری ہین
سالوکی سدہار سو بہا مہا اوہکار ایسی ہین کی کہلونان کدہون ہین پیاری تیری ہین

چکھ برنن گھونگھٹ مین:-

جو چتر انن چیت چدہی نہ بدہی بدہ بیدن گرنتھ نہ گائی
بہار تھی بہوری کری بہرمین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکہہ جوت جگی نہ تہکی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دو کول پہبی جہلکی اپچھہ براجت اچھ رجہائی

چند کی سیامتا برنن:-

کوئی کہی چند کی مرکنک انک دیکہیت کوئی کہی چہایا چہت بہوتل پرکاس کی
کوئی کہی اندہکار یہو ہی سو دیکہیت کوئی کہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنواری بہامان کانھ کی بلاس کی
تادن تین چہاتی چہید پری ہین چہپاکر کی وار پار دیکہیت نیلتا اکاس کی

(۳) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است
کہ ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سید وارہ
است ونسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی
درہمان دفتر مذکور شد۔

دیوان سید بھیکہ از علماء عہد بود۔ و در سخاوت و شجاعت و مروت و نیک طینتی
شہرۂ روزگار می زیست و وجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ و در

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ درعلاقۂ نواب مرتضیٰ خان درآمد۔ زمینداران قطاع الطریق نلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنابرآنکہ سرکشان بہ تمرد و جرءت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ برسر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و نلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضیٰ خان نلوہا را بہ حضور خلد مکان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی[۳۱] و یک سال از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنا برارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضارا بعد یک ماہ ازین قضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ درآن ایام حکومت خطۂ بیسوارہ داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنؤ بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفارش

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود۔ نامۂ سید در ینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال میر ازان بوضوح می انجامد۔ نامہ این است :۔

" ازان مدت کہ تشریف باین ملک اتفاق افتاد۔ چون حقیقت سکنہ این دیار از وارد
" و صادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام تکرار پردا ختہ
" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد۔
" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است
" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنکہ بچہل سالگی رسید از وطن برآمدہ
" مدت پنجاہ سال در خدمت اُمرا و ملوک گذرانده حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید
" کہ مدار علیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد۔ بالفعل کہ سال
" وی بہ نود کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن
" نشیند نیافت۔ مرتضیٰ خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود
" خود را بر قصد سید مقدم داشت۔ چون الحاحی بغایت کرد۔ انکار سید پیش نرفت۔ بعد از آنکہ
" کہ عازم این پرگنات شد چہل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مزدۂ
" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از آنکہ میر از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ غلبۂ اسلام
" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند در رکاب میر را نگذاشتہ خجالت بخش
" ہر مایۂ فساد شدند۔ میر را چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک
" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این و تخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت
" است زیادہ از آن۔ و طلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن۔ اکنون بجز
" خدا پناہی نیست ؎

" در چار موج حادثہ یکتا خدا بس است   چون ناخدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین از عتقاء خدا است۔ اکنون بندہای خدا می خواہند

"که ابن تسعین[۹] را معتق ندانسته بقید حساب کشند وتقصیر خدمت یک ماه اهانت آن بی گناه
"کنند جای وحشت است والسلام"

چون این نامه به خیراندیش خان رسید- میر سید بهیکه را از مطالبه معاف داشت لیکن سید رحمت الله ابن الابن میر مسطور که محاسب ممتاز بود به رغبت خود رفته به کچهری حاضر شد و بعد حساب فارغخطی حاصل کرده خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید-

میر سید بهیکه به جناب میر سید طیب بن میر عبد الواحد اکبر بلگرامی قدس الله اسرارهما بیعت داشت- و بعد خانه نشینی اوقات را به طاعت وعبادت معمور می داشت تا آنکه نهم شهر ربیع الاول روز پنجشنبه سنه اربع وتسعین والف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود- و پائین مزار میر عبد الواحد مدفون گردید-

امّا سید خیر الله بن دیوان سید بهیکه همراه پدر خود می بود سید بهیکه عبد الرحیم نامی را متبنی گرفت و او را سر فوج ساخت- سید خیر الله را این معنی گران آمد- و از پدر جدا گردید- و این قضیه یاد از قضیه اسامه بن زید رضی الله تعالی عنهما می دهد-

سید خیر الله در سرکار قباد خان عالمگیری و امراء دیگر نوکری می کرد تاآنکه سید بهیکه وسائط برانگیخته سید خیر الله را طلب فرمود و او فرمان پدر را امتثال نمود و در جنگی به زخم تفنگ جرعهٔ شهادت چشید-

اما دیوان سید رحمت الله بن سید خیر الله دخترزادهٔ سید لطف الله بن سید حسن بن سید نوح بلگرامی است- ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت

سید رحمت الله در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت- و به نیابت او بسر انجام خدمت می پرداخت- چون دیوان سید بهیکه را پیری دریافت سید رحمت الله

عرض کرد کہ حضرت حالا درخانہ نشینند و من خدمت بجامی آرم جد بزرگوار ملتمس اورا قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجموئ و بیسوارہ وغیرہ می پرداخت و در دیانت وراستی دقیقۂ از دقائق فرونمی گذاشت۔ و مدبر و شجاع و صاحب عزم وعالی ہمت بود و اکثر مواضع قلب را تسخیر کرد و سرکشان را مطیع و منقاد ساخت۔ و از سرکار خیراندیش خان عالمگیری و از سرکار عبد الصمد خان روشانی و امراء دیگر نیز محالات فراوان داشت و با وارد و صادر سلوک پسندیدہ می کرد۔ و دست جود و احسان کشادہ می داشت۔

بعد رحلت جد بزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن بہ اردوی خلد مکان رفت و پادشاہ را ملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان بادشاہزادہ محمد اعظم شاہ فرمود کہ این خانہ زاد قدیم ماست و پدرش نلوہا را از قطاع الطریق بہادرانہ بدست آورد۔ سید رحمت اللہ بہ منصب دوصدی و جاگیر از محال سائی پور و سید حبیب اللہ بہ منصب صد و پنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ و سید رحمت اللہ بہ جاگیری کہ یافتہ بود اکتفا نمودہ بوطن رسید۔ و برای تربیت برادرزادۂ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ بہ سلیم پور رفتہ اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شدہ بود و سید پیاری سید حبیب اللہ را خانہ داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در انام می بود۔ انام بروزن حکام از توابع لکھنو است و سلیم پور یکی از قرای انام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنہ ثمانیہ عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۸) بہ رحمت حق پیوست۔ نعش اورا در بلگرام آوردہ بہ خاک سپردند۔

سید رحمت اللہ در ہندی اُستاد عصر بود۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تعریف
خوش فہمی او بسیار می کرد۔

در ایام حکومت جاجمؤ باد فروشی از تلامذۂ چنتامن شاعر مشہور ہندی آوازۂ
کمال دیوان سید رحمت اللہ در فن ہندی شنیده خود را به حاشیۂ محفل دیوان رسانید
روزے دوہۂ از منظومات چنتامن در "اننیا النکار" پیش دیوان خواند۔ درین
مقام اول "اننیا النکار" را بر نگاریم بعد از آن سر رشتۂ مقصد اصلی بدست آریم۔

"اننیا" به ہمزۂ مفتوح و نون اول مضموم و نون ثانی مشدد مکسور و یای تحتانی
مفتوح آخر الف به معنی بی شبه و "النکار" بروزن چمن کار صنعت فن بدیع۔

و "اننیا النکار" آن است که مشبه و مشبه به یکی باشد۔ فقیر را بنظر تتبع نرسیده که
کسی از ادبای عرب و فارسی این تشبیه را استخراج کرده باشد حال آنکه فی نفسه موجود است
چنانچه در کلام فارسی شاہدی از دیوان ملا ظہوری ترشیزی بر آوردم که ؎

چون ظہوری بجز ظہوری نیست   در محبّت یگانه می باشد

و در منشآت میرزا جلالای طبا طبا ہم بیتی یافته شد که ؎

آب رُخ آئینۂ جم منم   ہمچو منی گر بود آن ہم منم

و خود ہم در سلک نظم کشیدم ؎

ترا می رسد ناز ای دلستان   توئی چون تو خجیل خوش طلعتان

و در عربی نیز به ادای این تشبیه پرداختم که ؎

رأت کثیر حسانٍ فی الوری مقلی   ما لاح مثلك الا انت یا املی

محرر کلمات گوید: ۔ علماء عرب و فارس این تشبیه را در فن بیان آورده اند و
اہل ہند در فن بدیع تحقیق مقام آنکه در صورت اتحاد مشبه و مشبه به تنزیه است در
صورت تشبیه۔ چه علما تشبیه را تعریف کرده اند که "ھُوَ الدَّلَالَةُ عَلٰی مُشَارَکَةِ

اَمْرٍ لِاٰخَرَ بِالْکَافِ وَنَحْوِہٖ" وازینجا دریافت شد کہ وجود تشبیہ بی مغایرت مشبہ ومشبہ بہ متصور نیست۔ وتشبیہ را سہ رکن است مشبہ ومشبہ بہ ووجہ شبہ۔ پس مقصود قائل از وحدت مشبہ ومشبہ بہ تنزیہ ممدوح از تشبیہ و اثبات یکتائی اوست بہ تفنن عبارت چہ عبارت "چون توکسی نیست" و "چون تو توئی" ہر دو یک مآل دارد کہ آن تنزیہ باشد۔

وصنعتی دیگر ازین قبیل در کلام ملا ظہوری یافتم کہ مفضل ومفضل علیہ یکی باشد اگرچہ این صنعت با مطلب کتاب کار ندارد اما برای مزید فائدہ تحریر می یابد کہ ؎

نتوان گفت زخوبان دگری می باشد ہم توئی از تو اگر خوبتری می باشد

بخاطر می رسد کہ نام اول "تَمْثِیْلُ الشَّیْءِ بِنَفْسِہٖ" ونام ثانی "تَفْضِیْلُ الشَّیْءِ عَلٰی نَفْسِہٖ" گذاشتہ شود۔

القصہ دوہۂ چنتامن در "اننیا النکار" کہ شاگردش نزد دیوان سید رحمت اللہ خواند این است ؎

ہیوہرت ارکرت ات چنتامن چت چین
وامرگ نینی کی لکھی واہی کیسی نین

دیوان دخل کرد کہ این مثال "اننیا النکار" نمی تواند شد زیرا کہ نایکا را مرگ نینی گفت۔ ومشابہت چشم او با چشم آہو ثابت شد۔ شاگردش این دخل را مسلم داشت۔ وہرگاہ نزد چنتامن رفت دخل مذکور را نقل کرد چنتامن ہم اعتراف نمود۔ ودوہہ را تغیر داد ؎

واسندر کی بین لکھی واہی کیسی نین

واین چنتامن ساکن کوڑہ جہان آباد است ودو برادر او بہوکن و متراَم نیز شاعر خوش فکر مشہور اند۔ چنتامن در علم سنسکرت سرآمد اقران بود۔ و

ودر سرکار شاه شجاع بن شاهجهان بادشاه باعزّت بسر می بُرد واورا تصنیفی است "کبت بچار" نام که درمیان سخن سنجان متداول است ودوہه مذکور درانتیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شد و به تقریب غسل دریای گنگ که از تحت جاجمؤ می گذرد با قبائل خود به جاجمؤ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مهمان نوازی نوعی که باید به عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و به مناسبت موزونیت صحبت گیرا اُفتاد۔ وکبتی در وزن "جهولنا چهند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گهه سنگهه جیون سبل گل گاج من پربل گج باج دل ساج دہایو"
"بجت اک جمک گہن گهمک دندبهن کی ترنگ کہر دهمک بهو تل ہلایو"
"بیر تہه کہت ہیه کنپ ڈر جو رسن سین کو سور چهون اور چهایو"
"کہو چل پائی تج ناہ شاہ یه رحمت اللہ سرناه آیو"

دیوان زری نقد و خلعت زرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد او بعرض رسانید که می خواهم در حضور رد الاقامت مباهات خود را به آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان به معذرت کشود که این لائق شما نیست۔ غائبانه قبول باید کرد۔ آخر چنتامن درحضور دیوان آمد۔ و سرمجلس کتب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخه "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاه شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوہا ازان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

کاری سٹکاری کری کہری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جھینین پٹ کی بہائی
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بہری الی بب پاٹی چھب چھائے
سیام منون گھنسیام مین چپلا لیک لکھائے

بہونہہ کمان سمان کی کت تکیت انکھائے
کدھ من سونن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جو یہ دیکھت بیدہت پران

ہوئی ترچھی ترچھی تکیو بہتو بہامنی بہیر
چبھ چیتون چت مون کٹی کا ڈہرت بادہت پیر

سندر مکھہ چو کا حمک اپمان کو برنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑا یا مین

کرا چائی جہائی تیہ دہاری بہج انھہ بہائی
منو چپلا دوئی توک ہوئی گری بہوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چھلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

اوپمان سندر نکھن کی من آدی نہین اور
اندیدہوارینڈ کی کلن بہئین سرمور

چھلا چھیلی چھانگین بب چھب مل اک ساتھ

چھلت چھیل منکوکرت چھلا کلا کی ہاتھ
اودرلست رو ما ولی موہن موہن بھانت
مانو سبرن پان پر کام منتر کی پانت
نابھہ کوپ ناگن نکس چلی کنول مکھ چاڈہ
ٹھٹ کی دیکھ میور کریو کچھ گر کی کراڈہ
گوری بھوری کورٹی تھوری بَیس سہائی
بھوری بھوری بات سون چورت من کو آئی
لست سیت پچھتوریان انگ کیسری رنگ
کنک بیل سی جھلملی بال چاندنی سنگ
پیہ تیہ رت بپریت کون پگ گھہ کر منہار
ہٹت ہنست ستہرات ورگ للچاوت رجھوار
بھج اُچائی انگڑائی ہین بہیم جنائی جمہائے
چیٹ پیٹ ہرہرنی کٹی ٹھگ لاڈو دکھرائے
ہرمرلی ہرکی لئے دہری اروج بنین
راگ رنگی پربین تیہ کری ہی پربین
کھیلت پھاگ ہلاس سون بھاگ بھری لکھہ ناتھہ
موٹھی داڑ گلال کی من کیو موٹھی ماتھہ
جھک جھک کھیلت ہی للی جھومر سکھن سماج
جھوم جھوم من جگت کی پرت پگن پر آج
بھونہہ چڈہائی جنائی رس جھونٹھ مان جنائے
انہت ہی پیہ من بھتو اوتہن اینٹھ بنائے

گھٹ لئے گھاٹ چلی الی نٹ کی سنمکھ ہوت
گھٹ پٹ کی سدھ گھٹی مٹکی مکھ کی جوت
للن چلن کی نام سن گری گھوم کی بھوم
پیارین پیاری لکھ پیا پران دئی مکھ چوم
پھاگن مانس نہ آئی ہو پیارے پرانن ایس
کھوری ہوری لپٹ سنگ کہہ ہین پران اسیس
کہہ کہہ اٹھت جری جری گھری گھری وہ بال
چل کی نیک بلو کئی انہین ہت کو ہال
کہت سبیس کر دہر سنون سیام بام پرانیس
کنٹھ نکٹ سالسک رہی سو وکرت اسیس

(۴) میر عبدالجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ

پیشتر نی قلم واسطی نثرا دگوش مستمعان را از تصانیف والا چہ حجازی وچہ عراقی نواختہ۔ اینجا شکر ہندی می افشاند وطوطیان ہند را غذاے روحانی می رساند۔

رتبۂ عالی ازان برتر بود کہ لب بہ ترہات شاعری سیما منظومات ہندی کشاید وزبان محتاط را بہ گفتگوی دور از کار آلاید لیکن احیاناً اگر تفسیدہ جگرے التماس معالجہ می کرد بنا برجامعیت فنون تباشیری از نی ہندی برمی آورد چنانچہ خود می فرماید ؎

شعر گر فضل من بنو شیدی — می شدم در فنِ سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من — میر خسرو دہد جواب نعم

مصر دو اکر بن مصر ہر بنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنسکرت و بہاکا مسلم خاص و عام- و علامۂ مرحوم ورا بہ ملازمت امیرالامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید- دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

"ہوا نہے او ہوے گا ایسو کنبن سو سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہہ را عدد کردہ شد بی زیادت و نقصان تاریخ برآمد- رحلت آن جناب ببیست و سوم ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۸) واقع شد-

از منظومات عالی "سکھ نکھ" در وزن بھیروی ست- این چند گل از آن چمن چیدہ می شود ؎

الہ نام پوتھی پر لکی ایتھہ بھائی	جیون جڑائی کو ٹیکو بھال سہائی
کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ	ایک سیام تم اوہیری الگ سنجوگ
پھلواری گھونگھٹ کی یاتین جات	سمن باس بن چھانین نہیں سہات
واکپول نرمل تین دربن ہار	پرت انت جھونٹھی کی مکھ چھار
داتل دیکھی پترن باڈہت جوت	دت جیکنون دیکھی ہلست کوت
لکھ کپوت واکریوان اتہہ ابھرام	ہوئی اتیت کرڈاری سیری سیام
سنکھنا نہہ جیو موری دھون کیا کھوئی	کری لاک جہان پھیر بوہت تہان جوئی
نکھن جھلک مہندی سنگ جوبن دت دین	چنین لال ترچھین ڈاک نوین
بھادنا بہہ کی ترکو کہو نجات	کنول کلی لو موندی بھلی یہ بات
بینی پیٹھ دو دل متو جو کین	لابنی چکلی باتن من ہر لین
چگل جنگھ سو مومن انکو جاے	انت باندہیت گنہی کہنین لاے

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور واچرن کو بندت انجل جور

و از منظومات والاست این چند دوہہ

پہلواری جگ مین سے سینچت لی لی باس
سوکہی روکہہ پلاس کون رُت بسنت کی آس

رہنی سجنی یہہ سنگ پاؤن روپ بہات
اب پریتم بچھری بہئ پاؤن پک کی بہانت

نونا ساکی ڈاڑہ کی کیر لگی جبہٌ کوچنچ
رہرکہو نٹو نت کری کہی دیت ہی چونچ

پیاری تیری چرن کی کہون کہان نو بھید
چہن بچہرت جاکی پری چھاوان چہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادۂ میر عبدالجلیل بلگرامی - ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست و درین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا

اگرچہ حکمش در قلمرو سخن فارسی و ہندی نفاذ دارد - اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن رایک قلم از اوج غرور انداختہ - الحق ہیچ طوطئ در ہندوستان بخوبی کلکش شکرافشانی ننمودہ - وہیچ طاؤسی درین بوستان بہ نیرنگی فکرش بال و پر نکشودہ - جوہر تیغ ہند از نیزۂ خطی بہ این حسن وا نمودن جز او کہ می داند - و چاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیا ساختن ہیچ او کہ می تواند -

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر و اشعار ہندی میر شنید - خطی کرد - و این

قطعه در سلک نظم کشیده

درین زمانه که ارباب فضل کمیاب است	ز بلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سیدِ غلام علی	کسی به شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جهانِ هنر سیدِ غلام نبی	رساند فطرتِ او شعر هند را به مراد
نگاهدار الٰهی همیشه ایشان را	بِمُرسَلِ عَرَبِیٍّ وَّ آلِهِ الْاَمْجَادِ

میرزا جانجانان مظهر دہلوی سَلَّمَهُ اللّٰهُ تَعَالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکهه نکهه" صد و ہفتاد و ہفت دوہا است که آن را "انگ درپن" نام گذاشته و دیگر "نایکا برنن" که در ۱۱۵۴ھ سنه ہزار و صد و پنجاه و چهار ہجری تصنیف کرده و مطابق این سال دوہا در خاتمۂ کتاب درج نموده و "رس پربوده" نام مقرر ساخت معنیش آنکه ازین کتاب تسلّی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند که نزد اہل ہند مقرر است که تغیر و کیفیتی که در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ و بعد از آن استغراق کامل دست دہد آن را "رس" گویند و آن نه حالت است۔ و کتاب "نورس" که ملا ظہوری دیباچه آن نوشته این معنی ہم دارد۔ نو در ہندی نه را گویند۔ از ان نه حالت

اول۔ "سنگار رس" که عبارت از کیفیت کمال محبت است که مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و ہمچنین کیفیتی که زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بہم می رسد۔

دوم۔ "ہاس رس" که عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" که عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چهارم "رودر رس" که عبارت از کیفیت کمال تہور است۔

پنجم۔ "بیر رس" کہ عبارت از کیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است

ششم۔ "بھیانک رس" کہ عبارت از کیفیت کمال خوف است

ہفتم۔ "ببھتس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال کراہت است

ہشتم "اوبھت رس" کہ عبارت از کیفیت کمال تعجب است

نہم "سانت رس" کہ عبارت از حالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک و بد یکسان نماید۔ واصل منشاء این حالت ترک وتجرید است۔

و درین کتاب اکثر مقامات را کہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ میر بہ دقت و نازکی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیرا و کھندتا و فرق درمیان بچن بدگدہا و سوین دوت و فرق درمیان کریا بدگدہا و بودھک ہا۔ وسبب جدا شدن انبہ سبنوک و کھتا دکرتبا و ماننی از ہشت نایکا باوجود شریک بودن این مجموع درا وستہا بھید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ۔ ودیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ۔ و در ایجاد و اختراع مضامین دقیق وخیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ۔ تمام نسخہ از اول تا آخر تمثیلات تام دارد۔ ومجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ۔

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد "رسلین" تخلص می کند۔ لین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد۔

درین مقام صد و بیست و پنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ۔ وچند کبت چیدہ ثبت می شود۔

اول۔ از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون سرس نیہ کو بھاے

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکاے

-: جورا برنن :-

چندمکھی جورد چتی چت لینہون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پاچھو جان

-: ارن مانگ پاٹی جت برنن :-

تیبن مانگ نہ ارن کن مدن جگت کون مار
است پھری پرئی دہری رکت پھری تروار

-: بھونہہ اینتھ برنن :-

اینٹھن ہون اوترت دھنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرودہنک تیون تیون جڈہت ندان

-: کرن مکت برنن :-

مکت بھئی گھرکہوئی کی بیٹھی کانن جاے
اب گھر کہوت اورکی کیجئی کہا اوپاے

-: نتر برنن :-

ترنگ دیٹھ آگین دہرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکھہ مکھہ کی جگت کیو پہت سب ہاتھ

-: کاجر برنن :-

ری من ریت بچترہ تیہ نینن کی چیت
بکھہ کاجرنج کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-: کاجر کورین برنن :-

تیہ کاجر کورین بڈہی کیہ پورن کب پچھ

لکھیت کہنجن اچھ کین پچھ الکچھ پر پچھ

-: نترن کی لال ڈوری برنن :-

انجن کی دورت نہین لوین لال تر نگ
کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-: ناسکا برنن :-

چھاک چھاک تو ناک سون یہ پوچہت سب گانو
گئی نواسن ناس کی طیو ناسکا نانو

-: لنکن برنن :-

تھک لتکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ
مارمرور یو جگت تبو نٹ نٹ دولت ہاتھ

-: پناری برنن :-

للت پناری کلت یون لست ادہر سکمار
منون اہی بہاست پریو چنھہ انگری بہار

-: ادہر برنن :-

تیرس دتیا دوہن سس ایک روپ نجہ ٹھان
بہور سانجھ کہہ ارنئ بہئی ادہر تو آن

-: مہندی برنن :-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی
ابجیہ دوہتھیرن دس نکہن مہندی بہئ بنائی

-: سکمارتا برنن :-

لگت بات تاکو کہان جاکو بیچھم گات

نیک سانس کی چھوک مین پاس نہیں ٹہرات

-: روما دل برنن :-

امل اودروا سگہرین روما دل کی بھیکہ
پرگہٹ دیکہئی سانس کی آواگون مین ریکہ

-: پیٹھ کی نال برنن :-

نہین پناری پیٹھ توکینھو دیٹھ بچار
دہسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-: کٹ برنن :-

سنیٹ کٹ سجہم نپت تکت ندیکہت نین
دیہہ مدہ یون جانئی جیون رسنا میں بین

-: جنگہا برنن :-

سیس جٹا دہرمون گہ کہڑی رہین ایک پای
اپنی نپ کدلی تیو ہین نہ جنگہہ سبہای

-: پگ تل برنن :-

لکہہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبہ لون مت پہ چہالی پرجانہہ

-: نکھ برنن :-

دوت وا اوت نکہن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چہت جاہ کو بہیو چندپیہ سیس

-: تترتب انگ برنن :-

مکہہ سیس نرکہہ چکورا ورتن پانچ لکھ مین

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - ازرس پربودہ

-: پریت بھاو :-

توہت نو تریہہ کو اپجئو ہر ہیہ آئی
سرت سلل سینچت رہت سیہل ہون کی جائی

-: سکیا :-

دہرت نہ چو کی نگ جٹی یاتین ارین لائی
چھانہہ پری پر پرکہہ کی جن تیہ دہرم نسائی

-: الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جھلک ار جن بین درسائی
جیون پرگٹت من کو بچن بیہ پترن مین آئی

-: نو جوبنا مگدہا :-

جیون بیہ نتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادہکات
تیون سستانس تم گہٹ چھب دُت پھیلت جات

-: پنٹھ :-

الست ہین تو ارج ارنکست جھلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جین مین آئی

-: گیات جوبنا مگدہا :-

سکہن کنت لون تیہ نین کچ تک بہس لجات
مانو کمل کلین چتی ابین ہلس رہ جات

-: اگیات جوبنا مگدہا :-

دادن باندہی سانس مین ہو رسکہن سون لائی
سومیرین بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسی آئی

-: نبودہا مگدہا :-

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ بہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت. بہرم لال کی نام

-: بشربدھ نئو دہا مگدہا :-

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہ

-: پنچھ :-

نیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ بہہ بائی کی رہی سرستی بہائی

-: مگدہا کی سرت آنت :-

یون مینجت کو اوللا ابلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

-: مدہیا :-

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جوزین مندت نیم کی جور

-: پنچھ :-

رنین من پادت نہیں لاج پریت کوانت
دہون اورا پنچو پہرے جیون بب تیہ کو کنت

-: مدھیا انت کاما :-

یون نیہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی
ملیو سلل مین نیہہ جیون اوپر ہین درسائی

-: مدہا کی پرت :-

کان پرت مرگ لون پری مرچھہ للن کی پران
کنٹھ ٹھنک نوپر جھنک دھن لئی جب تان

-: مدھیا کی بپریت :-

رمت رمن بپریت یون لاج مدن میں چھاک
جیون رتھہ ہانکت سارتھی دھون لیک کون تاک

-: پروڑہا :-

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی
مدن تپن پرت دیوس مدہ لاج سیت گھٹ جائی

-: پروڑہا کی سنتانت :-

ڈہرک پری کہون اربسی نکہہ کچھ سیس سہائی
ترن چھپیو منون کرسکھر دوتج نکس درسائی

-: مدھیا دہیرا :-

لکھت ہتی درگ کمل لئی چور بدن رب اور
اب الخہ انن چند ہت کر بو نین چکور

-: مدھیا ادہیرا :-

بہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے
ہاتھہ پرت ہو اور کی پاین پرت مو آئے

-:مدھیا دھیرا دھیرا:-

کت بنولیت نٹھر کی یہہ پونچھت گہہ ہاتھ
دہن آنسو اگھن بوند لون جھری بات کی ساتھ

-:پرورہا دھیرا:-

پاگ دھرین پیری کہری پیہ مکھہ پری نہار
پہول جھری کرہین دہری آنکھ بہری جھجھکار

پرورہا دھیرا ادھیرا

نین لال تنک رس دری کچھو نہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

-:جیشٹھا کنشٹھا:-

کن بچتر یہ کہیل بل دینہون تمہین سکہائی
موٹھہ ماروا کی درگن موکھہ ماندت دہائی

-:پرورہا دھیرا:-

ڈری گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیھون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بہئی گہت ہین ہاتھ

-:اوڑہا پرکیا:-

نین اچل چل منج تو دواو بدہ من رنج
نج پت لاگت کنج ارا پیت لاگت کہنج

-:انوڑہا پرکیا:-

روکہی ہو جن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جڈہین سرنیہ جو چڈہیو نیہ سرائی

ٹ:سا مانیا:۔

مکت مال لکھہ دہن کہیویہ اجگت ہے نا نہہ
گنگ تھاری اربسی شو میری ار مانہہ

-:انیہ سبنھوک دکھتا:-

تیری پاس پرکاس پرنیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

-:پریم کرتبا:-

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

-:روپ کرتبا:-

جوبن لہہ ان روپ ٹھگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مار کے ہتیا موسر دین

-:مانِنی:-

دہرت مانی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسرکنول تین جہرت مکت کی مال

-:سوادہین پتکا:-

نرکہہ نرکہہ پرت دیوس نس تیہ چکھہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

-:انکنٹھا:-

سکھی کہا جیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بھولی کہگ لون پھری مومن سوجن ماتھہ

-: کھنڈتا :-

پیہ تن مکھ لکھہ یون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کہائی

-: پرلبدہا :-

لکھہ سنکیت سولون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-: کلنہتر تا :-

الی مان آہ کی دسی جہار یو ہر کر نیھہ
تیو کرو دہ بس نان پہتواب چھوٹت ہی دیھہ

-: باسک سجیا :-

تیہ سکھہ سیج بچھائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کہیت بنائے کسان جیون رہت بیٹھہ اوسیر

-: ابھارکا :-

ایسین کا من لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل یون سامھین پائی

-: پیٹھہ :-

انگ چھپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کہولت بچ چھٹا جنئی ڈہانپت گھٹا نہار

پیرو گھٹ تپکا

نس جگای پر اتھ چہت پر ان مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بہیو نیو کتوال

-: لکھت تپکا :-

پھلین پاکہہ نہ آیہو جو اساڈہ کی مانس
پر تھمہ جھڑ جیت باس لون نکسی پیہو سانس

-: لچھت تپکا :-

پیہ کی چلت بدیس کچھو کہہ نہہ سکی لجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چھور

کردی یہ جو چکنین ہرنت لاے سنیہ
برہ اگن جو چھنک بن ہون چھت اب کیہ

-: الکھت تپکا :-

ہراون سن پتھک مکھہ اگن ہر کہہ سینہہ
نکہہ تین سکھ لون بال کے بہئی چکنین دینہہ

-: الچھت تپکا :-

آوت لہہ گھنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیونیہ نہی کو گات

-: آگت تپکا :-

سکھی پچھرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پہلت بہی لہہ بسنت سوکنت

-: اُتما :-

کیہون اوکن انگ کو لکھین نہ ہت کی جور
پیہ مینک مکھہ کی بہی رونی نین (؟) چکور

-: مدھما :-

پیہ سنگہ سنکھہ رہت بکھہ بکھہ ہوئی جات
نیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادھما :-

جیون جیون آدر سون للن پانپ دیت بنائی
تیون تیون بہامن مین لون کہن کہن اینٹھت جائی

-: پت نایک :-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکہی اردہنگ

-: انکول نایک :-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجاتھ
بن پر کہے دہن بچن کی ہیر سکت ہین ناتھ

-: وچھن نایک :-

ساگر وچھن دہن کی سم برنت ہین پریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک :-

ہیر ہیر مکہہ پہیر کت تانت بھو نہہ ندان
بانن بدہ کا ہون نہین راکہی چڈھی کمان

-: دہرشٹ نایک :-

کالہہ گیوہی آپہین موسر سو ہین کہائی
آج سیس جاوک لئین پھر لوٹت ہی پائی

:-اوپپت نایک:-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انہان
جنھہ بوڈن نکس لکہین نکست بوڈب بران

:-ببیک نایک:-

لال ادہرہیرا رون جنھہ سبرن تن ساتھ
دیجیئی کنھ دہن لیائے جو کیجیئی تنہ دہن ہاتھ

:-روپ ماتی نایک:-

بار بار ہیرت کہا درپن مین چت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادہی بدن ملائی

:-پروکہت نایک:-

اگن روپ بن ری برہ کت جارت ہی موہ
ننیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

:-سرورن درسن:-

جب تین موہ سنائی تون کہے کانہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کانن ہین کون جات

:-سپن درسن:-

جاگت چور جو پائی دور لاگئے ساتھ
سپنین کو چت چور کیون آوی اپنین ہاتھ

:-چتر درسن:-

چترہ چتوت چتر یون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت را دری کہو کون گت ہوئی

-: سونتکھ درسن :-

جیون پیہ درگ لال بہنوت تیہ بدن کمل کے اور
تیون پیہ مکھ سس کی بہئی تیہ کی نین چکور

-: دوتی برنن :-

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
اتھ چپلا چمکای ہون لیاے تہاری انگ

-: نایکا کی استت :-

کسک کسک پونچہت کھاجبک مسک انمان
کھسک جاے گی ٹھسک یہ نیک سسک سن کان

-: برہ نویدن :-

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیو سنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

-: بسنت رت برنن :-

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

-: نربدہ بات برنن :-

سرورمانھ اتھای ارباگ باگ برماے
مند مند آوت پون راج ہنس کی بہاے

-: باک برنن :-

کلپ برچھ تین سرس توباگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

گریکہم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ تنیہ یہہ گریکہم ٹھک آئے

-:پنچھ:-

چھٹت نہ لی نل نیرجل دل سج چہت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیو بہان پین دہائی

-:جل کیل:-

ہر چھینٹت یون تین کر لہہ جل کیل انند
منون کمل یہ جہون اورتین مکتن جہورت چند

-:پاوس رت برنن:-

پاوس میں سرلوک تین جگت ادہک سکھ جان
اند بدہو جا ہیں مدا چھت بھرت ہین آن

-:پنچھ:-

جہول جہول تیہ سکہت ہین گنگن چڈہی کی ریت
آج کالھ مین آئی ہین سرنارن کون جیت

سرورت برنن

چندبدن چمکای ارکہنجن درگ پہرکاے
سکل دہراکون چہلت یہ سروا پچہرا آے

-:ہمینت رت برنن:-

ہیت سیت کی ورن تین سکت نہ او پرجائی
رہیو اگن کون پاے کی دہوم بہوم مین چہائی

:- سسرات برنن :-

پرگٹ کہیت یا سسر مین روکہہ روکہہ کی بات
بچھرن کون چت ہون دہر بن سوکہہ جات ہی گات

:- لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکہ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکہ جگت بھئی جت دیکہی تب سیام

:- بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھو ہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

:- للت ہاؤ :-

سکل بہو کھنن کون جدپ توچہب رہی سنگار
پی کنہہ بدہ انھ بہارئی پیہ ہین جیہی نار

:- بچہت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو یہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

:- بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کارہی ہاتن جن گہو لال جو نری آئی

:- کلکنچت ہاؤ :-

شوسر کی سس مین شو انک نج چھانہہ بہرمائی
ڈری جہکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

—: ببھرم ہاؤ :—

بیندی ارن کپول دی لال دھونان بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

—: بودہک ہاؤ :—

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نیل پٹ بہال
اروہ نساسس چھپت پیہ سین بتای بال

—: مدہ ہاؤ :—

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال درگن مین مدبھرین آوت چلین ہلور

—: سوبھا اداہرن :—

ایک سکھین کرلی چھرین ہنت چکورن دہای
ایک بہنور کی پھیر کون مارت چنور ڈلای

—: کانت اداہرن :—

مکربملتا لہہ کہئی کمل مردلتا باس
تو توانن کی ملن کی سبرن راکھئی آس

دیپت اداہرن

چندجہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تا پراوب دہری کہری تو تور پوجی آن

دہیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہببہ ماتھہ
بات چھون دس کی سہی بجھت کیسہہ ن ناتھہ

-: آٹھ سانوک بھاو :-

پیہ تک تہک اوہ برہن کہہ پلک سوید تین جہاے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھراے

-: سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
ریجھ چہکی موہی جکی تھکی رہی ٹک لای

سنجوگ سنکار اداہرن

لی رت سکھ بپریت جیون رچی پریا اور میت
راو نو پرن بین بہی ایک رسنان کی جیت

-: انہ بیوگ مدہ سرتا نراگ :-

جاہ بات سن کے بہی تن من کی گت آن
ناکہہ دکہائین کامنی کیون رھہین مو پران

-: پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین ٹکیا مانہہ متھہ دیٹھہ رئی کون دار
موہن ماکھن لی گئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بہئی یہہ تیہ مکہہ گت آئی
کمل ارنیا لکھ منون سس دت گھٹی بنائی

-: دان اپائی :-

پٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پہول
جنھہ لھہ تو ہیہ کمل تین گڈہی مان ال تول

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور دہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

:- پرسنگ بدھیس ا پائی :-

کہت پران جورین کون تیوت ہین کرمان
تی سب چکیئ ہونھہ کی اگلی جنم ندان

:- پرپاس بیوک :-

سوا مناون کون گئی برہن پہپ منگاے
پرست پہپ بہشم ہی تب شبو دی چڑہاے

:- کرنا بیوک :-

سکھہ لئی سنگ جنہ تج گئی پیہ مم رچہا کاج
سوء پران دکھ پاے کی چلیو چھٹ ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہیوری وانٹہر سون ایسی کھیت ہاتھ

:- پاتی :-

بتھا کتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اور سب ہون دہون یہہ جیہ

دیگر نایکا برنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دو رباعی ازان است

ا- سکیا

ازبسکہ حیادوست ہی وہ مایۂ ناز اس طرح سوا ہی اس کے سخن کا انداز

خامے کی زبان سوں جیوں نکلتے ہیں حرف　　پر کان تلک نہیں پہنچتی آواز

۲- بشربدہ بنودہا

آئے ہیں اگرچہ خوب ایام شباب　　پر کچھ اس کا چھٹا ہے اب خوف وحجاب
تدبیر کئی رہی ہے یوں نایک پاس　　جیوں آگ میں زور سیں دوا کے سیماب

:نعت:

نور اللہ تیں اول نور محمد کو پرگٹو سبہہ آئی
یا پچھیں ہی تہوں لوک جہاں لگ او سب سرشٹ جو درسٹ دکھائی
آد دلیل سوانت کی کئی رسلین جو بات بھی من پائی
تو لوں نہ پاوی الہ کوں کیہوں جو لوں محمدؐ میں نہ سمائی

:منقبت:

پر بھو کوں نہ جینہوں ان من میری ایک چھن بیداو پران کو کیوں نہ چیت چاوری
تج دوار ایس کو نوا یو سیس مانس کو پیٹ ہی کی کاج سب لاج کھوے باوری
ایسو ہی ندان جاہ آج لو نہ آیو گیان کیہوں نہ تجھی اجان اپنو سہاوری
بھریو اپرادھ تبو ڈرت نہ تل آدھ شاہ مردان جو بھروسی ایک راوری

بشربدھ بنودہا مکدہا کبت

اوچک ہیں آئی بال سیں رنہار لال بیٹھ گئی تنھ کال آپ کوں چھپائے کے
چنچل چتوں چت چھبیں ہر رسلین کوں کر کری کیل بھوں مرجھائے کے
تاہی سی پیہ پاس آڈاؤ سکھین کے آون تیہ کی رہی ہی چھب جھائے کے
بادھک جیوں چوٹ کے درت پھر اوٹ اوٹ مرگ لوٹ پوٹ بھئیں کھوج لیت جائے کے

:ترنائی اگم ریت برنو کبت:

آوت بسنت ترنائی تر ترنی کے پات گات ارنائی دورت پنیت ہے

بکست سمن من پہل اروج ہوت بھونت بھنور چت را کھ رس پریت ہے
گھورو گنٹھ بہاس باس انگ کے سباس پرم پرکاش کرلیت پران چیت ہے
رت بیس گئی تین نہ بہاوین رسلین دو او جوبن کی ریت سوئی جوبن کی ریت ہے

مدھیا دھیرا ادھیرا کبت :-

رات کون بتی جیون پرات آئی رسلین تنہ کال بولی بال سکچات لکھ پیاری کون
نین سنکھ مل دیو سہو تو دیجی سکھ کوک سم ٹار رین برہ ہماری کون
تب ان کینہین گہات نین میری ہین پررت کیسی کر ہیرون تو مکھ اجیاری کون
بام کہیو جانی ہم اندرانی ہتین سواب چندرمان بھئی ہون درگ کنولن تہاری کون

رت دوتی منایو مانئی کوتا کو کبت :-

بدن ہی چند تہان راہ بار دیکہت نین مرگ پلوا دہر تہان آہی
ناسا کیر ڈھک رسلین دانت داڑ یین ہین مور کو یو روم راجی پنکی سراہی
کٹ سنگھہ گج گت ہی تین بیکھی باتین یہ بات آن ہئین اوگاہی
اپنی سب ستر تو، تن آن متر بھئی تو کون نج متر سنگ سترتا نہ چاہی

سانت رس کبت :-

تیری منورتھ کون ہوت ہی سین لوک تو نہین ہوئی اکاس کری نکہت اُدوت ہے
تو نہین چارو تتو سیل ترپس پچھی ہوت تو نہین ہوئی میگھہ پوجی کورت اواکوت ہے
تو نہین بن ناری بھرتا کی رس رسلین ہوت تو نہین ہوئی کے سترلیت اپن تین بوت ہے
جاگ پرین جھونٹھو جیون سپن لوک ہوت تیون ہین آتما بچاری لوک جاگت کو ہوت ہے

نرت برنن کبت :-

بسن بنا ی لٹ آنن پی لٹکائے کاجر لگائے چکھہ پان مکھہ کھائے کے
تال جھنکائے بین مردنگ ملائے تنکار کون بلائے سب سنگت رچائے کے

ہاتھن اُٹھائی گٹ گریون لچکائے دوا و بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
نیورہ بجائے جب بہائے سون دہرت پائی لاگت ہی گت آئی تیری پگ دہائے کے

(۶) سیّد برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازۂ جمعیت این اجزاست
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود۔ و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود۔
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنٹھا گرین ارن سیام اور سیت
آنسو بوند سمرن لیئن درسن بھچھا ہیت
پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سماے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بہاے
انٹیاتن کی اٹپٹی من ٹپوا بھیو مور
سور جہاوے کر گیان سون بنی پیم کی دور
من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو امول
پیار و پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول
تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت گہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی
ہون جکیئ وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند
من پار اتن کی کھری دہیان گیان رس موی

برنجھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی
جہان پیت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان درب تہان سیکھ
جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم تو تب ہین دی چوگی پران ناتھ کو پران
ہم کسان ہت کھیت کے بووین دھیان کے دہان
لونین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان
نئی ریت یا پیت کی پھلین سب سکھ دیھہ
پاچھین دُکھ کے جیل مون داڑ کری تن کیھہ
من بیند ہو واکیس مون ڈھونڈ ہو کیئو بار
بہولو کاری ربن کو تا کو کہا بچار
ہت کیئون سکھ جان کے بڑی دُکھن کی بھیر
کیا کیجی من ہوی گئی کڑوا کڈھ ہتین پھیر
یُؤمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ کون آنکھہ موند من پیل
سیکھو گرسون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل
سیاہم ہو سانچ سون سر نہر آوی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی
تو ہنین تو نہین جو چھوٹے ہو نہیں ہوے
جہار بچھاوی کامری رہی اکیلا سوے
رکت پان پکوان تن ہیو رسوئین سار
بیٹھی برہار اوری سدا کرت جیو نار

میاموہ من مین بہری پیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی جج کون نو سی چوہے کھائے
ادوہ گئی آئی نہ ہر کریو نہ ہر چت چاؤ
برہا توہ انند ہی موسل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبدالواحد ذوقی بلگرامی

سابق در فصل اول بیان نمودہ شد کہ او را رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" در وصف انواع شیرینی درین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکر ریزی کردہ و اشعار ہندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ۔ از انجاست ؎

برنون واحد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت
کئی بار پھر پھر کے رسنان پھر پھر کہات
پھر پھرنے کی لگت ہی پھر پھرنے کی بات

—: کبت :—

میٹھی ہی نپت ہی سبھا ی بہای نینن کی جاکی رس چاکھی کو سبی للچات ہین
پھیکی او بھیی سب کہا ی کے کہا کہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پھولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین پیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن ہلات ہین
ایسی سکار ہین ہی اولی بارون کاپی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است۔ ترجمۂ او در فصل اول گذشت شعر

ہندی خوب مے گوید۔ و مضامین دلنشین مے آرد۔ برخے ازان درین جریدہ درج می شود۔

از سکھ مکھ دوہا

—: منگلا چرن :—

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ مکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

—: بینی برنن :—

سمہ ہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

—: مانگ برنن :—

بچھیو ہیتو کے نان پچیو اندابد بہچہ سوے
مانگ بھیکہ جھلکت سوہیہ راکھی کلا جو کوے

—: انک سدی جت :—

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ ینگ کے من دہو کہین پٹان

—: نتر برنن :—

لکھ چکھ پین بہر بہا۔ دام مانون لیکھگ مین
چکھ پد دیرکھ کرت ہت لک دیہنی ہی این

—: الحہ :—

کہنچ تھکی لکھ چپلتا کو رنگ چکی لکھ رنگ

مین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چھکی ترنگ

-: الحہ :-

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پرکاش نج گن کرین برچھک راس توئین

-: کرن برنن :-

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جاکان پت کی کرت مکت ناک پئین باس

-: ناسا برنن :-

اچبت ہے ایکئی کمل ایک نال مین آئے
اوبھت ناسا نال چت چکھ بب کمل لکھائے

-: نتھ برنن :-

تیہ نتھ کی جھولن نرکھہ للبہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

-: کرن مکت برنن :-

مکت بہئی جدپ توؤ ناک باس تو آس
کانن کان مین اجون تب ہت کرت نواس

-: لالری برنن :-

نتھ موتن بچ لالری راجت ہی ایتھ مود
مکت رمت منون ناک پر اند بدہوگھ گود

-: ادہر برنن :-

ادہرامی دہر ہیت کنھ بال سدہا دہر بہال

سینچو اوٹھن ناس مگ ادھر گاڈ مرنال

-:مسا برنن:-

لسا مسا ات رس مسا بسا پھولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل ین پھنسا سوربھ کی لوبھ

-:دسن برنن:-

لکھیت کچھو اتپات سوالی دسن ہی ناٹھہ
بھان اودی ہون دیکھئی نکہت بال بدہ ماٹھہ

-:دس برنن:-

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج کہری دب جات ہی پھول جہری بجھ جائی

-:مکھ جوت برنن:-

اتگ نہ انگ مینگ کی او مرگ انکھو ناٹھہ
تؤ مکھ دت لکھ رسن جر دیو راک ہیہ ماٹھہ

-:مکھ جوت برنن:-

مکھ دیپ وا بدن کی اپمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہئی رجنی پت دت چھین

-:مکھ باس برنن:-

ڈگر ڈگر تؤ بگر کی گنجت مدھکر پنج
کینو تؤ مکھ باس نی بھون کنج بن کنج

-:تھوڈہی برنن:-

تو ٹھوڈہی سوبھا چتئ کیون نہ لال للچاہنہ

جنھہ لکھ ٹھوڈھی ہاتھ دئی کہری بال پچھتانہہ

—: کنٹھ برنن :—

ہاریو کوٹ کپوت کو دیکھہ کنٹھ ابھرام
گہنین لون ان نج گرین ڈاریو ٹپکا سیام

—: کنٹھ برنن :—

ہارا دارا کنٹھ لکھ بھیو کنب ات پاپ
اکلنکت نجھہ کرت ہین بیدھ پھونک من آپ

—: ریکھا برنن :—

پیکھ ریکھ تؤ کنٹھ کی جیہ کپوت دھر تیکھ
پھانسی پھانسی نج گرین پیت واگھہ بسیکھ

—: کنٹھ سر برنن :—

سنی جھنک سر لیت ہین تو سو کنٹھ کی کوک
چاتک ہیہ دؤ ٹوک ہوی جر کہوک بہئی موک

—: نار برنن :—

نار نار لکھ کی رہین نارین نار نوای
ہارین سارین ہہر کی ہارین ہاری کھای

—: بانھہ برنن :—

پاس تلت تؤ بانھ کی پیت اجگت ہیت
جیو لیت دھ کر پرین یہہ پیتم جیہ دیت

کانکھ برنن

کنکھیان لکھ ان بانہہ تر سکھیان رہین اجیت

شُدھا سندھ سب لہرتین پری سندھ کنھ ہیت

—: پہنچا برنن :—

کوٹ او پاین سون آلی بلی کرین بدھ ساتھ
پیٔ پہنچن واکی ہنین پہنچت اپمان ہاتھ

—: پورین برنن :—

بہاوت چت آوت ہین لکھ انگرین چھب این
پورن پورن رس کیو منون گانٹھ دی مین

—: روما دل برنن :—

مانگ انک جو سیامتا مٹی الی تون دیکھ
اُور آن سو پر گھٹی روما دل کی بھیکھ

—: روما دل برنن :—

روما دل نہہ جان تون لکھ پیپر سکھی رنگ
گج شوتج منو تنک چلیو نابھی ببر بھونگ

—: کچ اگر سیامتا برنن :—

لست یام کچ سنبھ پر نہیں سیامتا رنگ
رہیو منو بھوکون وہی سر چڑھ رہیو کلنگ

—: ارج سندھ برنن :—

الی بھلی بدھ جان تون ارجن سندھ انوپ
ادھرامی کی چرن ہٹ راہ مانہہ کی کوپ

—: نابھ برنن :—

نابھ بھنور لون دیکھی روپ سندھ تو گات

سکھان کیجئے کون سراپان بوڑی جات

—: کٹ برنن :—

ای ری تیری لنک تین الکھ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین درسات

—: الحہ :—

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکھہ دہرجگ امیک کوانگ

—: کام بھون برنن :—

تیری نابھ ترکوالی برنن کرت سکات
بدہ نج ہیہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

—: چرن برنن :—

امل کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جا پر بہنورن سون سدا بھرمت ہین جگ نین

—: ایڈی برنن :—

تو ایڈن سکہان کی ہین اپمان سب ہین
موڑھ بوڑھ جا برن ہوی اند بدھوپدلین

—: گات برنن :—

اپمان کو او لاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکھ جات روپ کو روپ

—: چھٹ برنن :—

چھب جھلکت منہ جہلک تین من لاگت اپمان

ہوت اودئی سس کی منون سمد سلل اولنھان

-: سکمار نتا برنن :-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجئی انک سکمار
نیٹھ نیٹھ مگ ڈگ دہرت نار مہاور بہار

-: سوبھا برنن :-

بن جیور جیہ برہری تا تین بدھ بچار
متواری ہتیار لون راکھی بہوکن ٹار

-: سکھ نکھ پورنتا :-

پرتھم پنچیو سکھ نکھ برن عارف نپٹ اجان
بدہ جن جان سدھاریو چھیمو بدھ ندان

از سکھ نکھ کبت

-: جورا برنن :-

کیدہون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کریا ندہیو گانٹھ سوہت اسیت ہے
کیدہون رس میچک کی للت نوین لتا سندر ادوار پہل تا کو چھب دیت ہے
کیدہون کام نٹ کہری کندن جہری بین دہری نلین کوئی دان پرانن کو لیت ہے
کیدہون ہم سان بین بدن بیٹھو آسن کئی کیدہون تیہ تیرو جورونیہ کو نکیت ہے

-: بینی برنن :-

کیدہون رتن سان ہین کے سکھا پی سوہی دہار ترن تنؤ جاے ادہک سکھ دینی ہے
کیدہون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدہون نب رسنا کے سچھم سنینی ہے
کیدہون کل پدرم کے للت لتا کے پرت سندر سودیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدہون منوہنی کی موہنی سی بینی ہے

:- ننز برنن :-

کیدہون مین کیتن کی سرکی ہین اودہی مین کیدہون بنج سرجو کی سرادوات ہین
کیدہون پرپھلت ارن سرسیج تامین نیل کنج راکھی تاکی سوبھا سرسات ہین
کیدہون جوری بھوری کل کہنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدہون دنپت بکھات ہین
ہنٹ نوبلی ال بیلی ہیم سیلی کیدہون تیری پیچھہ اچھہ میری پچھن سہات ہین

:- مکھہ برنن :-

باسرن ہوایتو اوت امل جوت واکونس ہی مین ادلوکی لوک لوک ہے
بہان مدمان یاکے مہان سمان مان بہئین دن واکون دن پردیہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا سدہا کونواس دیکھو رہت دوکہت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیوہی واکون نیرو مکھ چندبال چند سم کوک ہے

:- ناسا برنن :-

سکھان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
تل کو سمن تلوتول تن پادئی نہین تومین کیتن کی چھبین بدہ بھاکھی ہے
سکھان امل مہاکومل نوین ات روپ سرسرسج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیو بج نیہ تین بدہاتاتیہ مکھ دیپ تاکی دت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکا برنن

کالندیکے کول کیدہون کام کیل کلاکر کوک دوی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن تنک مابتو مدکی ترنگ تنک ناکی کل کینھہ کیح بھیکھ جک تیری ہین
کیدہون کاہوسدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتا سوپھل بھی ہی تاکون بکھ کب چتیری ہین
کلکا سروج ہین منوج مانسر ہیکی کیدہون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

ـــ: رام راجی برنن :ـــ

کید ہون منمتھ کیا نے من بس کر بیکون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کید ہون پیہ منکے منور تھ نین کج ڈاری کمند کاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور ہین کی تیب کوری کو جاتین نپک کمار چھب کوٹ کٹ لاجی ہے
کری پیہ راجی دیت سوتن کو باجی یہ تیری روم راجی بدھ ایسی سبھ ساجی ہے

ـــ: جان برنن :ـــ

کری ہوئی ارہین کر سانکر کری ہی دیکھے نپت اچنبھا بھری رنبھا گت چھاجی ہے
سندر سرت دنت سو بہونت راجت ہی رچنا رچر رچ کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈہاری روپ ہیکی سانچی مانون کاریگرئین اچھی مورت سماجی ہے
سکھان ترلوک کی سکیل سوچ سوچ ات میری جان بدہ جان جان نبہ ساجی ہے

ـــ: نو بربرنن :ـــ

روپ کو کیدار سم سندر اجرتا مین ترل کنک کیسی لتا در سات ہے
کید ہون چھری کہری کلد ہوت کی نور ہی جاکے چھب مرچن کی چھتاچہرات ہے
نوپر نوین نیلن کی نگن جیٹوتا کو کر دیٹھ انیتھ ایمان سہات ہے
بہونرن کی پانت تا مرس کے سمن پر سکھان سموہ لہہ سکھہ سون اگھات ہے

ـــ: پد برنن :ـــ

پدم نہار ہار پنک پد کار بیٹھو باسرسرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نلج بہات کری پھیر سر پر ہے
کومل امل مہاات ہین سرنگ لکھ ایمان بھکت بھی کری کاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھیکو جیہ جان لینھی ہی کمل اجون رمان نج کر ہے

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ وَ الْمِنَّۃ کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلمرو رسید۔ وسیا ہتے کہ

آغاز کردہ بود بہ انجام رسانید۔ و بہ اقتضای ترتیبی کہ درین تالیف اختیار افتادہ ختم کتاب بر نظم ہندی دست بہم دادہ۔ چہ مضایقہ بعض الفاظ ہندی جزو فرقان عظیم است وجواہر سلک کلام قدیم۔

شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالے[1] در تفسیر "درمنثور" می گوید۔ تحت قولہ تعالی "طُوبٰی لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ" اخرج ابن جریر و ابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال طوبی اسم الجنۃ بالهندیۃ"۔

ونیز[2] شیخ جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیہ کریمہ سندس خضر از رشید لہ صاحب کتاب برہان نقل می کند "السندس رقیق الدیباج بالهندیۃ"۔

ونیز[3] شیخ جلال الدین سیوطی رح می فرماید "اخرج ابو الشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیہ رضی اللہ عنهما فی قولہ تعالی یا ارض ابلعی ماءک اشربی بلغۃ الهند"۔ علماء فصاحت اتفاق دارند کہ این آیہ افصح آیات قرآنی است و ابدع بینات آسمانی۔ وقوع لفظ ہندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیہ بلند پایہ از عجائب است۔

ختم این کتاب در سنہ ست وستین ومائۃ والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست۔ و خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفہ

حبذا نو نہال موزونے | کردہ ام سبز در ریاض سخن
سال اتمام آن خرد پرسید | گفت آزاد "ختم اوا حسن"

(۶۶ ۱۱ written over "ختم اوا حسن")

چشم از یاران دادرس وعزیزان میحانفس آنکہ اگر گوشۂ چشمی برین متاع حقیر اندازند۔ وبا وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را بہ ارمغان

---

[1] درمنثور جلد رابع صفحہ ۵۹ مطبوعہ مصر۔

[2] اتقان صفحہ ۱۷۱ مطبوعہ مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول۔

[3] درمنثور جلد ثالث صفحہ ۳۳۵۔

دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزار خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نَھَایَاتِ الْاَوَّلِیْنَ۔ وَ اٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۞

تمت بالخیر

(۱) حصہ اوّل میں مقدمہ مصنف ہے۔ جس میں وہ تمام وجوہ و اسباب درج ہیں جنہوں نے جناب رسالت مآب صلعم اور اُن کے اصحاب کو لڑائیوں پر مجبور کیا۔ اس کے ضمن میں مسلمانوں کی ابتدائی تاریخ اور مشرکین عرب کے مظالم کو مفصل بیان کیا ہے جن کی مدافعت کے لئے مسلمان تلوار اٹھانے پر مجبور ہوئے۔ اس کے بعد اشاعت اسلام کے واقعات بیان کئے ہیں۔ اسلام کی تعلیم اور تمدنی اصلاحات پر گہری نظر ڈالی ہے۔ اوامر و نواہی خصوصاً مسئلہ جہاد کے فلسفہ کو سمجھایا ہے۔ اور یہ نتیجہ نکالا ہے کہ مذہب اسلام اصول انصاف اور قوانین فطرت کے مطابق ہے اس لئے آسانی کے ساتھ لوگوں کے دل نشین اور دنیا میں مروّج ہوا۔ یہ مقدمہ (۱۲۸) صفحات کا ہے۔

(۲) حصہ دوم۔ مقدمہ کے بعد اصل کتاب شروع ہوتی ہے۔ جس میں تمام غزوات کے حالات درج ہیں۔ قرآن۔ حدیث۔ فقہ اور تاریخ کے ناقابل تردید حوالوں سے ثابت کر دیا ہے کہ بانی اسلام کی تمام لڑائیاں دفاعی تھیں۔ اشاعت مذہب میں آپ نے کبھی جبر و اکراہ سے کام نہیں لیا۔ اسیران جنگ کے متعلق یوروپین مؤرخوں کی افترا پردازیوں کی قلعی کھولدی ہے اور پورے طور پر ثابت کر دیا ہے کہ آنحضرت م نے اسیران جنگ کے ساتھ ہمیشہ نہایت رحیمانہ و منصفانہ برتاؤ کیا۔

(۳) حصہ سوم میں تین ضمیمے ہیں پہلے ضمیمہ میں جہد و جہاد کی صرفی۔ لغوی اور فقہی قواعد سے تحقیق کر کے یہ ثابت کیا ہے کہ قرآن مجید میں یہ الفاظ بمعنی جنگ و جدل استعمال نہیں ہوئے۔ دوسرے ضمیمہ میں لونڈی غلام اور حرم بنانے کی تردید کی ہے تیسرے ضمیمہ میں ان آیات قرآن مجید کے حوالے درج ہیں جن میں دفاعی لڑائیوں کا ذکر وارد ہوا ہے۔ ان مباحث کے ذیل میں مصنف علامہ نے تاریخ۔ تفسیر اور فقہ کے اکثر مسائل حل کئے ہیں مثلاً قبائل عرب کے انساب و مواطن کی تحقیق۔ رحم و رجوم کی لغوی تشریح۔ بنو نضیر بنو قریظہ اور دوسرے یہودیوں کے قتل کی فرضی داستانیں۔ غزوۂ خندق کے متعلق نعیم بن مسعود کی تقریر پر بحث۔ جنگ بدر کے اسباب۔ تعدد زوجات۔ غلامی۔ تسری کے مباحث خاص طور پر پڑھنے کے قابل ہیں۔ ریحانہ۔ ماریہ قبطیہ اور بی بی زینب کے حالات پر بھی روشنی ڈالی ہے۔ غرض کہ یہ کتاب مسئلہ جہاد اور اس کے متعلقات پر اس خوبی سے لکھی گئی ہے جس کی مثال نہیں مل سکتی۔

اس کتاب کے پبلشر مولوی عبداللہ خاں صاحب کے نام سے علم دوست اصحاب بخوبی واقف ہیں جنہوں نے "گلشن ہند" اور "مآثر الکرام" اور "اعظم الکلام فی ارتقاء الاسلام" اور "تحقیق الجہاد" جیسی عالمانہ و مذہبی کتابیں شائع کر کے ملک و قوم کی عظیم الشان علمی خدمت انجام دی ہے۔ خان صاحب موصوف نے اس کتاب "تحقیق الجہاد" کو بصرف زر کثیر شائع کر کے اسلامی لٹریچر میں ایک

قابل قدر اضافہ کیا ہے۔

مولوی غلام الحسنین صاحب پانی پتی کا نام نامی ترجمہ کی خوبی و عمدگی کے لئے ایک قابل اطمینان ضمانت ہے، فاضل مترجم نے جابجا نہایت عمدہ اور قیمتی نوٹ بھی لکھے ہیں اور اس کے بے مثل ہونے کا مزید استحکام اور وثوق ہے کہ یہ ترجمہ عالیجناب شمس العلما مولانا الطاف حسین صاحب پانی پتی کی نظر سے گذرا اور ان کی اصلاح سے مزین ہوا ہے۔ خود پبلشر یعنے مولوی عبداللہ خاں صاحب نے بھی خاص طور پر نہایت توجہ و اہتمام کے ساتھ اس کی تہذیب و ترتیب کی ہے۔ مصنف مرحوم نے انگریزی میں جو حوالے دئے تھے خان صاحب نے اُن کے صفحات بھی بتائے ہیں تاکہ تلاش کرنے والے کو آسانی ہو اور خود دوسرے حوالے تلاش کرکے بکثرت اضافہ کردئے تاکہ مصنف کے بیان کو مزید تقویت و تائید ہو۔ انگریزی میں آیات قرآن کا فقط ترجمہ تھا۔ خان صاحب نے اس اردو ترجمہ میں اصل و متن کو جمع کردیا و نصف کالم میں اصل آیت لکھ کر مقابل میں اس کا فصیح و صحیح اردو ترجمہ لکھا ہے۔ انگریزی سے عربی کے اسماء و اعلام کے نقل ہونے میں جس قدر دشواریاں ہیں اس کو صرف علمی مذاق رکھنے والے سمجھ سکتے ہیں۔ خان صاحب نے نہایت قابلیت و محنت کے ساتھ سیکڑوں عربی کتابوں کی مدد سے ان مشکلات کو بھی حل کیا۔ غرض کہ آپ نے اس کتاب کی تصحیح و تحشی میں نہایت جانکاہی عرق ریزی اور کمال تحقیق و تدقیق سے کام لیا ہے۔ اور حیرت انگیز بات یہ ہے کہ یورپ میں جو کام بڑی بڑی جماعتوں کے ہاتھ سے ہوتا ہے وہ انہوں نے تن تنہا انجام دیا جس کے لئے وہ مبارکباد اور شکریہ کے مستحق ہیں۔ اور حقیقت یہ ہے کہ کتب خانہ آصفیہ کا ایسا عظیم الشان بے مثل اور نادر خزانہ کتب اگر موجود نہ ہوتا تو یہ مرحلہ کسی طرح طے ہونا ممکن نہ تھا۔ اب پبلک کو اس لاجواب کتاب کی خریداری کرکے قدردانی و امداد کرنی چاہئیے تاکہ خانصاحب ممدوح کو دوسرے مفید کتابوں کے شائع کرنے کا آیندہ حوصلہ ہوسکے۔ صرف مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی بے مثل اور قابل قدر (۲۵) چھوٹی اور بڑی مذہبی کتب و رسائل قابل اشاعت موجود ہیں۔ اس کتاب کے شروع میں مولانا مولوی عبدالحق بی اے علیگ کا مختصر مگر دلچسپ و مفید مقدمہ شامل ہے۔ اس کے علاوہ اصل کتاب کے (۴۱۲) صفحات ہیں اور نہایت عمدگی سے مطبع رفاہ عام لاہور میں چھپی۔ اس کی قابل قدر خوبیوں کے مقابلہ میں قیمت نہایت کم یعنے فقط (سے) علاوہ محصول ڈاک مقرر ہے اور کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن سے مولوی عبداللہ خاں صاحب کے پتہ سے مل سکتی ہے۔

۵ شوال ۱۳۳۱ھ ہجری
مطابق ۷ ستمبر ۱۹۱۳ء

شمس اللہ قادری
حیدرآباد دکن